

Werner Rösener

VALSTIEČIAI EUROPOS ISTORIJOJE

ALK baltos lankos

EUROPOS KŪRIMAS

EUROPOS KŪRIMAS

Werner Rösener

VALSTIEČIAI EUROPOS ISTORIJOJE

Iš vokiečių kalbos vertė
Sigitas Banevičius

baltos lankos

UDK 940
Ro-125

Knygos leidimą parėmė Atviros Lietuvos fondas

Versta iš:

Werner Rösener, *Die Bauern in der europäischen Geschichte*,
München: Beck, 1993

Ant aplanko:

Pieter Bruegel, „Šienapjūtė“ (fragmentas)

Redagavo Ilona Murauskaitė

Apipavidalino Eugenijus Karpavičius

© C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (Oscar Beck), München, 1993

© Vertimas į lietuvių kalbą, Sigita Banevičius, 2000

© Baltos lankos, 2000

Rinko ir maketavo BALTOS LANKOS

Printed in Lithuania

ISBN 9955-00-060-0

ISSN 1392-1673

Europos kūrimas

Kuriama Europa. Šis darbas kupinas didelių vilčių. Tačiau tos viltys išsipildys tik tuomet, jeigu jos remsis istorija. Europa be istorijos būtų be pradžios ir be ateities. Nes šiandiena kyla iš vakardienos, o rytojus gimsta iš praeities. Tačiau praeitis neturi kaustyti dabarties, tik suteikti jai galių visa tai išsaugant igauti kitoki, pažangesnį pavidalą. Mūsų Europa, plytinti tarp Atlanto vandenyno, Azijos ir Afrikos, jau nuo senų senovės yra tokia, kokią ją suformavo geografiija, sumodeliavo istorija dar nuo tų laikų, kai graikai pavadino ją tuo vardu, kuris lig šiol išliko. Europos ateitis turėtų būti grindžiama tuo paveldu, kuris kaip tik todėl, kad Europa buvo vieninga ir įvairialypė, padėjo jai nuo antikos, dar nuo priešistorinių laikų atskleisti šitokius kultūros vertybių lobius, išlikti be galo gyvybingai.

Penkių įvairiakalbių ir skirtingų tautybių leidėjų iniciatyva leidžiamoje serijoje „Europos kūrimas“ norima nušviesti Europos formavimąsi bei nė kiek ne menkesnes jos sėkmės galimybes, nenuslepiant ir paveldėtų sunkumų. Kad šiam vienybės siekiančiam žemynui pirmiausia būtina įveikti tokia dažną vidinę nesantaiką, daugybę konfliktų, tiek daug atskirbių ir prieštarų, – šioje serijoje nebus nutylėta, nes leidamiesi į Europos kūrimo žygį privalome pažinti visą praeitį ir suvokti ateities perspektyvą. Tuo paaiškinamas ir „aktyvusis“ mūsų serijos pavadinimas. Mums atrodo, jog dar ne laikas rašyti universalią Europos istoriją. Šią temą ketiname atskleisti ne vienoje geriausių šiuolaikinių istorikų esė, – beje, mums nesvarbu, ar jie europiečiai, ar ne, ar jie jau pagarsėję,

ar dar tebēra mažai kam žinomi autoriai. Jie aptars esmines Europos istorijos temas – iš mokslo, politikos, visuomenės, religijos, kultūros sričių. Savo darbe jie remsis turtinga Herodoto sukurta istoriografijos tradicija ir sykiu susiformavusiomis Europoje, iš pagrindų atnaujintomis XX amžiaus, ypač paskutinių dešimtmečių, istorijos mokslo koncepcijomis. Jie stengėsi rašyti taip, kad šios esė būtų visiems suprantamos.

Mes dedame visas pastangas, kad padėtume visiems, dalyvaujantiems kuriant ir tobulinant Europą, taip pat ir visiems kitiems, tuo besidomintiems, atsakyti į esminius klausimus: „Kas mes? Iš kur ateiname? Kur einame?“

Jacques Le Goff

Turinys

1. Požiūriai į valstietišką gyvenseną	9
2. Ar egzistuoja europietiškoji valstietija?	23
3. Europos valstietijos formavimasis ankstyvaisiais viduramžiais	39
4. Viduramžių klestėjimo laikotarpis (XI–XIII a.)	56
5. Vėlyvųjų viduramžių krizės laikotarpis	76
6. Valstiečių pasipriešinimo kovos ir sukilimai	94
7. Europos žemės ūkis naujųjų amžių pradžioje: Vakarų Europos stambieji ūkiai ir Rytų Europos dvarai	116
8. Visuomenė, gyvenvietės ir Europos agrarinės zonos pirmaisiais naujųjų amžių metais	137
9. Ekonominė padėtis, apsirūpinimo maistu problemos ir socialinė valstietijos struktūra	155
10. Kaimynystės ryšiai ir kaimo bendruomenė	172
11. Valstiečių išsilaisvinimas ir XIX amžiaus žemės ūkio reformos	189
12. Europos valstiečiai moderniaame industriniame pasaulyje: Žemės ūkio mechanizacija ir industrializacija	208
Rytų Europos žemės ūkio kolektyvizacija ir krizė	216
Ar išliks ūkininkai Europos Sąjungoje?	227
Pastabos	237
Bibliografija	241
Ilustracijų sąrašas	249
Rodyklė	251

Požiūriai į valstietišką gyvenseną

Europos agrarinė politika ir gausėjančios individualių ūkių problemos paskutiniuoju metu vėl tapo svarbios ir sukėlė aktualių diskusijų apie Europos ūkininkiją. Europos Sąjungos žemės ūkio struktūros šiuo metu iš esmės keičiasi, ir šis pokytis bus dar aktyvesnis sukūrus Europos vidaus rinką. Ūkių išlikimo problema, žemės ūkio produkcijos perteklius ir aplinkos tarša – vienos svarbiausių dabarties ekonominių ir socialinių permainų problemų, kurios kelia ūkininkams ir vartotojams, politikams ir mokslininkams sunkiai įveikiamų užduočių. Reikia turėti omenyje, kad ūkių nykimas, didžiulis produkcijos perteklius, aplinkos tarša ir besivystančių šalių žemės ūkio produktų atsiradimas pasaulinėje rinkoje – tarpusavyje susiję veiksniai, turintys tas pačias šaknis. Juos reikėtų laikyti neišvengiamais XIX–XX a. žemės ūkio technologinės revoliucijos, kuriai būdinga žemės ūkio mechanizacija, industrializacija, chemikalų vartojimas, padariniais. Žemės ūkio plėtra, atrodžiusi perspektyvi dėl vis gausėjančio derliaus, atnešė priešingų rezultatų; ekonominiai, socialiniai ir ekologiniai nuostoliai didžiausiose Europos valstybėse šandien viršija ankstesnį pelną ir verčia ieškoti šios kenksmingos Europos ūkininkijai plėtos priežasčių.

Valstietiškoji gyvensena jau nuo seno domino ne tik plačiąją visuomenę, bet ir mokslininkus. Visuomenės susidomėjimą valstietija sukėlė iškilusi grėsmė tradiciniam ūkininkavimui, pavojus prarasti senąjį kaimą ir didėjanti aplinkos tarša. Mokslinis valstietijos fenomeno tyrinėjimas pradėtas remiantis moderniosios miesto visuomenės raidos ir indust-

rializacijos procesu, XIX–XX a. iš esmės pakeitusiu Europos ekonomiką. Galima išskirti dvi priešingas pozicijas: pirma – konservatyvus požiūris į valstietiją, antra – kritiška nuostata, pabrėžianti kaimo gyvenimo negeroves.

Filosofų, istorikų ir sociologų darbai skatino konservatyviojo požiūrio formavimąsi: anot jų, modernusis miesto gyvenimas – tai išnykimas minioje, anonimiškumas, susvetimėjimas ir komercija, o senasis kaimas simbolizuoja susikaupimą, savitarpio pagalbą ir žmogaus prisirišimą prie gamtos. Gera žinoma F. Tönnies idėja tradicinį kaimą apibūdinti „bendruomenės“ sąvoka, priešinga negatyviam „visuomenės“, modernaus didmiesčio gyvenimo, apibrėžimui. Į kaimo gyvenimo permainas jis žvelgia kritiškai ir liūdnei, apibūdina jas kaip perėjimą nuo kaimo „bendruomenės“ prie kaimo „visuomenės“; žmonių susvetimėjimas šio proceso metu keičia anksčiau vyravusius artimus giminių ir kaimynų santykius.

Konservatyviojo požiūrio besilaikantys ideologai idealizavo tradicinę Europos valstiečių gyvenimą, besiskiriančią nuo tariamai dekadentinių pramoninio miesto naujovių. Kitaip nei kritikai, laikęsi liberalių ir socialistinių pažiūrų, W.A. Riehlis aukštino konservatyvios valstiečių pozicijos įtaką 1848 m. revoliucijai – taip išgelbėtas Vokietijos karaliaus sostas. „Mūsų tėvynėje, kaip beveik niekur kitur Europoje, valstietis turi politinės galios; valstietis yra vokiečių nacijos ateitis. Valstiečių dėka mūsų tautos gyvastis nuolat atsigauna ir jaunėja. Jei mes neleisime išaugti valstietijos proletariatui, galėsime nebijoti amatininkų ir intelektualų... Didžiausia klaida, kurią per paskutiniuosius 50 metų padarė biurokratinė valstybė, – neteisingai suvokta vokiečių valstiečio esmė ir užmirštas visų svarbiausias teiginys: konservatyvioji valstybės jėga slypi valstiečių luome. 1848 m. revoliucija mums iš tikrųjų parodė, koks neteisingas buvo valstybės požiūris.“^{1*}

* Šaltinių nuorodas čia ir toliau žr. knygos pabaigoje.

Valstietiškos gyvenimos idealizavimas ir valstietijos įtakos iškėlimas prieš dekadentines modernaus pasaulio sroves atsispindi ne tik vokiečių etnografų, tokių kaip W.A. Riehlis, veikaluose. XIX–XX a. prancūzų, anglų ir italų literatūroje taip pat randama begalė aprašymų, kuriuose kaimo pasaulis nostalgiskai priešinamas pašėlusiam pramoninių miestų gyvenimo tempui. Norėdami išsivaduoti iš įkyrėjusių miesto gyvenimo reikalavimų ir prievolių, daugelis išeities ieškojo kaime; nehumaniškoje didmiesčio visuomenėje ilgėtasi paprastesnio, nesuvaržyto gyvenimo būdo, kurį tikėtasi rasti kaime. Daugelio rašytojų, etnografų ir sociologų veikaluose skelbiama mintis, kad valstietiškoji kultūra buvo humaniškesnė, geriau atliepia žmogaus prigimtį nei modernioji pramoninė visuomenė, kuri atmetė tradicinį kaimo gyvenimo būdą.

Šiam konservatyviam valstietiškosios gyvenimos vertinimui prieštarauja kritinė kryptis, kurios ištakos yra XVIII a. švietėjų, vėliau XIX a. visuomenės reformų iniciatorių idėjos ir galiausiai moderniosios „kritinės teorijos“ šalininkai. Ši kryptis kaimą ir valstiečio šeimą apibūdina kaip neišvengiamą ir priverstinį junginį, autoritarinės elgsenos embrioninę ląstelę, struktūriškai nepajėgią subręsti. Pati kaimo socialinė prigimtis trukdo jam išsilaikyti ir šviesti; net išorinės paskatos nieko iš esmės kaimo gyvenime nekeičia. Th. Adorno, vienas svarbiausių kritinės teorijos atstovų, kalbėdamas apie kaimą, mini net „pareigą deprovincializuoti“. Šios krypties filosofai kaimo žmogų dažnai nuvertina, žvelgia į jį pesimistiškai; kaimo socialinė sistema deformuoja valstiečių samonę, paryškina jų egzistencijos negeroves. Netikima, kad kaimo gyventojai gali patys pradėti socialinę ir kultūrinę pertvarką – „deprovincializaciją“; šias permainas turi paskatinti išoriniai veiksniai – auklėjimas bei švietimas. Šitaip apibūdinus kaimo gyvenimą, nekyla abejonių, kad buržuazinė miesto visuomenė įkūnija aukštesnę žmonijos kultūrą.

XIX–XX a. socialistinėje literatūroje taip pat dažniausiai paneigiama progresyvi politinė valstiečių galia ir savarakiška socialinė kompetencija. Nei Karlas Marxas, nei Friedrichas Engelsas, siekiantys išlaisvinti pažangią darbininkų klasę, išsamiai valstiečių luomo netyrinėjo, nes buvo tvirtai įsitikinę greitai šios atgyvenusios priešindustrinės visuomenės klasės žlugimu. Garsiajame *Komunistų partijos manifeste* (1848) jie liaupsino miesto buržuazijos pažangą – priešpriešą kaimo gyventojų bukumui; anot jų, daugelį valstiečių buržuazija „išgelbėjo“ nuo „kaimo gyvenimo idiotizmo“. Valstiečių žemės nuosavybė Marxui ir Engelsui buvo praėjusių laikų atgyvena, pasmerkta išnykti. Valstiečiai, kaip viduriniojo luomo atstovai, sudaro konservatyvią, netgi reakcingą klasę, nes, norėdami išsaugoti savo socialinį statusą, kovoja su pažangia buržuazija. Pirmajame savo svarbiausio veikalo *Kapitalas* (1867) tome Marxas valstiečius vadina „senosios visuomenės tvirtove“, kuri neišvengiamai bus istorijos sugriauta.² Paniekinamai jis kalba ir apie valstiečio individualų ūkį, pašaipiai vadindamas jį „sustabarėjusiu ir neracionaliausiu“ ūkiniu vienetu, išnyksiančiu išgalėjus moderniai agrarinei technikai. Marxas, be abejo, mažai ką teismanė apie žemės ūkį ir tik kaip mokslininkas vertino valstiečių ūkius.

Marxo ir Engelso istoriniuose veikaluose kartais prasiveržia net atvira neapykanta valstiečiams. Marxas ypač piktinosi prancūzų valstiečiais, kad šie per 1848–1849 m. revoliuciją palaikė konservatyvųjį Napoleono III režimą. Toks pasirinkimas, jo nuomone, akivaizdžiai liudija, kad prancūzų valstietija – tai barbariška, reakcinga klasė. „Bonapartų dinastija atstovauja ne revoliucingam valstiečiui, kuris siekia pakeisti socialinio gyvenimo sąlygas, t.y. atsisako savo žemės sklypelio, bet konservatyviam žemdirbiui, norinčiam dar labiau išitvirtinti; ne tai kaimiškiosios tautos daliai, kuri, sukaupusi visą savo energiją, padedama miestų, mėgina nuversti senąją tvarką, bet atvirkščiai – tiems „senosios tvarkos“ valstiečiams, kurie jaučiasi saugūs ir privilegijuoti imperatoriškosios

valdžios šmėklos šešėlyje. Dinastija atstovauja ne valstiečių švietimui, bet jų tamsumui, ne jų sąmoningumui, bet jų prietarams.“³

Panašiai valstiečio „užkietėjusį bukumą“, „aklumą“ ir „aikštingą kvailumą“ pliekė ir Engelsas; kaip ir Marxas, jis valstietį išvadino barbaru moderniajame pasaulyje. Tiek Vokietijoje, tiek Prancūzijoje žemdirbys yra „barbaras tarp civilizuotų žmonių“. Tokį valstiečio apibūdinimą Engelsas grindė neįprasta valstietijos gyvensena; tačiau jis rėmėsi stereotipiniais pavyzdžiais. „Valstietis izoliuotas nuošaliame kaime, kuriame nedaug gyventojų, o bendruomenė kinta tik keičiantis kartoms; pasiaukojamas, monotoniškas darbas, kuris tvirtai pririša jį prie to paties žemės lopinėlio ir kuris visados perduodamas tėvo sūnui, visų gyvenimiškų santykių stabilumas ir rutina, šeimos, kuri valstiečiui tampa svarbiausia, lemiama socialinių santykių forma, suvaržymai – visa tai susiaurina valstiečio akiratį iki kraštutinių ribų, įmanomų modernioje visuomenėje. Didieji istorijos sąjūdžiai valstiečio nedomina, tačiau retkarčiais gali įtraukti į įvykių sūkuri, nors jis ir nesupranta varomosios jėgos esmės, jos atsiradimo ir tikslo.“⁴

Be šios akivaizdžios antipatijos bei paniekos valstiečiams, Marxo ir Engelso veikaluose galima rasti ir minčių apie progresyvų vaidmenį, kurį valstiečiai galėtų suvaidinti istorijoje. Proletariatas pirmiausia tam turi pažadinti revoliucines valstietijos, įviliotos klaidingais pažadais į reakcijos žabangus, jėgas. Vis dėlto bergždžiai ieškotume abiejų socializmo klasikų veikaluose rimtų pastangų objektyviai įvertinti kaimo gyvenimo sąlygas: viena vertus, valstietiškoji gyvensena jiems buvo per daug svetima, kita vertus, ne tokia svarbi, nes valstiečių vaidmuo, sparčiau vystantis visuomenei, taps nebereikšmingas. Smulkūs valstiečių ūkiai, pasak populiaraus poleminio laikraščio, redaguoto Marxo (*Eccarius*, 1869), buvo ekonominės ir socialinės plėtros stabdys, „švininė našta“, visad trukdžiusi darbininkų judėjimui; valstietija niekada

nesipriešino ir negali būti patikimas partneris kovojant už moderniąją pramonę ir socialinę pažangą.

Marksistai iš karto pabandė žemės ūkyje pritaikyti visuotinę tezę, galiojusią pramonėje, kad didelės įmonės pranašesnės už mažąsias ir todėl neišvengiamai išstums pastarąsias. Kai 1864 m. Londone įkurtos Tarptautinės darbininkų draugijos (Pirmojo internacionalo) kongresuose buvo kalbama apie žemės ūkio problemas, teiginys, kad didelė agrarinė įmonė pranašesnė už smulkų valstiečio ūkį, tapo neginčijama socialistinės doktrinos dalimi. Ženevos manifeste kategoriškai konstatuota: „Smulkiųjų žemdirbių ūkininkavimas visagalio kapitalo, mokslo, įvykių raidos, visos visuomenės interesų be gailesčio pasmerktas lėtai mirčiai.“ Taigi socialistinėms partijoms iškilo uždavinys įtikinti ūkininkus ir žemdirbius šių teiginių teisingumu. Kuo greičiau kaimo žmonės susilies su miesto darbininkais, tuo greičiau išauš valstiečių išvadavimo diena. Tačiau valstietija nepasidavė socialistinei agitacijai. Pasipiktinę žemės savininkai atmetė naująją mokymą apie visuomeninę žemės nuosavybę ir kolektyvinį ūkininkavimą; socialistinis judėjimas tarp kaimo gyventojų ne tik nerado pasipirties, bet daug kur sukėlė ir antisocialistines nuotaikas.

Priešintis Marxo šalininkų agrarinei doktrinai pirmasis ėmė prancūzų socialistas P.J. Proudhonas, taip pat priklausęs internacionalui. Proudhonas, Marxo pašieptas kaip „smulkus buržua“, teigė būsimos laisvų mažžemių valstiečių visuomenės idealą – smulkieji valstiečiai turi dirbti sau nuosavame žemės sklypelyje. Kadangi ši idėja palaikė smulkiųjų šeimyninių ūkių egzistavimą ir prieštaravo Marxo mokymui, Internacionalo II kongrese Lozanoje (1867) neapsieita be smarkių ginčų. Kituose dviejuose kongresuose delegatai, nepaisydami prudonininkų protesto, vis dėlto priėmė rezoliuciją, kurioje atvirai pritariama žemės nacionalizavimui – Marxui pavyko nugalėti savo varžovą Proudhoną.

XIX a. pabaigoje, vėl pradėjus kritikuoti Marxo poziciją žemės ūkio klausimu ir, nepaisant visų priešingų prognozių, nesužlugus valstiečių individualiems ūkiams, į diskusiją įsitraukė Engelsas. Straipsnyje *Valstiečių klausimas Prancūzijoje ir Vokietijoje* (1894 m.) jis ryžtingai sukritikavo socialistų programos reikalavimą ginti valstiečius ir akcentavo, kad socialistų pareiga nuolat įtikinėti juos, kokia beviltiška esanti šių padėtis. „Visiškai aišku, kad atgyvenę ir bejėgiai smulkieji ūkiai negalės pasivyti stambiuoju kapitalu besiremiančios gamybos, kaip rankinis vežimėlis negali pavyti traukinio.“⁵ Taigi valstiečių ūkiai neturi ateities.

Vienašališką marksistų nuostatą žemės ūkio klausimu lėmė tai, kad dauguma socialistų gyveno mieste ir menkai tepažino žemdirbių gyvenimo ypatumus. XIX–XX a. miesto ir klestinčios pramonės visuomenei, ypač akademiniam sluoksniui ir pramonės darbininkams, buvo sunku objektyviai vertinti kaimo gyvenimą ir žemdirbio padėtį. Dauguma ekonomistų, sociologų ir istorikų pirmiausia domėjosi pramoninio miesto ir pramoninės civilizacijos permainomis. Daugiausia buvo tyrinėjama modernių politinių ir socialinių struktūrų kilmė, industrializacijos plėtra, miestų augimas, naujų normų ir vertybių sistemų rutuliojimasis, o su priešindustrine visuomene ir kaimiškąja kultūra susijusios temos mažai nagrinėtos ar net ignoruotos.

Po Antrojo pasaulinio karo vėl kilo susidomėjimas agrarinės visuomenės struktūromis ir Europos valstietijos istorija. Ši susidomėjimą lėmė trečiojo pasaulio valstybių problemos. Socialinė ir kultūrinė antropologija daugelyje šalių tapo pripažinta mokslo disciplina, pakeitusia požiūrį į valstietiją; ši nauja pozicija smarkiai skyrėsi tiek nuo kaimo konservatyvaus idealizavimo, tiek nuo švietėjų kritinio požiūrio ir objektyviau vertino daugiaburiaunį kaimo gyvenimo būdą. Socialinis antropologinis valstietijos gyvensenos tyrinėjimas rėmėsi nuolatine polemika bei vaisingu ir bendru įvairių mokslo disciplinų specialistų – antropologų, etnologų, socio-

logų ir istorikų – darbu. *Peasant society* (valstietiškos visuomenės) koncepcija, išplėtotą mokslininkų R. Redfieldo, L.A. Fallerso ir E.R. Wolfo Lotynų Amerikos, Afrikos ir Azijos šalių pagrindu, ypač tiko kaimo visuomenės struktūrų modeliui, todėl galėjo būti pritaikyta ir Europos sąlygoms.

Kokie gi pagrindiniai valstietiškos visuomenės bruožai? Ji savo struktūra skiriasi ir nuo pirmykštės gentinės visuomenės (*tribal society*), ir nuo modernios pramoninės visuomenės (*industrial society*). Valstiečiai sudaro pagrindinį visuomenės sluoksnį, kuriame yra darbo pasidalijimas, bet ne visi žmonės susiję su žemės ūkiu; be valstiečių, yra ir amatininkų, ir prekeivių. Valstietiškajai visuomenei, be kaimo gyventojų, priskiriami ir turgaus prekeiviai bei miestiečiai; taip susiformuoja kaimo ir miesto ryšys. Žemės ūkio produktai sudaro didžiausią plataus vartojimo prekių dalį ir yra gaminami realiatyviai autarkiniuose individualiuose valstiečių ūkiuose. Valstietijos sluoksniui būdingas griežtas tradicijų tęstinumas ir – kitaip nei moderniai pramoninei visuomenei – tvirti lokalinių grupių ryšiai. Dar vienas valstietiškos visuomenės ypatumas – ją valdo ne patys kaimo žmonės, žemdirbiai yra priklausomi nuo „galingų ponų“, kuriems privalo mokėti mokesčius ir vykdyti įvairias prievoles.

Pasak E.R. Wolfo, istorinė valstietiškos visuomenės reikšmė ta, kad ji padėjo pagrindus susikurti moderniai pramoninei visuomenei. Valstietija skiriasi nuo primityvios gentinės visuomenės išplėtotais rinkos santykiais: valstiečiai veždavo savo atliekamus produktus į prekyvietes, kurios vėliau dažnai išaugdavo iki miestų. Be to, valstiečiai susieti ir į bendrą politinį vienetą, kurį valdo ne valstietijos atstovai, keliantys įvairius reikalavimus, numatantys sankcijas už prievolių nevykdymą. L.A. Fallersas išsamiai išnagrinėjo valstietijos ir kitos visuomenės dalies santykius. Šeimyniniai valstiečių ūkiai, pagrindinis *peasant society* vienetas, ekonomiškai yra pusiau autonominiai, nes jų tikslas yra ne tik išlaikyti save, bet gaminti ir rinkai. Politiniu požiūriu valstiečių šeimos ir

kaimo bendruomenės taip pat yra pusiau autonominės, o kaimo folkloras gyvuoja šalia sudėtingesnės miesto kultūros.

Socioantropologinė *peasant society* teorija apima svarbiausius kaimo gyvenimo aspektus ir ją galima pritaikyti viduramžių bei ankstyvųjų naujųjų laikų Europos agrarinei visuomenei, kurios dauguma narių pragyveno iš žemės ūkio, laikėsi tradicinės gyvensenos ir jai buvo būdinga specifinė ūkininkavimo forma, savitas mentalitetas ir gyvenimo būdas. Ši nauja perspektyva iškelia reliatyviai savarankiškus kaimo santykius ir rimtai nagrinėja valstietijos mąstysenos ir elgsenos ypatumus. Taigi galima lengviau suprasti ir susieti įvairius reiškinius, pavyzdžiui, šeimyninį ūkį, priklausomybę dvarui, tradicinę vertybių sistemą ir specifines priešini-mosi formas. Tačiau nereikėtų pervertinti autonomiškos valstiečių gyvensenos, nes viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų valstiečiai iki išsilaisvinimo (XVIII a. pab.–XIX a. pr.) buvo priklausomi nuo feodalų valdžios.

Didėjančios agrarinių trečiojo pasaulio valstybių problemos neabejotinai paskatino Europos pramoninę visuomenę prisiminti savo kaimietišką praeitį, tyrinėti Europos valstietijos fenomeną. Tokie reiškiniai kaip gyventojų spauda, nederlius, badas, dirbamų žemių mažėjimas ir valstiečių migracija, būdingi trečiojo pasaulio šalims, buvo įprasti ir priešindustrinėse agrarinėse Europos visuomenėse. Dauge-lyje besivystančių Azijos, Afrikos ir Lotynų Amerikos vals-tybių gyventojai vis dar dirba žemės ūkyje, žemdirbystė ir gyvulininkystė yra jų pragyvenimo šaltinis. Žemdirbių der-lius priklauso nuo oro bei klimato sąlygų, dirbamos žemės ypatybių, todėl jų egzistencija dažnai tampa itin sunki.

Šeštajame ir septintajame dešimtmetyje besivystančiose šalyse vyravusi ūkininkavimo euforija užgeso po kelių nepa-sisekusių bandymų. Taip atsitiko dėl to, kad šių šalių žem-dirbiams trūko žinių apie tradicines ūkininkavimo formas. Planuojant ekonomikos plėtrą besivystančiose valstybėse, iš pradžių didesnis dėmesys skirtas šių šalių industrializacijai;

amatų ir prekybos sektorius plėtotas sparčiau nei agrarinis – pastarajam teko antraeilis vaidmuo. Žemės ūkio srityje išskirtinį finansavimą gavo grandioziniai užtvankų statybos ar brangiai kainuojančių drėkinimo sistemų projektai. Pagrindinė šių projektų idėja buvo modernizuoti „atsilikusį“ žemės ūkį ir pakeisti šiose valstybėse susiklosčiusias ekonomines ir socialines struktūras.

Tik devintajame dešimtmetyje dėl demografinio sprogi-
mo, aplinkos apsaugos problemų bei nesėkmių vėl susirū-
pinta žemės ūkio klausimais numatant ekonomikos plėtos
strategiją. Skandalingus reiškinius – miškų naikinimą, žemės
nualinimą ir dirvožemio eroziją – iš dalies galime laikyti ag-
rarinės politikos klaidomis. Buvo klaidingai manoma, kad
smulkūs ūkiai nepajėgs išsilaikyti. Tai, kad besivystančiose
šalyse dominuoja valstiečių ūkis, ilgai buvo laikoma atsili-
kusios ekonomikos bruožu. Naujausi smulkiųjų ūkių tyri-
nėjimai rodo visai ką kita: šie ūkiai, kuriami tik šeimai pragy-
venti, yra lanksčiau ir geriau prisitaikę prie rinkos. Kadangi
85 proc. besivystančių šalių žemės ūkio produkcijos paga-
minama smulkiuose valstiečių ūkiuose, reikia remti šių ūkių
interesus. Smulkūs ūkiai iš tikrųjų daug produktyvesni nei
didieji, todėl tokia skatinimo strategija tikrai atneštų sėkmę.
Rusų mokslininko Aleksandro Chajanovo darbai padėjo nau-
jai įvertinti šeimyninį ūkį: šis mokslininkas tyrinėjo įvairias
ūkininkavimo formas ir sukūrė išpūdingą teoriją apie šeimyn-
inės rangos modelį. Ši teorija pabrėžia valstiečių ūkio struk-
tūrų savitumą ir tai, kad individualiame ūkyje galioja speci-
finiai griežtai vidiniai gamybos ir vartojimo dėsniai.

Ekologinis judėjimas paskatino dar kartą apmąstyti Euro-
pos valstietijos pamatus. Nuolatinų diskusijų objektais tapo
aplinkos tarša, miškų nykimas, gamtos katastrofos ir kaimų
tuštėjimas, – iš čia kilo galingas judėjimas dėl žmogaus natū-
ralios aplinkos išsaugojimo, o vienas iš būdų – palaikyti tradi-
cinius šeimos ūkius. Žemės ūkio produktų perdirbimo pra-
monės ekologiniai padariniai ir vis intensyvesnės gamybos

pasekmės tapo akivaizdūs. Nitratai gruntiniame vandenyje, pesticidų nuosėdos maisto produktuose, gyvulių kančios perpildytose gyvulininkystės fermose – pagrindinės paskutiniųjų dešimtmečių temos kalbant apie žemės ūkį ir aplinkos apsaugą. Dėl šių reiškinių vis smarkiau buvo kritikuojama agrarinė politika, reikalaujama ekologiškai stabilesnio žemės ūkio. Pripažįstama, kad būtent valstiečių ūkiai daugelyje kraštų yra nepakeičiami norint išsaugoti kraštovaizdį ir gamtos išteklius. Taigi valstietis tampa gamtos sergėtoju ir laiduoja tokį žemės ūkį, kuriame suderinta gamyba ir aplinkosauga. Kyla klausimas, koks yra Europos tradicinio ūkininkavimo pagrindas ir į kokius veiksnius reikėtų atsižvelgti, norint išsaugoti valstiečių ūkį ir kaimo kultūrinį kraštovaizdį.

Agrarinė politika patyrė ne tik ekologinę, bet ir ekonominę krizę. Didėjantis žemės ūkio produktyvumas Europos Sąjungoje lėmė agrarinės produkcijos perteklių; tokios plėtros rezultatas – augo subsidijos žemės ūkiui ir mažėjo ūkininkų pajamos. Dabartinės Europos agrarinei rinkai išlaikyti ir finansuoti reikia pernelyg didelių lėšų, todėl agrarinę politiką būtina iš esmės keisti. Nė viena ekonomikos sritis taip greitai ir iš pagrindų nesikeitė kaip Europos agrarinis sektorius. 1960 metais, tuomet tik šešių valstybių (Prancūzijos, VFR, Italijos, Belgijos, Nyderlandų, Liuksemburgo) bendrijoje, žemės ūkyje dirbo 15 milijonų gyventojų; 1987 metais šis skaičius sumažėjo iki 5 milijonų, t.y. dviem trečdaliais. Suprantama, mažėjant dirbančiųjų agrariniame sektoriuje, atitinkamai sumažėjo ir ūkių: 1960 metais jų buvo 6,4 milijono, o po 20 metų – tik 4,8 milijono. Smulkių ūkių nykimas skatino burtis į didesnius vienetus, taip pat ūkių mechanizavimą bei specializavimąsi. Ūkininkai vis labiau apsiribodavo tik keliomis produkcijos rūšimis, ieškojo perspektyvesnių galimybių, geriau atliepiančių dirvožemio ypatumus ar realizavimo rinką.

Dėl struktūrų kaitos kaimas atsidūrė ties išnykimo riba: gyventojai senėjo, tuštėjo sodybos, jaunimas kėlėsi gyventi į miestus; griuvo visa infrastruktūra, todėl pasilikusieji kaime

prarado savo lokalinį ir regioninį tapatumą. Taigi turint omenyje šiuos žemės ūkio ir kaimo gyvenimo pokyčius kyla klausimas, ar dar galima pasikliauti tradiciniu Europos agrarinės politikos motyvu – išlaikyti šeimos ūkių dominavimą. Norint išsaugoti subalansuotą kaimo socialinę struktūrą ir jo kultūrinį kraštovaizdį, reikėtų atsisakyti ūkininkavimo modelio, pagal kurį didžiulius žemės plotus įdirba daugiausia smulkieji ir vidutiniai ūkininkai. Kadangi būtent daugumai smulkiųjų ir vidutinių šeimos ūkių nuo 1945 metų iškilo grėsmė žlugti, galima rimtai suabejoti tokio ūkininkavimo būdo perspektyvomis Europos Sąjungoje.

Vakarų Europos žemės ūkį apėmusi krizė neatslūgsta ir todėl, kad rytiniai Europos regionai patiria dar didesnių ekonominių ir socialinių sukrėtimų. Po priverstinės kolektyvizacijos ir brutalaus stalinizmo teroro prieš stambiuosius ūkininkus, vadintus buožėmis, tarybinis centralizuotas žemės ūkis susiduria su dideliais gamybos ir aprūpinimo sunkumais. Rusijoje susiklosto prasta padėtis, nes trūksta maisto produktų, reikia importuoti didelį kiekį grūdų ir skirti subsidijas žemės ūkiui. Žemas Rusijos agrarinės ekonomikos produktyvumas matyti palyginus su JAV; nors Rusijos agrariniam sektoriui priklauso 20 proc. dirbančiųjų, o JAV – tik 3 proc., pastarojoje yra žemės ūkio produktų perteklius. Valstiečių gyvenimo lygis Rusijoje reliatyviai žemas, tenykščiai kaimai menkai aprūpinami. Dėl nepakankamos infrastruktūros Rusijoje daug javų prarandama ne tik nuimant derlių, bet ir netinkamai juos sandėliuojant.

Įvykdžius postalininės epochos Komunistų partijos vadovų ir Gorbačiovo reformas šiek tiek pagerėjo kolūkiečių ir kitų žemės ūkio darbuotojų socialinė padėtis, tačiau žemdirbiai tebėra vargingiausiai gyvenanti Rusijos visuomenės dalis. Be valstybei priklausančių tarybinių ūkių (*sovchozų*) ir kolektyvinių ūkių (*kolchozų*), egzistuoja ir pavieniai privačiai apdirbami žemės sklypai – tvirta paspartis aprūpinant gyventojus kokybiškais žemės ūkio produktais. Nors šiems

nevalstybiniais „pagalbiniais ūkiams“ 1976 m. priklausė tik 1,25 proc. visos dirbamos Rusijos žemės, juose buvo užauginama 64 proc. viso bulvių derliaus ir pagaminama 22 proc. visų mėsos ir pieno produktų. Galima daryti išvadą, kad didinant žemdirbių darbo našumą valstybiniuose ir kolektyviniuose ūkiuose bus laiduojama, jog Rusija geriau apsirūpins žemės ūkio produktais ir pakils bendras gyvenimo lygis. Kolūkiečiams ilgai nebuvo išduodami normalūs pasai, o tai neabejotinai rodo, kad nesulaikomas bėgimas iš kaimo būtų tapęs masiniu. Ilgai trukęs valstybės primestas kolūkiečių susiejimas su žeme patvirtina, kad tarybinėje ekonomikoje toli gražu nebuvo pusiausvyros tarp savanoriško darbo agrariniame ir pramoniniame sektoriuje ir kad kolūkiečių gyvenimo lygis visą laiką buvo ypač žemas.

Po Antrojo pasaulinio karo tarybinis kolektyvinio žemės ūkio modelis buvo pritaikytas ir Sovietų Sąjungos įtakos zonoje atsidūrusioms Rytų Europos valstybėms, tačiau Lenkijoje, Vengrijoje ir Čekoslovakijoje kolektyvizacija buvo vykdoma šiek tiek kitokiais metodais. Komunistų išliaupsinta žemės reforma ir nacionalizacija, kaip atseit išspręsiančios visas agrarines problemas, susidūrė su stipriu pasipriešinimu. Kuo primygtiniau valdžia bruko kolektyvizaciją, tuo labiau didėjo žemdirbių nepasitenkinimas ir nepasitikėjimas stalinizmo vadais. Tačiau pasitelkus visas prievartos jėgas kolektyvizacija buvo įgyvendinta ir tai daugeliui dešimtmečių nulėmė Rytų Europos valstybių žemės ūkio padėtį. Tačiau reformos rezultatai buvo apgailėtini: ūkininkai jai priešinosi, kooperatinių ūkių darbas buvo prastai organizuojamas ir nepakankamai finansuojamas, malšinima bet kokia privati iniciatyva.

Nepaisant visų trūkumų, Rytų Europos šalyse kolektyvizacija ilgai buvo oficialiosios žemės ūkio politikos tikslas. Agrarinės struktūros ir kaimo gyvenimo salygos šiose valstybėse iš esmės pasikeitė, todėl grįžti prie privataus ūkininkavimo – to siekiama paskutiniųjų metų reformomis – bus labai

sunku. Atgaivinti tradicinius privačius ūkius sunku ir dėl kitų priežasčių: iš gyvenimo pasitraukė senoji, tikrųjų ūkininkų karta, likusieji kaime jau senyvo amžiaus, o jaunimo poreikiai išaugo. Daugelis Rytų Europos kaimo regionų šiuo metu išgyvena pertvarkos karštligę: viena vertus, vis dar svarbūs kolektyviniai ūkiai, centralizuotai aprūpinti technika, naudojantys valstybės subsidijas ir glaudžiai susieti su agropramone, kita vertus, randasi privatus sektorius, įgyjantis didesnę reikšmę aprūpinant maisto produktais. Tik ateitis parodys, kokios perspektyvos laukia šių privačių ūkių.

Krizė, su kuria susidūrė Vakarų bei Rytų Europos žemės ūkis ir valstietija, paskatino išnagrinėti kiekvieno Europos regiono žemės ūkio istoriją ir patyrinėti Europos valstietijos ištakas. Žinodami senosios tradicinės valstietijos esminius bruožus ir savitą jos istorijos sklaidą Europos valstybėse gal lengviau rasime išeitį, kaip išgelbėti saugotinas ūkininkavimo formas. Europos valstietijos, kaip reiškinių, istorinė analizė atveria naujas perspektyvas, padėsiančias spręsti sunkias dabarties problemas. Kituose skyriuose bandyta apžvelgti didžiausių Europos valstybių pagrindinius valstietijos raidos nuo viduramžių iki šių dienų bruožus. Kadangi tyrinėjimo aspektai įvairuoja, be to, labai skiriasi pradinės geografinės, ekonominės ir socialinės sąlygos visame žemyne, buvo apsiribota svarbiausiomis raidos kryptimis. Nesiekama – o ir negali būti – atlikta išsami istorinė analizė, norėta daugiau dėmesio skirti įvairių formų filosofiniam traktavimui. Valstietijos gyvenimo aplinka – viduramžiais ir naujaisiais laikais žemdirbiai sudarė 80–90 proc. visuomenės – tapo beveik svetima daugeliui iš mūsų, pasinėrusiems į industrinę kultūrą bei visuomenę, todėl reikia didelių pastangų norint ją suvokti.

Ar egzistuoja europietiškoji valstietija?

Europos emigrantai, atvykę į Ameriką prieš Antrąjį pasaulinį karą ir jo metu, rado čia kitokią ekonomiką ir visuomenę. Jungtinėse Amerikos Valstijose vyravo fermerių ūkiai, kuriais ypač susidomėjo Europos emigrantai. Amerikos fermerių ūkiai buvo stiprios kapitalistinės įmonės, panašios į kitų ekonomikos šakų įmones; pagrindinis jų tikslas – gauti kuo didesnę pelną. Šiaurės Amerikoje veltui ieškotume sėslios valstietijos, kurios šaknys būtų šeima, kaimo bendruomenė ir tradicijos.

Amerikos žemės ūkis, palyginti su Europos, tuomet jau buvo gerai specializuotas ir mechanizuotas. Naujai įdirbamos žemės bei moderni technika gausino derlių ir drauge be paliovos mažino žemdirbių skaičių. Kitaip nei Europos valstietis, Amerikos fermeris buvo mobilesnis, tikslingai siekė ekonominės naudos, nuolat plėtė dirbamos žemės plotus, eksperimentavo su pagerintomis vaismedžių ir daržovių veislėmis. Buvo žavimasi naujais ūkininkavimo metodais, našia technika ir moderniomis rinkos formomis. Ūkininkauti skatino ir galimybė sukurti stambius ūkius, turėti pakankamą kapitalą ir valdyti rinką.

Vienas pirmųjų europiečių, po Antrojo pasaulinio karo atvykusių į Ameriką, buvo istorikas D. Gerhardas, kuris įdomiai palygino Amerikos fermerių ir Europos valstiečių bei amerikiečių ir europiečių istoriją. Panašiai kaip prancūzas Alexis de Tocqueville'is, atvykęs į Ameriką prieš šimtą metų ir savo knygoje¹ aprašęs socialinės lygybės idėjas puoselėjančią Amerikos visuomenę, Gerhardas bandė atskleisti ame-

rikiečių ir europiečių kultūros savitumus. Jungtinėse Amerikos Valstijose jis skelbė pagrindines Europos istorijos idėjas, o grįžęs į Vokietiją vokiečių studentams aiškino savitas Amerikos politikos, kultūros ir visuomenės struktūras.

Reliatyviai vientisai ir be galo mobiliai Amerikos visuomenei Gerhardas priešino socialinę Europos struktūrą ir regioninę jos priklausomybę.² Kitaip nei judriai, lygybe ir modernia technika garsėjančiai Amerikai, Europai, ypač jos valstiečiams, buvo svarbi regioninė priklausomybė, prisirišimas prie gyvenamosios vietos ir nekintamos kultūrinės tradicijos. Europos valstiečiai, priešingai negu Amerikos ir Rusijos, šimtmečius puoselėjo tradicijas, prisirišo prie savo žemių. Europiečiams būdinga tam tikra sėslumo forma, kuri ir lėmė dabartinę žemės ūkio struktūrą Europoje.

1831 metais priblokštas Birželio revoliucijos Paryžiuje ir norėdamas susipažinti su nauju, lygybės idėjas skelbiančiu pasauliu, Alexis de Tocqueville'is atvyko į Ameriką. Jis čia rado agrarinę, tačiau sparčiai besivystančią visuomenę, kitokią negu senosios Europos. Kai kuriuose regionuose tebeegzistavę senieji kaimai, kokių dar buvo Naujojoje Anglijoje, neatpažįstamai pasikeitė, įtakos tam turėjo spekuliacija žeme ir nuolatinis naujų žemių įsisavinimas. Gyventi sėsliai kolonizatorių ir imigrantų šalyje buvo neįmanoma, – patys imigrantai veikiai nutraukė saitus su dirbama žeme. Komercinis žemės ūkis Šiaurės Amerikoje plėtėsi įsisavindamas vis daugiau žemių Amerikos vakaruose.

„Frontininkų“ periodas, XIX a. nutrūktgalviško žemės pionierių judėjimo era, greitai pakeitė Šiaurės Ameriką ir padėjo Amerikos visuomenės pagrindus. Klestint visuotinei prekybai, naujose žemėse įsikūrę Europos valstiečiai ir imigrantai tapo patyrusiais fermeriais. Senosios kaimo tradicijos buvo atmetos, susiformavo naujas energingo ir mobilaus valstiečio tipas. Nesiliaujant plūsti imigrantams iš perpildytų Europos šalių, plečiantis kapitalistinei prekybai ir augant pramonei, susikūrė pelno siekiantis žemės ūkis, o tai dar labiau

skatino dirbti naujas žemes, įsisavinti vis didesnius Amerikos plotus. Tik kalnų slėniuose ir atokiose vietovėse, kurių komercinis žemės ūkis nepasiekė, vis dar egzistavo smulkūs valstiečių ūkiai, tenkinantys individualias reikmes. Šiaurinio žemės ūkio regiono, Amerikos pilietiniame kare nugalėjusio pietinio regiono plantacijų ūkį, pagrįstą vergų darbu, pamatas buvo laisvas darbas savoje žemėje savomis jėgomis.

Kaip Amerikos fermeris galėjo praturtėti ir iš naujakurio tapti stambiu žemdirbiu? Galimi du būdai. Viena galimybė – naujai išgytą žemę netrukus pelningai parduoti. Kitas būdas padidinti pajamas, ne toks rizikingas kaip spekuliacija žeme, – ne tik patiems apsirūpinti pagrindiniais maisto produktais, bet ir parduoti perteklinę produkciją. Plečiantis kelių ir geležinkelio tinklui, augant pramonės centrams ir miestams, gaminti dar ir rinkai įmanoma.

Susiformuoti naujam žemdirbio, pelno siekiančio žmogaus, tipui padėjo ir tas faktas, kad fermeris buvo kilęs ne vien iš valstiečių. Būtent tai, kad jis nebuvo tipiškas kaimo tradicijų tęsėjas, palengvino jam kelią tapti „frontininku“. Pasirengęs rizikuoti fermeris sugebėjo greitai prisitaikyti prie nuolat besikeičiančių ekonominių sąlygų, įdirbti naujas žemes, naujoviškais metodais užsiveisti naujų augalų ir gyvulių. Jis nuolat ieškojo priemonių ir kelių, kaip padidinti pajamas, kaip geriau pritaikyti savo gebėjimus įdirbant didelius žemės plotus ir kaip pagaminti daugiau produkcijos rinkai. Amerikos fermeris buvo visavertis visuomenės, kurioje klestėjo privati nuosavybė, laisvas ūkininkavimas ir technikos pažanga, narys.

Specializuotų kviečius, kukurūzus ir kitas kultūras auginančių ūkių kūrimas bei platus mechaninės technikos naudojimas ūkiuose – dvi sritys, kuriose amerikiečių fermeris sugebėjo prisitaikyti prie vietinės rinkos sąlygų ir pasaulinės rinkos poreikių. Specializuoti augalininkystės ir ypač pieno bei mėsos pramonės regionai skatino augti miestus, gerino susisiekimą. Žemės ūkio mechanizacija aiškiausiai parodė,

kokią įtaką modernizuotas žemės ūkis padarė darbo jėgos pasiskirstymui vystantis pramonei. Amerikos fermeris, siekdamas mechanizuoti darbą, įgyvendino naujausius mokslo laimėjimus trąšų įterpimo, augalininkystės ir pašarų gamybos srityse.

Modernaus, orientuoto į pelną fermerių ūkio plėtra Šiaurės Amerikoje buvo nulemta kitokių socialinių ir ekonominių sąlygų nei Europoje. Dirbantiems Amerikos agrariame sektoriuje buvo būdinga savita šeimos struktūra ir ypatinga kaimyniško bendravimo forma. Nors amerikiečių fermerio šeimos raida ir jos ypatumai, besiskiriantys nuo Europos valstiečio šeimos, tyrinėti mažai, vis dėlto galima padaryti tam tikras išvadas. Amerikiečių fermerio šeima buvo ypač uždara, nes atskiros sodybos buvo išmėtytos po visą šalį toli viena nuo kitos. Tačiau ji buvo ne tokia autoritarinė, mat dirbo kiekvienas šeimos narys. Kadangi ferma buvo bendras vyro ir žmonos ūkis, moteris buvo kur kas savarankiškesnė nei Europos valstiečio šeimoje. Tačiau tarpusavio santykiai fermerio šeimoje taip pat dažniausiai buvo grindžiami tomis pačiomis etikos normomis kaip ir Amerikos visuomenėje: griežta, puritoniška darbo moralė ir ekonominės naudos siekis.

Kaimų, kokie šimtmečius egzistavo Europoje, Amerikoje nebuvo. Vietoj jų susiformavo socialinio bendravimo sistema: bičiuliški atskirų fermerių santykiai ir platus fermų kaimynystės tinklas. Ne kaimo bendruomenės, o kaimynai fermeriai padėdavo vienas kitam, kai reikėdavo nudirbti darbus, reikalaujančius bendrų pastangų: pervežti medžių rąstus, statyti ūkio trobesius, aptverti kviečių lauką, nuimti derlių. Kol nebuvo kuliųjų mašinų, apdorodami javų derlių kaimynai taip pat kooperuodavosi. Bažnytinė bendruomenė Amerikos kaime irgi darė didžiulę įtaką tokiam fermerių bendravimui. Bažnyčia buvo ne tik maldos vieta, bet ir pasidalijimo patirtimi bei pasikeitimo informacija centras, kuriame užmezgami įvairūs socialiniai ryšiai.

Kas gi vis dėlto yra Europos valstietis? Iš kontrastingo amerikiečių fermerio paveikslo galima suprasti, kad Europos valstiečius senesniais ir naujesniais laikais apibūdina keli bruožai, skiriantys juos nuo Amerikos ir kitų šalių valstietijos. Ši išvada glaudžiai susijusi su valstiečio istorinio fenomeno apibrėžimo klausimu: kas apskritai yra valstietis. Kuo skiriasi Europos valstietis nuo Amerikos fermerio ir pelno siekiančio žemės ūkio produkcijos gamintojo pramoninėje visuomenėje? Kuo skiriasi valstietis nuo buržuazų ar aristokrato?

Valstiečio, kaip luomo atstovo, sąvoka vartojama nuo viduramžių vidurio. Viduramžiais pateikti valstiečio bruožai stulbinamai panašūs į tuos, kuriais Azijos, Afrikos ir Lotynų Amerikos šalių valstiečius (*peasants*) ir valstietiją (*peasant society*) apibūdina šiuolaikiniai socioantropologai. Valstiečiai sudaro pagrindinę darbingos visuomenės, kurioje dar, be to, egzistuoja amatininkai ir pirkliai, grupę. Valstiečių dauguma pavaldi kitų luomų atstovams, tvirtai laikosi tradicijų ir atliepia lokalines visuomenės formas.

Atsižvelgdamas į ūkininkavimo ir žemės ūkio darbų organizavimo būdą Reinhardas Wenskusas valstietį apibūdino pagal penkis kriterijus.³ 1. Valstietis gamina augalinės ir gyvulinės kilmės maisto produktus, t.y. plėtoja augalininkystę bei gyvulininkystę. Tuo jis skiriasi tiek nuo gyvulius auginančių klajoklių, tiek nuo senovės žvejų ar žolelių rinkėjų. 2. Valstietis produkciją gamina savo žemės sklype – ekonominiame vienetu. Tuo jis skiriasi nuo romėnų latifundijoje dirbančių vergų ar šiuolaikinių žemės ūkio darbininkų. 3. Valstietis (ypač Europos) žemę arija plūgu. 4. Savo ūkyje valstietis dirba pats; tuo jis skiriasi nuo stambaus žemvaldžio, kurio žemę dirba valstiečiai. 5. Valstietis dirba pats, jam padeda šeimos nariai ir samdiniai. Keičiantis fizinio darbo apimčiai keitėsi ir valstiečio sodybos dydis. Valstiečiui priklausantis sklypas, kaip ekonominis vienetas, negali būti per mažas, kad neįstengtų išmaitinti valstiečio šeimos, tačiau

negali būti ir per didelis, antraip šeiminkams neužtektų jėgų jį apdirbti. Galbūt valakas ir buvo tas pirminis vienetas, kuris nuolat kito priklausomai nuo dirbamos žemės savybių.

Be ekonominių kriterijų, valstiečio sąvoka siejama ir su jo gyvenimo bei elgsenos ypatumais. Tvirtinama, kad valstietis nepaprastai sėslus; sėslumas laikomas pagrindiniu valstiečio gyvensenos bruožu. Maxas Weberis nustatė, kad valstiečių sėslumą nulėmė ekonominis ir techninis progresas, našesnis žemės ūkis ir didesnių gyvenviečių atsiradimas. Besiplėtojanti žemdirbystė skatino valstietį būti ištikimą šiai žemės ūkio šakai. Įsikūrus naujai gyvenvietai, anksčiau vyravusią gyvulininkystę išstumdavo augalininkystė. Tose vietovėse, kur gyvulių auginta daugiau, gyveno kur kas mažiau prie savo žemės prisirišusių valstiečių.

Gyvenimo susiejimas su žeme – tai vienas nekaringo valstiečio bruožų. Dėl nuolat didėjančių ekonominių uždavinių ir stiprėjančios raitininkų armijos įtakos nuo viduramžių vidurio valstiečiai pradėjo vengti karo tarnybos, o nuo 1152 metų jiems buvo uždrausta laikyti ginklą. Vidutinis valstiečio ūkis negalėjo išlaikyti ginkluoto raitelio, todėl visuomenėje susiformavo specialus raitelių sluoksnis. Palyginti su kavalerija, valstiečių būriai buvo ne tokie judrūs, todėl į karo tarnybą imta jų nebešaukti. Ne visada valstiečiai buvo nusiteikę taikiai, pasitaikydavo išimčių: ginkluoti kazokų būriai Pietų Rusijoje ar kariniai junginiai Austrijoje prie Osmanų imperijos sienos.

Valstiečio mentalitetui visų pirma būdingas konservatyvumas. Šis bruožas valstietį skiria nuo miestiečio, jo mąstysenos bei gyvensenos. Valstiečiui, priešingai negu miestiečiui, įprasta senovinė mąstysena, jis skrupulingai laikosi tradicijų. Dėl konservatyvios pasaulėžiūros valstietija dažnai vadinama atsilikusiu visuomenės sluoksniu, pažangos stabdžiu.

Ar iš tikrųjų valstietis trukdė pažangai? Kaip reikėtų aiškinti konservatyvų valstiečių elgesį, nepadarant klaidingų

išvadų? Viduramžių žemdirbiai, lyginant su senovės medžiotojais, tikrai padarė pažangą; gyvenime atsirado daug materialinių, socialinių ir kultūrinių naujovių. Trečiojo pasaulio agrarinės visuomenės tyrinėjimai leido naujai pažvelgti į valstiečių konservatyvizmą ir tradicinį ūkininkavimą, būdingą ir senosios Europos žemdirbiams. Valstiečiai pritarė žemės ūkio reformoms bei naujovėms, jei buvo įsitikinę, kad jos atneš naudos. Indijos žemdirbių praktikuota neefektyvi rėžių sistema su daugybę smulkių sklypelių išsilaikė tik todėl, kad šitaip valstiečiai užsitikrino nuolatinį derlių ir išvengė rizikos dėl skirtingų dirbamos žemės savybių. Taip pat buvo išvengta skolų, socialinio nuosmukio, nebuvo prarasti žemės sklypai, nors tai ir reiškė, kad atsisakoma siekti didesnio našumo. Užuoť pabrėžus valstietijos konservatyvizmą, reikėtų kalbėti apie žemės ūkio racionalumą, ieškoti priežasčių, kodėl valstietis tebelaikomas atsilikusiu, akiai besivadovaujančiu tradicijomis žmogumi.

Valstietija su jai būdingais ekonominiais, socialiniais ir dvasiniais bruožais Europos istorijoje atsirado tik XI šimtmetyje, kai susiformavo valstiečių luomas ir atsiskyrė du visuomenės sluoksniai: riterių ir valstiečių. Šiedu luomai diferencijavosi atsiradus profesionalių karininkų sluoksniui, kuris rėmėsi feodu, stambiaja žemvaldyte ir baudžiauninkais. Bajorų vasalai ir naujos besiformuojančio riterių luomo grupės aiškiai atsiskyrė nuo valstietijos daugumos. Viduramžių klestėjimo pradžioje atsiradusi valstietija išliko Europoje per amžius ir pateko į Europos valstybių viduramžių bei naujųjų laikų istoriją. Kokie pagrindiniai europietiškos valstietijos bruožai, kokiose Europos šalyse ir regionuose ji buvo paplitusi?

Apie Europą šiuo atveju kalbama kaip apie istorinį, o ne kaip apie geografinį vienetą. Geografiniu požiūriu Europa susiformavo tik XVIII a., kai, valdant carui Petruĩ Pirmajam, Rusija išsiplėtė į Vakarus, – dabar Europa driekiasi nuo Atlanto vandenyno iki Uralo, nuo Šiaurės kyšulio iki Gibraltaro

pusiasalio. Tačiau iki tol istoriškai Europą sudarė tik vakarinė jos dalis, lotyniškosios bažnyčios valdos; ortodoksų Bažnyčios įtakos zonoje esantys Rusijos regionai, islamo kraštai ir Pietų Ispanijos maurų imperija nepriklausė Europai. Didžiosios Maskvos Kunigaikštystės, valdomos Ivano Rūsčiojo, struktūros iš esmės skyrėsi nuo Vakarų struktūrų; ir Pietų Ispanijos maurų imperija iki jos užkariavimo turėjo savitų bruožų, skyrusių ją nuo pagrindinės europinės dalies. Sunaikiau sekėsi atskirti Europos pietrytinę dalį, nes Bizantijos imperija ilgai valdė Balkanus ir didžiąją dalį Italijos, o XVI a. į Europą iki pat Vengrijos veržėsi Osmanų imperija. Nagrinėjant Europos valstietiją, visą dėmesį reikėtų skirti Vakarų Europai. Tiesa, būtina išvelgti tam tikrus Europos valstietijai būdingus požymius ir nesupainioti jų su kitais visuomenės sluoksniais. Tam tiktų palyginimas su Amerikos fermeriais, taip pat žvilgsnis į Rusijos bei Rytų valstybių žemėtvarką.

Jau VIII ir IX amžiuje Frankų imperijos pagrindinėse valdose tarp Reino ir Luaros upių atsiranda Europos valstietijai būdingų ir vėliau išplitusių elementų. Karolingų imperijoje, apėmusioje didžiąsias Vakarų ir Vidurio Europos valstybes (žr. 2 pav.), įvyko reikšmingų žemės ūkio struktūrų ir žemėtvarkos pokyčių, kuriuos būtina aptarti. Pirmiausiai, kaip jau minėta, pradėta auginti daugiau javų ir intensyviau dirbama žemė. Kai kuriuose regionuose jau pereita prie trilaukės sėjomainos – trejų metų ciklo (žiemkenčiai, vasarojus ir pūdymai), – nors šis ūkininkavimo būdas paplito tik suklestėjus viduramžiams. Trilaukė sėjomaina iš esmės pakeitė ir žemės pasidalijimą kaime: atsirado didelių dirbamos žemės plotų (sklypų), kurie buvo apsėjami pagal nustatytą ir privalomą visam kaimui tvarką (žemės prievolė). Tuo pačiu metu atsiranda valakas – pakankamas išlaikyti šeimą žemės vietetas, – apimantis ariamą žemę, pievas, mišką ir ganyklas. Nuo viduramžių suklestėjimo trilaukė sėjomaina, nustatyta kaimo žemėtvarka ir valakų sistema yra būdingi Europos kaimo bruožai, pagreitinę kaimo bendruomenės vystymąsi ir

skirtingų savivaldos formų atsiradimą. Ši agrarinė sistema ilgainiui apėmė visas didžiąsias Europos valstybes, su išlygomis ji buvo priimta ir vakarinės Europos dalies pakraščiuose – Skandinavijoje ir Baltijos šalyse. W. Conze's atlikti Lietuvos ir Baltarusijos agrarinių struktūrų tyrinėjimai parodė, kad minėtos žemės ūkio formos XVI–XVII a. paplito ir rytinėje Didžiosios Lenkijos ir Lietuvos Valstybės dalyje, tačiau kaimyninėje Maskvos Kunigaikštystėje dar vyravo senieji agrariniai santykiai. Trilaukė sėjomaina, valakai ir kaimai su išplėtotomis bendruomenės struktūromis, pasak O. Brunnerio, buvo pagrindiniai Europos agrarinei sistemai bei valstietijai būdingi elementai.⁴

Viduramžių epochos pradžioje ir viduryje esmines reformas Europos žemės ūkyje pradėjo stambieji žemvaldžiai – apie jas išsamiau rašoma kitame skyriuje. Naujoji agrarinė sistema reikalavo keisti ir gyvenviečių struktūras, atsirado bendrų kaimo laukų, įsitvirtino nauja sėjos ir derliaus nuėmimo tvarka – nuėmus derlių, pūdymai buvo panaudojami kaip bendros gyvulių ganyklos. Tokia žemės ūkio sistema galėjo susiformuoti tik padedant stambiesiems žemvaldžiams, nes jiems priklausė dideli dirbamos žemės plotai, tai gi be jų sutikimo ūkio permainos būtų neįmanomos. Feodalai buvo pagrindinė jėga įgyvendinant žemdirbystės reformas, sukūrusias naują pagrindą europietiskai žemės ūkio struktūrai, kuri egzistavo iki XVIII–XIX a. agrarinių reformų. Ankstyvaisiais viduramžiais susiformavus baudžiavinei sistemai Frankų imperijoje žemvaldžiai ir valstiečiai bendromis jėgomis kūrė Europos kaimo ir viso žemės ūkio struktūras.

Trilaukė sėjomaina, kurios privalumų neižvelgė XIX a. žemės reformų organizatoriai, buvo daug pažangesnė ir našesnė nei ankstesnės primityvios žalienu pasėlių ar dvilaukės sėjomainos žemdirbystės formos. Trilaukė sėjomaina racionaliai išnaudojo žemę ir sutelkė bendrai dirbti visus kaimo gyventojus. Vis daugiau buvo auginama javų Europos valstybėse, todėl nuo viduramžių vidurio senuosiuose Europos

regionuose daugėjo gyventojų; atsirado žmonių, kurie plėtė gyvenvietes kirsdami miškus ir plėtodami augalininkystę. Intensyvėjant žemdirbystei ir auginant daugiau javų bendruose dirbamos žemės sklypuose valstiečiai ėmė gyventi sėsliau. Palyginti su ankstesnėmis ūkininkavimo formomis, ankstyvaisiais viduramžiais klestėjusia gyvulininkyste, perėjimas prie trilaukės sėjomainos ir didėjantys javų pasėlių plotai vėlyvaisiais viduramžiais skatino Europos valstietiją labiau prisirišti prie savo žemių; be to, valstiečių darbui buvo keliami daug didesni reikalavimai. Pasikeitus ekonominėms sąlygoms valstietis buvo ne toks reikalingas⁵, pasak Maxo Weberio, politikams ir armijai. Valstiečio aplinka tebebuvo jo kaimas, gimtosios vietos.

Pagrindiniai europietiškos valstietijos bruožai susiformavo ankstyvaisiais viduramžiais Frankų imperijoje, o vėlyvaisiais viduramžiais jau ir pagrindinėse didžiosiose Europos valstybėse atsirado Europai būdinga valstietija. Svarbiausiuose Europos ekonominiuose regionuose susiformavo feodalų ūkiai, valakų sistema, bendruomeniniai santykiai, buvo taikoma trilaukė sėjomaina. Visa tai ilgainiui išplito po visą Europą. Tipiška europietiškoji valstietija vyravo nuo Frankų imperijos baudžiavos laikų iki valstiečių išsivadavimo XIX a., – taigi ji egzistavo daugiau kaip tūkstantį metų. Šiuo laikotarpiu valstiečiai buvo priklausomi nuo feodalų, kaime vyravo trilaukė žemėtvarka, šeimyniniai ūkiai, pastovūs žmonių santykiai ir nekintamos valstietiškosios vertybės.

Pagrindiniai Vakarų valstiečių bruožai ryškiau atsiskleidžia juos sugretinus su kitų šalių žemės ūkio struktūromis. Vakarų valstietija itin skyrėsi nuo islamo šalių žemdirbių, mat Rytų šalyse būta kitokių gyvenimo sąlygų. Drėkinimo sistemas turinčiuose senojo Egipto, Sirijos ir Mesopotamijos žemės ūkiuose vyravo kitoks negu Europoje klimatas. Viduržemio jūros regionų ir upių slėnių oazių žemdirbystė klestėjo skatinama dirbtinio drėkinimo ir žiemos liūčių. Tinkamas stepių dirvožemis davė gerą javų derlių; buvo plėtojama

gyvulininkystė: auginamos avys ir ožkos. Tačiau klajoklių šalyje, kur didžioji dalis žemės – dykumos, tik ribotą laiką buvo galima naudotis pelningais žemės plotais, pavyzdžiui, ganyklomis.

Klajokliai buvo visiškai didžiausiuose upių slėniuose ir Viduržemio jūros pakrantėse įsikūrusių žemdirbių ir miestų gyventojų priešingybė. Sėkmingai tvarkyti ūkio oazių teritorijose buvo įmanoma tik sumaniai paskirstant vandenį; tik reguliuojant žemdirbių darbą buvo įmanoma sėkmingai naudoti drėkinimo įrenginius ir kanalų sistemas. Dykumas primenančiose beduinų žemėse vyravo beveik anarchiška žemėvaldos sistema, skirtinga nuo drėkinamų regionų tvarkos. Darbas kaime turėjo duoti naudos miestui, tad jis tapo daug našesnis. Dėl šių kaimo ir miesto priklausomybės santykių išsivystė Rytų žemvaldystė, dideliuose upių slėniuose kūrėsi Artimųjų Rytų valstietija. Rytų miestų galia baigdavosi ties dykumų riba, iš kur nuolat grėsė pavojai, arba ties kalnų regionais, kur susiklosčius geroms žemdirbystės sąlygoms susikurdavo nepriklausomos kaimo bendruomenės. Slėniuose gyvenę žemdirbiai, felachai, sudarė dar vieną (be beduinų ir miestiečių) visuomenės sluoksnį; šie valstiečiai, tikrieji arabų užkariautojų palikuonys, išlaikė senąsias kultūrines vertybes. Jų socialinis statusas buvo žemas, nes jie buvo itin priklausomi nuo feodalų.

Nors gyvuliai felachams buvo reikalingi drėkinant dirvas, gyvulininkystė šioje visuomenėje (kaip ir visuose Rytuose) buvo ne tiek paplitusi kaip Europoje ir Vakaruose. Sunkiųjų ratiniu plūgu kai kuriose vietovėse buvo apdirbama derlinga žemė, tačiau pagrindinis žemės ūkio padargas buvo žagrė. Derlingos Egipto žemės skatino įdirbti vis naujas žemes. Daugelis kaimiečių žemę dirbdavo kolektyviai pagal „kaitos principą“, t.y. tam tikruose žemės plotuose nustatyta tvarka buvo keičiami pasėliai. Ūkį Rytuose, kaip ir valaką Vakaruose, dažnai apdirbdavo viena šeima, turinti kinkinį. Palyginti su Europos valstietija, Rytų šalių žemdirbių padėtis buvo žymiai

prastesnė, nes jie turėjo mažiau autonomijos ir buvo ne tokie mobilūs.

Aiškiai skiriasi Vakarų valstiečiai ir rusų žemdirbiai, nors Didžiosios Maskvos Kunigaikštystės žemės ūkis dėl gamtinių sąlygų buvo panašesnis į Vakarų, o ne į Rytų šalių žemės ūkį. Dar XVI a. Rusijos valstietija plačiose šiaurės rytų žemėse nebuvo sėsli. Nevientisos, išsibarsčiusios kaimų bendruomenės, kurių technika buvo daug primityvesnė nei valstiečių Vakarų Europoje, gyvendavo iš derliaus, gaunamo mažuose žemės sklypeliuose, išsimėčiusiuose neapbrėpiamose miškingose vietovėse; nuėmus kelis derlius žemės sklypai būdavo paliekami pūdymuoti ir ieškoma naujų derlingų žemės plotų.

Rusijos kaimai buvo reliatyviai maži, žemėtvarka nesusiformavusi, bendruomenė skyrėsi nuo Vakarų Europos bendruomenės. Tebebuvo paplitusi žalienu sėjomaina ir miškų deginimas, o kai žemė tapdavo nederlinga, tie plotai būdavo paliekami ir vėl užželdavo mišku. Kadangi Rusijos kaime gyveno daugiau dirbančiųjų, valstietija ilgainiui tapo sėsli. Sėslumą baudžiovos laikais lėmė didikų ir caro valstybė, vėliau – pati valstietija po caro Aleksandro Antrojo reformų.

Carinėje Rusijoje susiformavo daug griežtesnė valstiečių baudžiavinė priklausomybė nei Vakarų ir Vidurio Europoje; ji beveik nelygintina su Vakarų šalių valstiečių ir žemvaldžių santykiais. Baudžiavinėje Rusijoje valstietis ne tik dirbo žemvaldžio sklypą, bet ir buvo išnaudojamas, t.y. privalėjo dirbti bet kurią kitą ūkio darbą; žemvaldys galėjo perkelti ištisus kaimus ar parduoti atskiras šeimas. Tokią ypatingą rusų valstietijos padėtį lėmė valdžios diktatas Didžiojoje Maskvos Kunigaikštystėje XIV–XVII a. ir caro Petro Pirmojo (1689–1725) valdomoje Rusijos imperijoje. Kaip pripažįsta I. Wallersteinas ir F. Braudelis⁶, XVI–XVII a. carinėje valstybėje egzistavo „autonominis ūkis“, vystęsis atskirai nuo Vakarų Europos. Tuo metu Rusijoje dar labiau paastrėjo baudžiaviniai santykiai; didėjo Rusijos valstybės įtaka. Ivanas Rūstusis (1544–1584), naujųjų amžių Didžiosios Maskvos Kunigaikštystės įkūrėjas

ir valdovas, siekdamas didikų priklausomybės nuo caro valdžios kartu spartino ir rusų valstiečių vertimą baudžiauninkais. Rusijos feodalai pareikalavo našesnio žemdirbių darbo, be to, valstiečius vertė eiti lažą. Valstiečių įprotis dažnai keisti gyvenamąją vietą kėlė pavojų žemvaldytės sistemai ir stabiliai valstybės politikai. Caras Ivanas 1580 metais uždraudė valstiečiams kraustytis iš vienos vietos į kitą; vėlesniuose dekretuose šis įsakymas buvo gerokai sugriežtintas; valstiečių persikėlimas į kitą vietą be feodalo leidimo buvo laikomas nusikaltimu.

Rusų valstiečiai buvo priklausomi ne tik nuo žemvaldžio, bet ir nuo kaimo susivienijimo (*miro*), skirstančio žemes. Daugiau žemės gaudavo gausesnės šeimos, tačiau periodiškai žemė būdavo skirstoma iš naujo. Vakarų Europos valstiečiams jau priklausė sodyba, XVIII–XIX a. ši nuosavybė įsitaisė, o rusų valstiečių teisės *miruose* liko suvaržytos. Tik po Stolypino agrarinės reformos 1906–1907 m. buvo atsisakyta bendro žemės paskirstymo. Baudžiaviniai santykiai Rusijoje iki baudžiavos panaikinimo 1861 m. buvo labai griežti. Žemvaldžiui buvo paklustama be išlygų, valstiečių teisės galėjo kisti. Pareiga dirbti žemę buvo svarbesnė už teisę į žemę, kaimo bendruomenės nariai solidariai mokėjo duoklę dvarininkui. Tuo rusų žemdirbiai iš esmės skyrėsi nuo Vakarų Europos valstiečių.

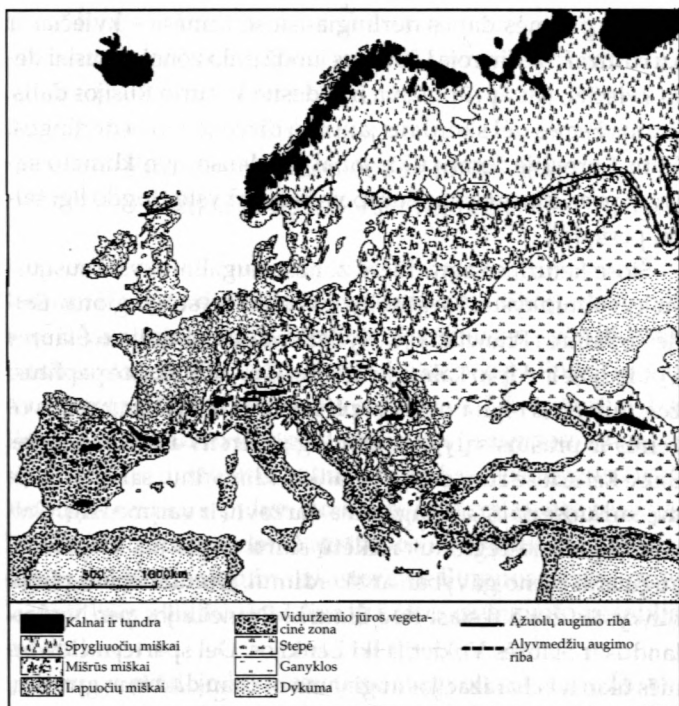
Būtina aptarti ir kitus, ne tokius būdingus, Europos valstietijos žemdirbystės bruožus. Skyrėsi atskirų Europos regionų ir šalių dirvožemio bei klimato sąlygos, augmenija ir auginimo būdai bei žemės ūkio struktūros. Europos žemės ūkio struktūrų įvairovė praeityje ir dabar buvo nulemta ne tik skirtingų gamtinių sąlygų, bet ir dirbamų sklypų dydžio, žemės valdų pasidalijimo bei valstiečių papročių. Skirtingi veiksniai kiekviename regione skatino kitokią žemės ūkio raidą Europoje. Pavyzdžiui, dėl temperatūros sąlygų tam tikruose Europos regionuose paplito vynininkystė ir kviečių auginimas. Itin svarbu atsižvelgti į klimatą, nuo kurio priklauso vegeta-

cijos periodo trukmė, žemės ūkio naudmenų temperatūros ir drėgmės poreikiai. Ne tokia svarbi sąlyga – dirbamos žemės kokybė, rinkos artumas, eksporto galimybės ir vartotojų poreikiai (žr. 1 pav.).

Atsižvelgiant į valstiečių egzistencijos sąlygas, Europoje galima išskirti keturias pagrindines agrarines zonas: Šiaurės Europa, Vakarų ir Vidurio Europa, Pietų Europa ir Rytų Europa. Golfo srovės veikiamos, javų auginimo zonos ribos pasistūmėjo gana toli į Šiaurės Europą. Pagrindinis auginamas jėvas šiauriniame žemės ūkio regione, apimančiame didžiąją Skandinavijos dalį, yra miežiai; pietinėje žemės ūkio zonoje auginamos avižos ir rugiai. Avižoms ir rugiams būtina aukštesnė temperatūra nei miežiams; be to, avižoms reikia ir daugiau drėgmės. Šiaurės Europoje vyrauja mišri gyvulininkystė, augalininkystė ir miškininkystė sistema.

Didelėje Vakarų ir Vidurio Europos agrarinėje zonoje (turima omenyje trys didžiosios šalys: Didžioji Britanija, Prancūzija ir Vokietija) auginamos įvairios žemės ūkio kultūros, naudojantis įvairių ekonomikos šakų teikiamomis galimybėmis. Pajūrio zonoje vyrauja ganyklų ūkis, ši zona ribojasi su sritimi, kurioje auginami rugiai ir bulvės. Nyderlanduose rugių ir bulvių laukų sritis prasideda netoli jūros siaura juosta ir plėtėja į Rytus; lengvi dirvožemiai, nekaršta vasara ir pakankamas kritulių kiekis leidžia čia auginti kaupiamąsias kultūras ir rugius. Pietuose nuo Vakarų į Rytus per Vidurio Europą tęsiasi derlingo lengvo priemolio, lioso, juosta, kurios šiaurinėje dalyje – tarp kalnų – vyrauja derlingos lygumos. Lioso dirvožemis idealiai tinka žemdirbystei; be kviečių, čia auginami cukriniai runkeliai, t.y. augalai, kuriems reikia ypatingų dirvožemio sąlygų. Ši lioso dirvožemio zona yra derlingiausias žemės ūkio regionas Europoje. Pietvakarinėje Europos dalyje išsidėsčiusi žiemkenčių zona, apimanti didžiąją dalį Prancūzijos ir Anglijos pakraštį.

Pietų Europoje tęsiasi plati, reliatyviai vieninga Viduržemio jūros agrarinė zona; ji apima didžiąją dalį Ispanijos, Por-

1 pav. Augmenijos pasiskirstymo zonos Europoje

tugalijos, Pietų Prancūzijos, Italijos ir pietrytinės Europos teritorijos. Pagrindinė žemės ūkio kultūra šioje zonoje yra žiemkenčiai; taip pat auginami kukurūzai, gaminamas vynas. Viduržemio jūros regiono žemės ūkis, palyginti su Vidurio Europos valstybių žemės ūkiu, ekstensyvesnis, išskyrus Po upės slėnio lygumose plėtojamą žemdirbystę. Svarbios žemės ūkio kultūros Pietų Europos pajūrio zonoje yra citrusiniai vaismedžiai, vynuogės ir alyvmedžiai.

Sunkiau nubrėžti Rytų Europos agrarinės zonos ribas. Nuo Lenkijos per Čekiją, Slovakiją ir Vengriją iki Rusijos driekiasi didelė zona, kurios šiaurinėje dalyje auginami rugiai ir

avižos, pietinės dalies derlingiausiose žemėse – kviečiai ir kukurūzai. Derlingoje Ukrainos juodžemio zonoje gausiai derą kviečiai, jais aprūpinama ir didesnė Vidurio Rusijos dalis, kurios žemės dėl skurdaus jaurinio dirvožemio nederlingos. Rytų Europoje žemės ūkis labai priklauso nuo klimato sąlygų: pvz., šiaurės rytų Europoje žemdirbystę žlugdo ilgi šalų periodai.

Šiose keturiuose agrarinėse zonose augalininkystė susijusi su gyvulininkyste. Klestinčios gyvulininkystės regionai išsidėstę Šiaurės Prancūzijoje, Nyderlanduose, Danijoje, Šiaurės Vokietijoje ir Alpių kalnų slėniuose. Gyvulininkystė paplitusi žemdirbystės regionuose; jai plėstis netrukdo skurdus dirvožemis ir prastos sąlygos sėkmingai verstis augalininkyste. Šiose keturiuose zonose yra palankių klimatinių sąlygų regionų, kuriuose daugiau auginama daržovių ir vaismedžių. Galvijų auginimo regionus reikėtų skirti pagal tai, ar galvijai auginami pieno gavybai, ar skerdimui. Dominuojanti pienininkystės zona tęsiasi nuo Šiaurės Prancūzijos per Nyderlandus ir Šiaurės Vokietiją iki Lenkijos. Dėl spartėjančios žemės ūkio mechanizacijos auginama mažiau darbinių gyvulių, todėl mažiau reikia ir pašarinių augalų.

Europos valstietijos formavimasis ankstyvaisiais viduramžiais

1900 m. Europos dominavimas pasaulio politikoje, ekonomikoje ir kultūroje pasiekė apogėjų; tik vėliau jos viešpatavimą „sudrebino“ du pasauliniai karai. Kokie pagrindiniai šio mažo žemyno dominavimo raidos požymiai? Kaip formavosi Europa, suartinusi visas planetos tautas? Tarp pasaulio istorijoje minimų didžiausių tautų europiečiai – viena gausiausių žmonijos grupių, šiandien lemiančių moderniąją egzistenciją. Pasaulinių karų sukeltos katastrofos ir atbudusi europiečių savimonė skatina apibrėžti istorines Europos raidos prielaidas: kaip atsitiko, kad Europa tapo civilizuoto pasaulio centru?

Europa pradėjo kilti, savaime suprantama, ne 1900 m., bet dar viduramžiais, kai Vakarai atsilaikė prieš Bizantijos imperiją ir Rytų pasaulį bei suklestėjo jų kultūra. Ši problematika politinį atgarsį sukėlė XX a. antrojoje pusėje, ypač tose valstybėse, kur buvo kalbama apie islamo pasaulio ir Europos santykius. Kaip galėjo atsitikti, kad tos mažytės vargingos tautelės, kurios ankstyvaisiais viduramžiais gyveno prie Azijos žemyno ribos šiaurės vakaruose, viduramžių epochos viduryje taip staiga iškilo ir pralenkė islamiškąją kultūrą?

Ne tik miesto prekybininkų bei amatininkų, bet ir žemdirbių veikla skatino rutuliotis Europos ekonomiką, visuomenę bei kultūrą. Augti Europos miestus XII–XIII a., suklestėti prekybą ir transportą paakino svarbūs žemės ūkio ir valstietijos pokyčiai. Tačiau kodėl suklestėjus viduramžiams Europoje atsirado ir tiek daug mažų bei vidutinių miestų, kokių

nebuvo prekiaujančioje su Vakaraais Bizantijos imperijoje ar islamo šalyse? Europos miestų formavimasi ir tolesnę jų plėtrą lėmė ankstyvųjų viduramžių feodalinė santvarka. Viduramžių klestėjimo epochoje europietiškas miestas formavosi feodalinės visuomenės kontekste. Su feodالية visuomene miestą glaudžiai siejo jo valdžia. Miestiečių ir miesto valdžios nesutarimai tapo miestų laisvės idėjos pagrindu. Miestiečių laisvėjimas, miestų susiskaldymas į gildijas ir cechus vyko remiantis ankstesnėmis struktūromis.

Miestų augimą viduramžių epochos viduryje lėmė netikėtas žemės ūkio suklestėjimas, javų plotų didėjimas ir intensyvesnė maisto produktų gamyba, – būtiniausia jų miestiečiai buvo geriau aprūpinami. Besiplečiant javų plotams kai kuriuose regionuose augo gyventojų tankumas, todėl vis daugiau europiečių iškeldavo į stiprėjančius miestus. Jau nuo VII a., iškirtus miškus ir įdirbus naujas žemes, didėjo gyvenamieji plotai, – šis procesas XII–XIII a. pasiekė kulminaciją. Žemės ūkio plėtra ir nuolatinė gyventojų kaita lėmė valstietiškosios Europos kultūros atsiradimą, kuri nepakitusi egzistavo iki XIX–XX a. industrializacijos ir urbanizacijos. Europos miestai galėjo augti plečiantis žemės ūkiui, o Europos valstiečių ir miestiečių santykiai darėsi vis tampresni.

Ankstyvųjų viduramžių Europos valstietija vystėsi valdant Frankų imperijai. Karolingų dinastijos Frankų imperija lėmė ne tik ankstyvųjų viduramžių politiką, bet buvo labai svarbi formuojantis Europos valstybių ekonomikai bei socialinei politikai. Ši imperija, 800 m. karūnavus Karolį Didįjį, tapo *Imperium Francorum* ir, pasak J. Fleckensteino, sudaro „tarpinį elementą tarp nepastovių germanų klajoklių valstybių, o, atmetus nesutarimus ir kovas, ir tarp vieningų Europos valstybių vėlesniais laikais“, – po Karolingų dinastijos pastarosios susikūrė Frankų imperijos viduje ar šalia jos.¹ Karolingų dinastijos teritorijoje susiformavo pagrindinės Vakarų Europos valstybės, kurios perėmė imperijos teisinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo struktūras. Frankų im-

perija vieninga ilgai išlikti negalėjo, tačiau tapo Vakarų Europos tautų bendrijos branduoliu, prie kurio vėlesniais laikais prisijungė ir kitos narės.

Kokios tautos priklausė Frankų imperijai, kokie Europos regionai pajuto frankų kultūros įtaką? Pirmiausia pakalbėkime apie ekspansiją, kurią vykdė karaliai Pipinas ir Karolis Didysis. Pipinas prie Septimanijos nugalėjo paskutinius islamo postus, užvaldė Galiją, įveikė Akvitanijos sukilėlius ir įsitvirtino rytinėse imperijos žemėse. Frankų imperijos ekspansija tęsėsi ir valdant Karoliui Didžiajam. Italijoje Karolis Didysis perėmė Langobardų imperijos valdymą ir išplėtė savo politinę galią per visą Bažnyčios valstybę iki pat pietų. Prie imperijos buvo prijungta Akvitanija, o nuo arabų saugojo Ispanijos pasienio žemės. Iš vakarų ir pietų pusės apsupta Avarų imperija buvo priversta pasiduoti Frankų imperijos galybei, – frankai dabar valdė avarus bei slavus ir išplėtė savo valstybę toli į pietryčius. Sunkiausia buvo įveikti saksus; tik po įnirtingų kovų Saksoniją pavyko prijungti prie Frankų imperijos, – jai teko priimti frankų nustatytas socialines ir valstybės formas. Kitos kovos vyko šiaurės rytuose su slavais, o šiaurėje su normanais, – taip nuo besiveržiančių kaimyninių tautų buvo saugomos imperijos sienos.

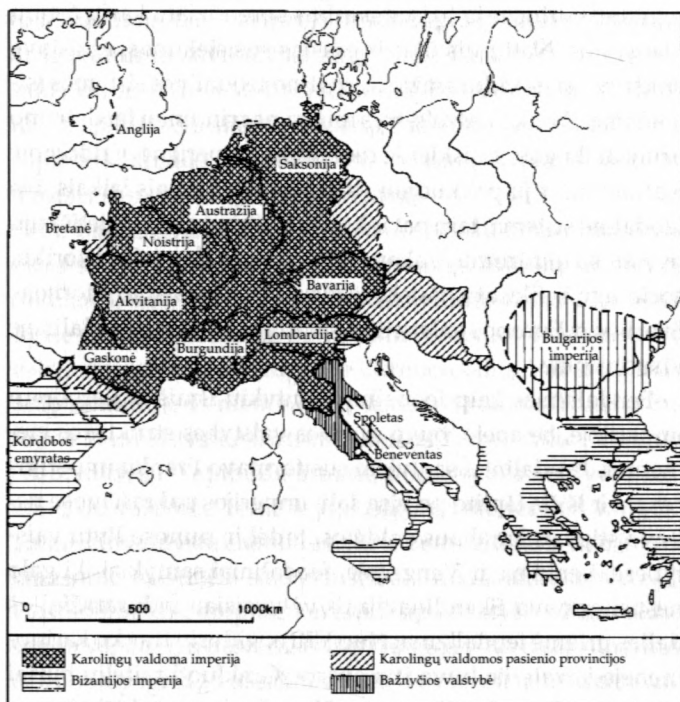
Valdant Karoliui Didžiajam apie 800 m. imperija išsiplėtė labiausiai. Jai dabar priklausė Galija ir germanų žemės, Šiaurės Ispanija ir rytinis slavų žemių pakraštys, o perėmus valdymą iš Langobardų, – ir didžioji dalis Italijos. Karolio Didžiojo ir jo palikuonių Frankų imperija driekėsi per didžiausią, vėlesniais laikais iškilusių Europos valstybių teritoriją: Prancūziją, Vokietiją ir Italiją; su Anglija, esančia už imperijos ribų, buvo palaikomi naudingi kultūriniai ir religiniai kontaktai. Su normanų ir slavų tautomis imperijos šiaurėje ir rytuose taip pat mezgėsi įvairūs ryšiai, pagreitinę šių tautų integraciją į lotyniškiosios Bažnyčios sferą.

800 m. karūnavus Karolį Didįjį suklestėjo didžioji Frankų imperija, paaštrėjo įtempti santykiai su kaimynine Bizantijos

imperija. Kaizerio galių suteikimas Karoliui Didžiajam leido sukurti imperiją, konkuruojančią su bizantiškąja kaizerine valstybe. Ilgų derybų metu pagaliau buvo pasiektas kompromisas, kad abi imperijos laikysis Romos valstybės tradicijų: Rytų imperijos, *imperium orientale*, pusėn stojo Vakarų imperija, *imperium occidentale*. Karolio Didžiojo imperija tapo Vakarų valstybe, kurios ribos sutapo su lotyniškosios Bažnyčios įtakos zona. Taip buvo nustatytos Europos ribos. Europa dabar buvo laikoma Karolingų dinastijos valdoma Frankų imperija, apėmusi didžiąją šio žemyno dalį (žr. 2 pav.).

Europoje iš pradžių klestėjo tautų bei regionų įvairovė ir vienybė. Abu šie principai žinomi jau nuo Frankų imperijos laikų, kai ji klestėjo ir žlugo, IX–X a. imperijai pradėjus skaldytis į atskiras valstybes. Frankų imperija jau iš pradžių buvo susiskaldžiusi, joje egzistavo keletas genčių ir regioninių vienetų. Imperijoje, be pagrindinės frankų genties, buvo kitų genčių ir tautelių, kurios įtrauktos į Frankų imperiją prarado savo politinį suverenitetą, bet išlaikė joms būdingas struktūrines savybes. Taigi išliko ir senosios tautų struktūros bei teisės.

Nepaisant genčių ir regionų įvairovės, Frankų imperija valdant Karolingams buvo itin vieninga daugelyje sričių. Karolio Didžiojo galybė išseko ne dėl to, kad išsiplėtė imperija ir buvo užkariauta naujų žemių. Kartu su išorine ekspansija buvo skatinama ir vidinė integracija; kad ir kaip valstybė buvo susiskaldžiusi, norėta pasiekti vienybę. Galima paminėti Karolio Didžiojo pastangas vienyti valstybę bažnyčios ir religijos, teisės ir švietimo, finansų ir prekybos bei socialinėje ir ekonominėje srityje. Be to, ir Frankų imperijoje atsirado žemės ūkio struktūra, kuri, net žlugus imperijai, ilgai formavo europietiškąją valstietiją. Žemės ūkio elementai – žemėvalda, valakų sistema ir feodalinė santvarka – atsiradę pagrindinėse Frankų imperijos žemėse, būdingi visai Europai. Prieš nagrinėjant agrarines struktūras ir valstiečių santykius, trumpai reikėtų apibūdinti Vakarų feodalizmą.

2 pav. Karolingų valdoma imperija IX a.

Feodalizmo sąvoka apibūdina feodaliųjų santykių visumą. Pagal šią koncepciją feodalinei sistemai svarbūs ne tik teisiniai senjoro ir vasalo santykiai, bet ir žemėvaldos formų poveikis valstietijai. O. Hintze nagrinėjo feodalizmą trimis aspektais: kariniu, politiniu ir ekonominiu socialiniu.² Pasak jo, feodalizmą apibūdina trys pagrindiniai bruožai: pirmas – gerai pasirengusio, išsilavinusio, ištikimo valdovui profesionalaus karinio luomo atsiradimas, antras – tokios žemėvaldos sistemos susiformavimas, kuri privilegijuotam karių luomui garantuoja nuolatinės pajamas iš rentos nieko nedirbant, ir trečias – šio luomo atstovų padėtis tiesiogiai priklauso nuo jų turimos žemės; jie deleguojami į įtakingus politinius susivie-

nijimus, kuriuose jų balsas svarbus sprendžiant karių žemių klausimus. Natūrinis ūkis ir prastas susisiekimas, egzistavę ankstyvaisiais viduramžiais, greitino feodalinės sistemos išsigalėjimą. Pasak Hintze's, trys minėti pagrindiniai feodalizmo bruožai iki galo atsiskleidė tik Frankų imperijoje, valdomoje Karolingų, ir jų palikuonių valstybėse vėlesniais laikais. Šia feoduline sistema, taip pat ir kapitalistinių bei europietiškujų miestų struktūromis Vakarų šalys, pasak daugelio istorikų, sociologų ir filosofų, išsiskyrė visuotinėje pasaulio istorijoje. Svarbus ir Europos valstietijos savitumas Vakarų feodalinėje visuomenėje.

Feodalizmas kaip feodaliųjų santykių išraiška Karolingų imperijoje, be abejo, buvo svarbus valstybės struktūros elementas. Feodaliniai santykiai susiformavo Frankų imperijos centre ir iš čia išplito po visą šalį. Imperijos pakraščiuose nebuvo stiprios karaliaus valdžios, todėl ir jaunose Rytų valstybėse, Lenkijoje ir Vengrijoje, feodaliniai santykiai iki galo nesusiformavo. Skandinavija tik vėlyvaisiais viduramžiais iš dalies priėmė feodalizmą. Nuo VIII a. vidurio frankų kariuomenėje kavalerija buvo itin svarbi. Ginkluoti raitelių būriai turėjo žemės, kad galėtų po kryžiaus žygių sumokėti už savo brangią aprangą. Taip susikūrė pagrindinės feodalinės teisės formos. Kareivis, kaip ir valstietis, tarnavo šeimininkui (*commendatio*), o už tarnybą gaudavo žemės (*beneficium*). Panašiai kaip ir feodalinėje sistemoje, pagrįstoje valstiečių ir žemvaldžių santykiais, itin svarbus buvo personalijų bei materialusis aspektas.

Karolingų valstybė ekonominiu požiūriu buvo stipri agrarinė šalis, žemvaldžiai didelę įtaką darė ir valstybinėms organizacijoms. Norintys įsitvirtinti ar iškilti privalėjo turėti žemės ir pavaldinių. Ši sąlyga buvo būtina kuriant nuosavą feodalinį ūkį. Karolingai pasinaudojo feodalais, siekdami jų pagalbos valdant valstybę. Valdant Karoliui Didžiajam beveik neliko institucijų, kurios feodaliniais santykiais nebūtų susaistytos su karaliumi. Hercogai ir grafai formuodami feo-

dalinius ūkius taip pat turėjo pasistengti, jei norėjo įsitvirtinti ar įgyvendinti savo idėjas imperijoje. Tačiau baudžiavinių santykių negalima vadinti tik valstybę skaldančiu elementu. Dėl plintančio atskirų imperijos regionų savarankiškumo silpnėjo karaliaus valdžia; didėjo ir vasalų savarankiškumas, lėmęs decentralizuojantį feodalizmą.

Be baudžiavinės sistemos, žemės valdų atsiradimas yra kitas svarbus elementas, susiformavęs Frankų imperijos centrinėje dalyje ir išplitęs po kaimynines žemes. Žemvaldystė beveik tūkstantį metų lėmė socialinį ir ekonominį valstiečių gyvenimą daugelyje Europos šalių. Vakarų žemės ūkio sektoriuje vyravo valakų sistema ir savita Vakarų Europos žemvaldystė, skatinusi keistis žemės ūkį. Terminas „žemvaldystė“ apibūdina tokią nuosavybės valdymo formą, „kai valdoma žemė ir joje išikūrę žmonės“ (F. Lütge).³ Taigi žemvaldystė charakterizuoja žemvaldžio ir nuo jo priklausomo valstiečio santykius. Požiūris, kad žemvaldys ir valstietis laikosi abipusiškai naudingų santykių: žemvaldys saugo valstietį, o pastarasis išsipareigoja padėti šeimininkui, neduoda pagrindo idealizuoti šių dviejų socialinių elementų santykių. Čia kalbama apie vienpusišką priklausomybės santykius, o ne apie savanorišką darbo pasiskirstymą. Feodalo ir valstiečio teisės į žemę buvo nevienodos; valstietis privalėjo atiduoti dalį derliaus ir dirbti šeimininkui, todėl nuolat išpliekisdavo žemvaldžių ir valstiečių konfliktai bei nesutarimai.

Žemvaldžio ir valstiečio santykiai buvo įteisinti; valstiečių priklausomybė feodalams buvo nepalyginamai mažesnė nei antikos laikų vergovė romėnų latifundijose. Žemvaldžio ir nuo jo priklausomo valstiečio santykius apibrėžė dvaro teisė; žemvaldys ir valstiečių teisėjai pagal šios teisės numatytas taisykles sprendavo iškilančius teisinius ginčus. Feodalams teisė garantavo imunitetą, taigi jie visada turėjo galią spręsti – priešingai nei jų pavaldiniai valstiečiai. Tačiau valstiečiai turėjo savo žemės sklypus, todėl buvo reliatyviai savarankiški

ir iš esmės skyrėsi nuo antikos vergų. Valstiečių ekonominė nepriklausomybė ir aiškiai juntamas socialinis aktyvumas padėjo Europos ekonomikos pagrindus.

Vakarietiškoji žemvaldystės forma kilo iš romėnų (glaudžiai su žemės nuosavybe susijusios ir asmeniniais santykiais pagrįstos) žemėtvarkos, suformavusios ankstyvųjų viduramžių žemvaldžių sluoksnį, įtvirtinusį VI–IX a. Frankų imperijoje ypatingus ekonominius ir nuosavybės santykius. Frankų imperijoje egzistavo įvairaus dydžio ūkiai, buvo daug skirtingų darbo organizavimo, teisinės ir ekonominės sistemos formų. Būtina paminėti dviejų dalių žemvaldystės sistemą (*domaine bipartite*) – ankstyvųjų viduramžių feodalizmo formą, kuri dažnai vadinama klasikine žemvaldyste. Joje dominuoja dvaras-ūkis (*villa*), ūkio savininko žemę (*terra salica*) dirba dvaro gyventojai ir samdyti, savo žemės sklypus (*mansi*) turintys valakiniai valstiečiai. Kadangi skyrėsi šių dvarų dydis ir ekonominė struktūra, baudžiava kiekviename dvarė buvo išgalėjusi nevienodai. Stambiųjų žemvaldžių (pavyzdžiui, kunigaikščių) dvarai buvo skirstomi į pagrindinius ir pagalbinius. Dideli žemės sklypai buvo paskirstomi dvarų susivienijimams, kuriuos valdė *villici*, *maiores* arba *iudices*. Valakiniai valstiečiai ir nelaisvi dvaro žemdirbiai tapo dvaro šeimynykščiais – *familia*, jų santykius apibrėžė dvaro teisė.

Kur ir kokiomis aplinkybėmis atsirado klasikinė dviejų dalių žemės ūkio sistema? Įtikinamai į šį klausimą atsako A. Verhulstas.⁴ Feodalo dvaras, jungęs savo žemes su valstiečių valakais, susikūrė VII–VIII a. derlingose Šiaurės Prancūzijos žemėse, kur buvo auginami javai, plačiau žvelgiant – tarp Luaros ir Reino upių, iš kur pasklido po visą Europą. Ši žemvaldystės forma, besiskirianti nuo senovės romėnų ūkių, susikūrė ankstyvaisiais viduramžiais. Palankios geografinės sąlygos ir ypač tinkami javų auginimui dirvožemiai paskatino šios ūkininkavimo formos plėtrą Frankų imperijos centrinėse vietovėse. Karolingų taikytos ekonominės priemonės

taip pat padėjo formuotis šiai žemvaldystės sistemai. Klasikinė feodalinės sistemos forma, išivyravusi centrinėje Frankų imperijos dalyje tarp Luaros ir Reino upių, VIII–IX a. paplito ir kaimyninėse vietovėse kaip itin mobili ir ekonomiškai tinkama. Tačiau daugelyje vietovių dar tebebuvo išigalėjusios kitokios žemės ūkio sistemos, ypač – rentinės žemėvaldos forma, kai valstiečiai mokėjo duoklę derliumi ar pinigais.

Valakų sistema – viena ankstyvųjų viduramžių ūkininkavimo formų – egzistavo ir vakarietiškame žemės ūkyje. Nuo dvaro priklausantys valstiečiai turėjo nedideles sodybėles ir pakankamai žemės. Valaku (*mansus*) vadinta nuo žemvaldžio priklausomo valstiečio sodyba (gyvenamasis namas ir ūkiniai pastatai) bei dirbamos žemės sklypas ir pievos, taip pat dalis kaimo bendruomenės miško ir ganyklų. Iš pradžių valakų dydžiai skyrėsi, tačiau ilgainiui buvo suvienodinti. Kadangi skirtinguose regionuose buvo kalbama skirtingomis kalbomis, valako, arba *mansus*, reikšmė nesutapo. Nevienodi buvo teisiniai santykiai ir valakų savininkų vieta žemės susivienijimuose – dažnai laisvųjų valakininkų (*mansi ingeniuiles*) tiek teisinė, tiek ekonominė padėtis buvo geresnė nei žemvaldžiams priklausomų valakų turėtojų (*mansi serviles*). Valakas dažniausiai prilyginamas 30-čiai margų (10 ha); valako dydis, nustatomas įvertinus žemės kokybę ir įdirbimą, kiekvienoje vietovėje buvo skirtingas.

Atkreiptinas dėmesys į faktą, kad valakas žemvaldystės sistemoje buvo savarankiškas ūkinis vienetas, valstiečiai gaudavo pakankamai žemės ir galėjo laisvai ūkininkauti savo ūkyje. Valakininkais troško būti daugelis valstiečių, tačiau jais tapo ne visi. Valakų sistema ilgainiui paplito visoje Karolingų valstybėje ir už jos ribų nuo rytų iki šiaurės, bet vienose vietovėse įsitvirtino daugiau, kitose – mažiau. Valakų sistema išigalėjo augant žemvaldžių luomui ir skatinama frankų karalių: Karolis Didysis, sekdamas didžiausių vienuolynų pavyzdžiu, pasak W. Schlesingerio, karališkas ir bažnytines žemes jungė prie bendros valakų sistemos.⁵

Kiek valakų žemės turėjo bažnyčia? Pavyzdžiui, *Brevium exempla* rašoma, kad Augsburgų vyskupystė 810 m. turėjo 1427 apsodintus ir 80 neapsodintų valakų žemės (MGH, I skyr., 128). Tokio pobūdžio raštai, Frankų imperijoje svarbių bažnytinių institucijų sudaromi poliptikų ir valakų registrų forma, iš dalies buvo rašomi paties Karolio Didžiojo iniciatyva. Jis buvo įsitikinęs, kad norint sužinoti savo valstybės ekonomines galias, būtina bendroji nuo feodalų priklausomiems valstiečiams išdalintos dirbamos žemės apskaita. Pagrindinis vidutinio valstiečio ūkio žemės matavimo vienetas šiuose registruose buvo valakas. Pagal valako dydį buvo apskaičiuojama ne tik valstiečių duoklė, bet ir pagrindiniai valstybės mokesčiai, nustatoma valstiečio priklausomybė žemvaldžiui. Karolis Didysis pagal laisviesiems valstiečiams priklausančius valakus netgi bandė skirstyti kariuomenės rangus. Turėjusieji daugiau kaip tris ar penkis valakus žemės privalejo patys savo jėgomis pasirengti ir eiti į karą; kitiems, mažesnių žemės sklypų savininkams, reikėjo suburti šaukiamųjų grupes ir bendromis jėgomis apginkluoti karius (MGH, I skyr., 48).

Šiandien sunku vertinti Karolio Didžiojo vaidmenį kuriant valakų sistemą, tačiau jo ir jo palikuonių valdomoje imperijoje valakai buvo labai paplitę, tapo valstiečių gyvenimo norma. Net pasibaigus Karolingų dinastijos valdymo laikotarpiui valakų sistema išliko svarbi. Nors daugėjant gyventojų vėlyvaisiais viduramžiais nemažai valakų buvo padalyta, o derlingose žemėse valstiečio ūkis tesudarė vidutiniškai ketvirtį ankstesnio valako, šis vienetas ir toliau tebebuvo norma. Vietovėse, kuriose žemės ūkio struktūros nesikeitė, valakų sistema iš dalies išsilaikė iki XVIII a. Vėlyvųjų viduramžių kolonizacijos ir Rytų užkariavimo metu valakais buvo skaičiuojami parduodami valstiečių ūkiai. Atiduodama dirbti žemė buvo dalijama valakais, kurių dydis priklausė nuo naujakurių kilmės ar žemės pirklių gebėjimų; miškingose vietovėse atsirado kaimų, sudarytų pagal miško valakus, o derlingų pajūrio žemių – maršų – zonoje gyvenvietėmis tapo

maršų valakai. Žemės dalijimas valakais buvo ypač aktualus Rytų vokiečių kolonizacijos regionuose ir išplito kaimyninėse Rytų Europos šalyse. Daugelyje Vidurio Europos valstybių valstiečio turtas taip pat buvo vertinamas valakais.

Karaliaus, didikų ir bažnytinių institucijų žemės nuosavybė buvo išmėtyta po visą Karolingų valstybę. Didesniuose ūkiuose buvo auginami ne tik gyvuliai ir javai, bet ir verčiamasi amatais – nuo feodalo priklausomi darbininkai gamino namų apyvokos daiktus savo šeimininkui. Daugelis stambesniųjų ūkių turėjo ir savų vynuogynų, todėl jie buvo apsirūpinę vynu ir ekonomiškai nepriklausomi nuo rinkos. Apie karaliaus turto tvarkymą rašoma *Capitulare de villis*, garsiajame Karolio Didžiojo turto apraše, kuriame, be to, apibrėžiamas ir karališkųjų ūkių valdymas. Karaliaus nuosavybė buvo skirstoma į atskirus vienetus pagal fiskalinius regionus ir feodalinę jo žemės valdų sistemą (senjoro ir vasalo santykius), o šiuos struktūrinius vienetus dvaruose valdė *villici*.

Apie didikų valdomas žemes ir jiems priklausomų valstiečių gyvenimą žinių išliko mažai, bet iš nuosavybės aprašų ir pajamų apskaitos lapų galima susidaryti nuomonę apie kai kurių didelių vienuolynų žemės nuosavybės pasiskirstymą bei bažnytinių valdų gyventojų ir žemdirbių socialines struktūras. Garsiajame abato Irmino iš St. Germain-des-Prés vienuolyno netoli Paryžiaus IX a. poliptike išsamiai pasakojama apie Karolingų laikų vienuolynų žemės valdų pasiskirstymą; aprašomas plačių vienuolynų žemių padalijimas į dvarų sklypus ir prie jų prisijungusių valstiečių valakus.⁶ Informatyvūs yra ir IX a. vidurio St. Bertino poliptikai, kuriuose pateikiama vieno Flandrijos vienuolyno žemės valdų kronika.⁷ Atskiruose šio veikalo skyriuose išsamiai aprašomos pagrindinės Karolingų žemės valdos, užėmusios apie 11 000 hektarų plotą: nurodomas visas dvarų žemių plotas, įskaitant ir pievas bei miškingas vietas, sodybų skaičius ir dydis bei apibrėžiamos valstiečių pareigos. Neskaičiuojant vyskupystės valdomų žemių (vilikacijų), vidutiniškai vienas dvaras

turėjo 10,5 valako žemės, t.y. 105 ha. Kiekvienam dvarui vidutiniškai priklausė apie 18 žemės ūkių (*mansi*), taigi žemvaldžio valdomo žemės ploto ir valstiečio valako santykis yra 1:2.

St. Bertinas buvo Karolingų valstybės centrinėje dalyje; Štafelzės (Staffelsee) vienuolynas įsikūrė alemanų vyskupystėje Augsburgė. IX a. pradžios *Štafelzės inventoriuje* (*Inventar von Staffelsee*, MGH, I skyr., 128) aprašomas klasikinės žemvaldos formavimasis, žemės ūkio struktūrų kūrimas, valstiečių žemės skirstymas valakais, žemdirbių prievolės vienuolyno ūkio prižiūrėtoji. Saloje įsikūrusio vienuolyno ūkio plotas, pasak šio veikalo, sudaro 740 dirbamos žemės normų, t.y. išpūdingą 250 ha plotą. Dvarui iš viso priklausė 42 valstiečių kiemai; valstiečiai privalėjo atlikti prievolės savo šeimininkui. Buvo stebėtinai daug ir dvaro pastatų, ir žemės ūkio padargų, ir galvijų (vien darbinių jaučių buvo 26). Be to, Štafelzės vienuolynui priklausė keletas ūkinių pastatų ir „moterų namas“ (*genitium*), kuriame 24 samdinės merginos audė savo ponui.

Kitose Frankų imperijos vietovėse (Saksonijos žemėje, prjungtoje vėliau prie Frankų imperijos, taip pat Viduržemio jūros regione – Pietų Prancūzijoje ir Šiaurės Italijoje) žemės valdų sistema nebuvo taip išplėtotą. Imperijos pakraščiuose klestėjo žemės rentos sistema; net ir centrinėse Frankų imperijos žemėse buvo labai daug smulkių valstiečių ūkių, formavusių agrarines krašto struktūras. Didžiosios valdos turėjo būti pelningesnės nei mažosios, tačiau taip neįvyko. Panašiai žemė buvo valdoma ir kaimyninėse šalyse. Ispanijoje egzistavo romėnų ir vakarų gotų žemdirbystės formos, kurias ilgainiui pakeitė maurai ir frankai. Italijoje stambioji žemvaldystė buvo paplitusi mažiau nei šiaurinėse Alpių šalyse, kur nuo seno klestėjo valstiečių duoklė natūra ir pinigais. Miestų augimas ir prekybos pagyvėjimas X a. skatino ir žemės ūkio struktūrų kaitą. Anglijoje formavosi panašios stambiosios žemvaldystės formos kaip ir žemyne, bet žemvaldžių

nuosavybė iki normanų užkariavimo 1066 m. nebuvo taip griežtai tvarkoma. Viena žemvaldžiui priklausomo žemės sklypo *manors* dalis buvo prižiūrima paties šeimininko, o kita atiduodama tvarkyti baudžiauninkams.

Šiaurinėse ir rytinėse Frankų imperijos šalyse, kitaip nei centrinėje imperijos dalyje, vis dar tebegyvavo senoji žemės ūkio struktūrų sistema, tačiau čia svarbesnės buvo ne žemvaldystės formos, o valstietijos socialinės struktūros. Skandinavijoje pagrindinę valstietijos dalį sudarė vidutiniai ir stambieji valstiečiai, turėję nuosavos žemės arba dirbę išsinuomotą sklypą. Be karalių ir turtingų vikingų kunigaikščių, šioje šalyje niekas neturėjo didelių žemės valdų ir priklausomų valstiečių. Į rytus nuo Baltijos jūroje esančios Riugeno salos palei Elbės ir Zalės upes iki pat rytinių Alpių ir Adrijos apie 900 m. baigėsi Frankų imperijos zona. X–XI a. ši linija buvo peržengta, o ten gyvenusios slavų, vengrų ir kitos tautos pateko Vakarų Europos įtakon. Trūksta dokumentų, padedančių atskleisti socialinius ir ekonominius slaviškų žemių valstiečių santykius. Sėsliųjų žemdirbių kultūra geriau pažįstama iš archeologinių kasinėjimų. Šių retai apgyvendintų teritorijų žemės priklausė patriarchalinei valstietijai, kuri skatino ir naujas žemvaldystės formas. Šis procesas prasidėjo IX a. Lenkijoje, Čekijoje, Kroatijoje, Serbijoje ir Rusijoje.

Nuo IX–XI a. stambioji žemvaldystė paplito ir kitose žemėse. Plečiantis stambiajai žemvaldystei, laisvi valstiečiai tapo priklausomi nuo pasauliečių šeimininkų ar dvasininkų. Karolis Didysis stengėsi apginti laisvųjų valstiečių interesus sprendžiant ekonominius ir karinius reikalus, nes Karolingų valstybėje buvo nemažai nepriklausomų žemdirbių. Stambiosios žemvaldystės ekspansiją, kurią patyrė ir kaimyninės šalys, skatino žemės ūkio plėtra daugelyje valstybių; be to, labai padaugėjo gyventojų. Žemvaldžiai įkurdavo naujus dvarus, savo pavaldinius perkeldavo į jiems dvaro paskirtus sklypus ir taip plėtė savo ūkį, išnaudodami valstiečius. Nors žemės ūkis plėtėsi visoje Europoje nuo

3 pav. Įvairiais metų laikais atliekami žemės ūkio darbai.
Zalsburgo kalendorius (apie 818 m.)

Viduržemio jūros iki Skandinavijos šalių, didžiausia kolonizacija vyko Frankų imperijos šiauriniame Alpių regione, kur dar buvo pakankamai erdvės plėstis, nes didžioji šios teritorijos dalis buvo apaugusi miškais ir negyvenama. Atskiras žemės ūkio vystymosi fazes Frankų imperijoje iš dalies galima paaiškinti panagrinėjus kai kurių zonų žemės ūkio plėtrą. Po laikinos stagnacijos, kurią sukėlė vikingų ir vengrų puolimai X a. pab.–XI a., žemės vėl imtos dirbti, vėlyvaisiais viduramžiais dirbamos žemės plotų pagausėjo visose Europos valstybėse.

Klestintis žemės ūkis pagrindinėse Karolingų valdomos valstybės žemėse – Prancūzijoje ir Vokietijoje – paskatino ir šiaurės Alpių regiono valstiečius plėtoti žemdirbystę. Nyko antikos miestų kultūra, vis augo žemės ūkis, tad Vidurio Europos regionai, kuriuose buvo auginami javai, tapo vis svarbesni, kitu būdu negu žemės aplink Viduržemio jūrą. Nauja žemės ūkio technika (pvz., geresni plūgai, modernesni padargai) ir kitu būdu idirbama žemė visų pirma padėjo išplėsti centrinės frankų valdomų žemių dalies ekonomiką. Viduržemio jūros regionuose vis dar tebevyravo senoji žemdirbystė, o šiaurinėje dalyje nuo Karolingų laikų pradėta igyvendinti racionalesnė trilaukė sėjomaina, vėlesniais šimtmečiais paplitusi po kitas žemes.

Suklestėjus žemės ūkiui, Europos politiniu ir ekonominiu centru tapo šiaurinės Alpių, o ne Viduržemio jūros, šalys. Karolingų valdomos imperijos centras buvo išsidėstęs tarp Luaros ir Reino upių, o poimperinės valstybės Prancūzija ir Vokietija kartu su Anglija sudarė Vakarų Europos branduolį. Viduržemio jūros regionas prarado savo ekonominę vienybę, prekyba jame nebeklestėjo, pasak H. Pirenne'o, dėl nuolatinių islamo valstybių puldinėjimų nuo VII a.⁸, tad ekonominis centras iš Viduržemio jūros šalių persikėlė į Šiaurės barbarų pasaulį. L. White'as⁹ mano, kad šiaurės vakarų žemės, pritaikius modernesnę žemės ūkio techniką, tapo pranašesnės už Viduržemio jūros regiono šalis; nauji plūgai palengvino sun-

kių šiaurės Alpių žemių įdirbimą, o daugėjant gyventojų atsiradusi trilaukė sėjomaina pagerino visuomenės apsirūpinimą žemės ūkio produktais, – taigi ekonominis centras susiformavo Šiaurės Vakarų Europoje. Šiems teiginiams galima ir paprieštarauti: pirma, viduramžių agrarinė revoliucija negalėjo prasidėti taip anksti, antra, pervertinama žemės ūkio technikos svarba; staigų žemės ūkio progresą galima paaiškinti tik nagrinėjant visos Europos šalių plėtrą. Tačiau L. White'as teisingai nurodo ekonominio centro persikėlimo iš Pietų į Šiaurę, iš senųjų Viduržemio jūros regiono valstybių į šiaurės Alpių lygumas, priežastis.

Svarbios ir ankstyvaisiais viduramžiais bei viduramžių klestėjimo metu veikusios Vakarų Europos socialinės, ekonominės ir politinės sąlygos. Įvairios žemvaldystės formos, valakų sistema ir besikurianti kaimų bendruomenė, taip pat ir visos Vakarų Europos feodalinės struktūros lėmė viduramžių visuomenės vystymąsi. Marksistai iš dalies buvo teisūs, vadinę besikeičiantį feodalizmą viduramžių ekonomikos šuolio priežastimi: feodalų ir jiems priklausančių valstiečių nesutarimai, daugiausia valstiečių gaminama žemės ūkio produkcija, be abejo, pagreitino ekonominę pažangą, tad feodalizmą reikėtų laikyti pagrindine Europos ekonomikos plėtros jėga. Demografijos tyrinėtojai pabrėžia, kad ankstyvaisiais viduramžiais pagausėjęs gyventojų žemės ūkis ėmė plėtotis sparčiau. Tačiau demografinis faktorius tebuvo vienas istorinių proceso veiksnių.

G. DUBY veikale apie ekonomikos ir visuomenės vystymąsi ankstyvaisiais viduramžiais nagrinėjo šios plėtros varomąsias jėgas. Autorius pabrėžia feodalo įtaką valstiečiams; reikalaujant žemvaldžiui, valstiečių darbas tapo našesnis, suklestėjo ūkiai.¹⁰ Be jokių abejonių, ankstyvųjų viduramžių feodai skatino Vakarų Europos ekonominį vystymąsi. Žemvaldystės formos, ypač greitai besikeičiančios dvaruose, paspartino žemės ūkio produkcijos gamybą, viso ūkio augimą. Vakarų Europos žemvaldystės sistemoje valakinis valstietis

buvo gana savarankiškas savo ūkyje. Juntama įtampa tarp žemvaldžio ir jo pavaldinių aiškiausiai atsiskleisdavo teisumuose, kuriems dažnai tekdavo spręsti nesutariančio žemvaldžio ir valstiečio teisinius ginčus.

Vakarų Europos valstiečiai, nors ir priklausomi nuo savo ponų, turėjo nemažai teisinės ir ekonominės laisvės, kitaip negu priespaudoje atsidūrę felachai islamo pasaulyje. Ankstyvaisiais viduramžiais keičiantis žemvaldystės formoms ir valstietis tapo kitoks: savarankiškas, noriai dirbantis bei uždirbantis. Viduramžiais valstiečiai aktyviai kūrė gyvenvietes, formavusias Europos kultūrinį peizažą. Sunku nustatyti, kiek valstiečio darbo etiką veikė krikščionybė. Žinoma, kad viduramžiais krikščionybė itin vertino darbą, net, galima sakyti, suformavo darbo moralę, – darbas prilyginamas šventai veiklai, kūrybiniam procesui. Tokios darbo moralės labiausiai buvo laikomasi vienuolynų žemėse, kur valstiečiai bendravo su vienuoliais. Vienuolynų išaukštintą darbo etiką, padėjusią susiformuoti Vakarų tradicijoms, akcentavo ir Maxas Weberis: viduramžių vienuolis yra „pirmasis toje epochoje racionaliai gyvenantis žmogus, kuris metodiškai ir nuosekliai siekia tikslo, – už viską bus atlyginta pomirtiniame gyvenime“.¹¹ Vienuolių diena suskirstoma pagal maldų ir darbo valandas, net ir vienuolynų ūkiniai reikalai tvarkomi pagal sudarytą planą. Vienuolių ūkininkavimo būdas ypač paplito XII a. cistercinierių gyvenime, kuriame galima išvelgti ir ankstyvojo kapitalizmo užuomazgą. Tad galima kalbėti apie viduramžių klestėjimo laikotarpį, kuris kartu yra ir europietiškosios valstietijos sužydėjimo epocha.

Viduramžių klestėjimo laikotarpis (XI–XIII a.)

Viduramžių klestėjimo laikotarpiu valstietijos būklė, pasak daugelio istorikų, buvo itin gera. Austrų istorikas A. Dop-schas taip komentavo viduramžių valstiečių padėtį: „Kaip tik šie laikai (X–XIII a.) yra valstiečių suklestėjimo epocha. (...) Greitas vokiečių valstietijos vystymasis prisidėjo ir prie stambiosios žemvaldystės augimo. Rutuliojantis valstietijai, formavosi ir stambiujų žemvaldžių sluoksnius, kuriantis žemės ūkio pagrindus. Suklestėjus vokiečių valstietijai sparčiau augo ir feodalų valdos, stiprėjo dvarų kultūra.“¹ Anot sociologo istoriko R. Fossiero², prancūzų valstiečiai XII–XIII a. taip pat išgyveno puikų laikotarpį: „Toutefois je n'ai pas le sentiment d'une exagération en disant que jusqu'à la fin du XIXe siècle au moins, même lors de l'apogée de la grande France rurale de 1900, la paysannerie n'a pas retrouvé une situation aussi équilibrée qu'au cours des deux siècles de son premier épanouissement. On a dit que les temps médiévaux n'étaient plus un âge noir qu'un âge d'or.“ („Vis dėlto aš tvirtinu, kad didžiosios Prancūzijos žemdirbystės klestėjimo metais iki XIX a. pabaigos, net iki 1900 metų, valstiečių padėtis nebuvo tokia stabili kaip prieš porą šimtmečių, jos pirmojo sužydėjimo metu. Tvirtinama, kad viduramžiai – ne juodasis, o aukso amžius.“)

Ar iš tikrųjų viduramžių Europoje valstiečių padėtis buvo tokia optimistiška? Ar daugelis istorikų ne per daug idiliškai įsivaizduoja valstietijos būklę visuomenėje, kurioje valstiečiai dar tebebuvo priklausomi nuo žemvaldžių ir dvasininkų? Kaip realiai įvertinti valstietijos padėtį viduramžių sukle-

tėjimo laikotarpiu, kai po Karolio Didžiojo imperijos laikų susikūrė nauja vėlyvųjų viduramžių Europos valstybių epocha? Vėlyvųjų viduramžių bažnyčių ir katedrų puošnumas, kai kurių pilių ir miestų didingumas – tik išorinio blizgesio detalės, neatspindinčios socialinės valstiečių padėties, nes daugelio valstybių istorijoje egzistavo ir miestų turtuoliai, ir kaimų skurdžiai. Būtina atsižvelgti ir į valstietijos socialinės padėties kaitą viduramžių klestėjimo laikotarpiu. Ar išvis galima kalbėti apie vientisą europietišką valstietiją, juk ji buvo nevienalytė teisiniu, socialiniu ir ekonominiu požiūriu.

XI a. pradžioje Vakarų kultūra jau buvo nusistovėjusi. Nors didžiosios Frankų imperijos politinė vienybė ir subyrėjo, o pati valstybė vėliau pasidalijo į keletą regionų ir valstybių, Europoje buvo galima išžvelgti kultūrinio, dvasinio ir politinio palikimo vienovę. Tačiau ši vienovė buvo daugiasluoksnė, ją sudarė daugelis komponentų: krikščionybė, bažnyčios hierarchijos viešpatavimas, antiklos palikimas švietimo sistemoje, paveldėtos teisės ir santvarkos formos. Taip pat svarbūs ir kiti socialinio bei ekonominio gyvenimo elementai: baudžiava, feodas ir didikų luomas, nuo Karolingų laikų paplitę visoje Europoje. Valstietijos socialinis pastovumas pasireiškė didžiosios visuomenės dalies priklausomybe bei panašiu gyvenimo būdu įvairiuose Europos regionuose.

XI a. viduryje vis labiau atsiskleidė naujos, savo kilme ir funkcijomis išsiskiriančios vidurio luomų visuomenės struktūros, kurioms pirmiausia priklausė riteriai, valstiečiai ir miestiečiai. Valstietijos ir feodalų socialiniai bei teisiniai skirtumai nyko, o iš daugumos priklausomybės nuo žemvaldžio formų išsirutuliojo vienalytis valstietijos luomas, besiskiriantis tik savo vidaus struktūromis. Dėl vidaus tvarkos feodas turėjo galios sulygtinti įvairių į jo įtaką patenkančių valstiečių grupių skirtumus. Vis dar priklausomi valstiečiai, kurių dauguma dabar dirbo nuosavuose sklypeluose, tapo savarankiški, tačiau priklausomi nuo žemės, – jie jau mažai kuo skyrėsi nuo tų anksčiau savarankiškai ūkininkavusių žemdirbių,

patekusių stambaus žemvaldžio įtakon. Iš šios socialinės grupės, turėjusios skirtingas teises ir pareigas feoduose, ilgainiui susiformavo priklausomos valstietijos sluoksnis; antikos ir tautų kraustymosi laikais egzistavusi vergvaldystė išnyko. Susiformavus riterių ir valstiečių luomui, šios abi visuomenės grupės tapo itin reikšmingos kuriant bendrą viduramžių visuomenę. Tokia feodalinė visuomenė suklestėjus viduramžiams formavosi ne tik Karolingų valdomoje teritorijoje – Prancūzijoje, Vokietijoje ir Italijoje, bet ir kaimyninėse valstybėse. Anglijoje ir Pietų Italijoje, kenčiančiose nuo nuolatinių normanų antpuolių, taip pat gyvavo griežta feodalinė sistema; Ispanijoje sistemos išigalėjimą skatino rekonkistos judėjimas, o Rytų ir Vidurio Europoje – vokiečių kolonizacija. Visose šiose šalyse ir tautose privačių žemės valdų struktūros maišėsi su naujomis Europos centro žemėvaldos formomis.

Vienalytės europietiškosios valstietijos bruožai neturėtų paslėpti tam tikrų skirtumų, atsiradusių dėl geografinių Europos sąlygų. Kadangi daug valstiečių šeimų ir kaimų bendruomenių gyveno atokiose vietovėse, mažai galėjo bendrauti su toliau gyvenančiais žmonėmis, pasireiškė lokaliniai ir regioniniai kaimo gyvenimo skirtumai. Valstiečių socialiniai ir ekonominiai santykiai priklausė nuo aplinkos: klimato, dirvožemio, padėties jūros lygio atžvilgiu ir reljefo. Gamtinės sąlygos viduramžių epochos vidurio kaime buvo itin svarbios dar ir todėl, kad žemės ūkio technika buvo atsilikusi gerokai labiau nei moderniaisiais laikais. Pagal geografinę padėtį ir priklausomybę nuo gamtos sąlygų viduramžių klestėjimo laikais galima išskirti tris svarbias Europos agrarines zonas: pajūrio, vidurio Europos ir kalnų. Atlanto vandenyno pakrančių žemės buvo per drėgnos auginti javus, todėl čia buvo daug ganyklų ir intensyviai plėtojama gyvulininkystė. Kalnų regionuose – nuo Pirėnų pusiasalio per Prancūziją iki Vokietijos vidurinės kalnuotosios dalies, nuo Apeninų per Alpes iki Karpatų – javai taip pat auginti retai, čia driekėsi

miškai ir ganyklos. Plati vidurio zona ėjo palei didelius upių slėnius ir lygumas nuo Pietų Anglijos iki pat Rusijos. Viena-me šios zonos regionų – Šiaurės Vokietijos žemumoje – buvo ypač išplėtota žemdirbystė.

Galima išskirti keturias pagrindines valstietijos paplitimo zonas viduramžių klestėjimo laikais: Viduržemio jūros regioną Pietuose, pagrindinę zoną Vakarų ir Vidurio Europoje, Rytų Europos sritis ir Skandinavijos žemes šiaurėje. Viduržemio jūros regionas driekėsi nuo Iberijos pusiasalio per Pietų Prancūziją ir Italiją iki Pietų Balkanų; šios žemės ypač tiko verstis vynininkyste, auginti obelis ir Pietų šalių vaismedžių kultūras, tačiau dėl vasaros sausrų dirvožemį reikėjo gero-kai drėkinti. Vidurio Europos šiaurės vakaruose suklestėjus viduramžiams pagrindinė žemės ūkio kultūra buvo javai, o kitos svarbios žemės ūkio šakos – augalininkystė ir gyvulininkystė. Rytų Europos lygumose javai taip pat buvo svarbi žemės ūkio kultūra; skandinavų valstiečiai Danijoje, Norvegijoje ir Švedijoje plėtojo gyvulininkystę.

Skirtingą Europos valstiečių žemdirbystę lėmė netolygus atskirų regionų vystymasis. Daug Šiaurės ir Rytų Europos vietovių apie 1000 m. dar tik kūrėsi, o tarp ten gyvenančių tautų ir genčių gana vėlai paplito pastovesnės žemės ūkio struktūros. Dideliuose Rytų Europos šalių plotuose daug kiemų ir kaimų plytėjo toli vienas nuo kito ir tik viduramžių epochos viduryje šie kaimai buvo sujungti. Viduržemio jūros regione, kur ūkiai dar buvo tvarkomi senoviškai, imta taikyti naujus ūkininkavimo metodus, buvo sudaromos raštiškos nuomos sutartys, susikūrė geras susisieki-mo tinklas ir plati rinka. Rytų ir Vakarų bei Pietų ir Šiaurės regionuose žemės ūkis rutuliojosi nevienodai. Šie daugiau ar mažiau išvystytų regionų prieštaravimai atsirado dėl nevienodo ekonominio vystymosi, paaiškinančio žemės ūkio plėtros šuolius kai kuriuose regionuose. Pavyzdžiui, po XII–XIII a. revoliucinių pokyčių slavų žemėse į Rytus nuo Elbės pradėta naudoti modernesnė žemės ūkio technika.

Ne tik šis regionas, bet ir visa Europa XI–XIII a. išgyveno ekonomikos, visuomenės ir kultūros aukso amžių. Daugiausia keitėsi visuomenė ir žemės ūkis. Pasak J.C. Russelio, gyventojų 1000–1340 m. Europoje pagausėjo nuo 38,5 iki 73,5 milijono³, taigi per tris šimtmečius beveik dvigubai. Įdomu palyginti atskirų regionų skirtumus. Pietų Europos šalyse (Iberijos pusiasalyje, Italijoje, Graikijoje ir Balkanuose) gyventojų skaičius išaugo nuo 17 iki 25 milijonų, o Vakarų ir Vidurio Europoje – Prancūzijoje, Vokietijoje ir Anglijoje – nuo 12 iki 35,5 milijono; pastarosiose šalyse gyventojų padaugėjo trigubai. Gausiai apgyventa Šiaurės Vakarų ir Vidurio Europa ekonomiškai buvo itin gerai išsivysčiusi ir sudarė naują europinio ūkio branduolį, o Viduržemio jūros regiono šalys atsiliko. Viduramžių klestėjimo laikotarpiu mažai gyventojų turėjo Skandinavijos ir Rytų Europos šalys.

Visuomenės plėtrą lėmė stipri kolonizacija ir naujų žemių įdirbimas; viduramžių epochos aukso amžius iš esmės pakeitė Europos kultūrą. Būtent toks kultūrinis peizažas gyvavo šimtmečius. Naujų žemių įdirbimas kai kuriose Vidurio Europos vietovėse ypač pakeitė visuomenės struktūras. Senieji ūkiai buvo plečiami prijungiant naujus žemės plotus, kolonizuojant naujas žemes ir jų valstiečius. Kalnuotos Vidurio Europos vietovės buvo plečiamos kertant miškus, o derlingos pajūrio ir upių slėnių žemės – maršos – nusauginant dirvą ir statant užtvankas. Gyventojų kraustymąsi iš vienos vietos į kitą, žemių kolonizaciją apibūdina daugelio kaimų pavadinimai, pvz., *bourgs* Normandijoje, *bastides* pietvakarių Prancūzijoje, kaimų pavadinimai su priesagomis *-berg*, *-rode* ar *-reuth* Vokietijoje. Kai kuriose dabartinėse gyvenvietėse išliko senieji kaimai, pavyzdžiui, seniai susikūrę maršų valakiniai kaimai, miškingose vietovėse buvę valakiniai vienkiemiai ar gatviniai kaimai.

Ispanijos žemės ūkio raidą veikė rekonkista – išsivadavimo judėjimas, arabų užgrobtų žemių Pirėnų pusiasalyje sugrąžinimas. Sunku pasakyti, ar apgyvendinus naujas žemes

gyventojų sumažėjo Vakarų ir Centrinėje Ispanijoje. Karaliai ir Bažnyčia skatino žmones keltis iš Galicijos į centrinės Ispanijos žemes; tad čia atsirado daug naujakurių iš šiaurės vakarų; prancūzų valstiečiai kolonizaciją labiausiai rėmė Rytų Ispanijoje. Reikėjo daug žmonių įdirbti naujas žemes, todėl gerėjo ir valstietijos teisinė padėtis. Dažnai žemės perėmimo ir naujakurstės aktas reikšdavo žemės perdavimą; ypač daug laisvių, *poblaciones*, gavo Kastilijos valstiečiai.

Prancūzijos žemės pasidalijo į šiaurines žemumas ir pietines Viduržemio jūros klimato aukštumas, – taip atsirado įvairių žemdirbystės formų. Į palankiausius žemdirbystei regionus – Paryžiaus žemumas šiaurėje ir platų Luaros slėnį – naujakuriai atsikėlė gana anksti. Nauja persikėlėlių banga kilo XII a. pabaigoje, kai Pietų Prancūzijos žemvaldžiai ėmėsi plėsti savo valdas. Taip susikūrė daug naujų kaimų, kurie centrinėje pietinių žemių dalyje vadinti *bastides*, o pietvakarių Prancūzijoje – *sauvetés*. Pirmiesiems naujakuriams buvo duota nemažai privilegijų, paskatinusių valstiečių laisvėjimą ir apribojusių feodalų teises.

Europietiškas viduramžių tautų kraustymosi pobūdis juntamas ir vadinamojoje vokiečių kolonizacijoje (iki šiol ji nagrinėta tik nacionaliniu aspektu) Rytuose. Pagal tai, kaip buvo prijungiamos žemės ir kolonizuojami valstiečiai, ši kolonizacija turi panašių formų ir kitose viduramžių Europos valstybėse. Ne tik rytinėje Elbės dalyje, bet ir kaimyninėse Rytų Europos šalyse buvo nuolat plečiami dirbamos žemės plotai, kuriamos naujos gyvenvietės. Lenkijoje daug kaimų buvo kuriama pagal vokiškus principus (*ius theutonicum*), t.y. Lenkijos kaimams buvo taikomos Vakarų Europos teisinės normos. Lenkijos, Bohemijos ir Vengrijos karaliai ir feodalai siekė, kad kuo daugiau valstiečių iš Vakarų Europos vyktų į jų mažai išvystytus regionus.

Vokiečiai siekė vieningo kolonizacijos proceso Rytuose; šis procesas tęsėsi daugelį metų, per kuriuos į šalis rytinėje Elbės ir Zalės pusėje perkeltos įvairios teisinės, ekonominės ir

kultūrinės vokiečių struktūros. Kai vietovės prie Elbės ir Zalės X a. buvo išplėstos į Rytus, atsirado galimybių skverbtis į naujas žemes. Tikroji valstiečių kolonizacija prasidėjo tik XII a., kai žemvaldžiai, didikai ir Bažnyčia skatino žmones keltis į naujas žemes, siūlė jiems daugiau teisių. Plečiant žemes taip pat buvo stiprinami ir senieji ūkiai; gyventojų tautybė buvo nesvarbi. Pavyzdžiui, slavų kunigaikščiai skatino vokiečių ir olandų žemdirbius keltis į jų žemes. Atvykėliai iš tankiai apgyvendintos Flandrijos, Olandijos ir Vestfalijos įsikūrė tarp Elbės, Rūdinų kalnų ir Žemutinės Lužicos. Atvykę į naujas žemes jie naujausia technika nusausino pelkes ir iškirto miškus, tad jų ūkiai klestėjo. Kunigaikščių, žemvaldžių ir naujakurių žemės sutartyse pirmiausia buvo minimas „lokatorius“ (gyvenvietės įkūrėjas), kurio pareiga buvo verbuoti naujus žmones keltis į kitas vietas; jis palaikė ryšį su žemvaldžiais, dalijo paskirtąją žemę ir prižiūrėjo, kaip kuriami kiemai. Gyvenvietės kūrėjams neretai buvo perleidžiama didesnė, neapmokestinama valakinės žemės valda, net suteikiama tam tikrų specialių teisių, pavyzdžiui, kai kurių klausimų sprendimo teisė teismuose. Atsikeliantiems valstiečiams kaip paskatinimas buvo suteikiamos palankios žemės nuosavybės teisės, taip pat buvo sumažintos ar iš viso neskiriamos kai kurios vietiniams gyventojams būtinos prievolės, tačiau teisių lengvatos buvo suteikiamos retai.

Į Zalės rytines ir Elbės centrines sritis nuo XII a. kėlėsi vis daugiau gyventojų; olandai ir vokiečiai žemaičiai įsikūrė šiaurės zonoje, o pietų regionuose kaimus ir miestus steigė Heseno ir Tiuringijos gyventojai. Susikūrusiose gyvenvietėse išgalėjo naujas žemės ūkio vienetas – frankų valakas, lygus 25 ha, paplitęs Aukštutinėje Saksonijoje, Silezijoje iki pat Lenkijos. Kai kurie vietovių pavadinimai ir struktūriniai vienetai rodė vokiečių valdomą slavų žemės nuosavybę. Dideli gatviniai kaimai priminė vokiečių gyvenvietes; tokie kaimai turėjo po tris didelius laukus, o žemė juose buvo dalijama valakais. Brandenburgo žemėje rytinėje Elbės pusėje vokiečių

gyvenvietės atsirado tik po kryžiaus žygio 1147 m. Šią kolonizaciją organizavo Brandenburgo žemės grafai, Magdeburgo arkivyskypai, taip pat ir kiti bažnyčios ar pasauliečiai žemvaldžiai; į naujas žemes persikėlė valstiečiai iš gretimų rytinės Saksonijos vietovių, Flandrijos ir Olandijos. Slavai, kaip jau buvo iš anksto numatyta, padėjo kurti žemės ūkio struktūras ir turėjo paklusti naujiems reikalavimams. Taigi šiose vietovėse, kaip ir rytinėje Elbės pusėje, susimaišė vokiečių ir slavų žemėtvarka.

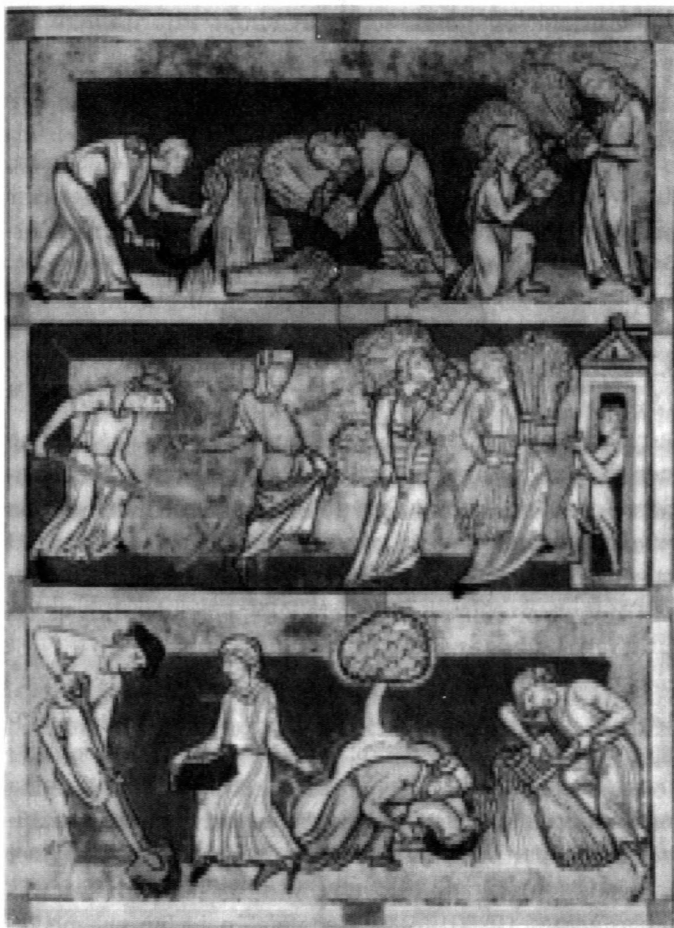
Vokiečių valstiečių žygiai į Lenkiją kilo tik XIII a. (išskyrus Silezijos sritį, kur kraustymosi į naujas žemes etapas prasidėjo labai anksti) ir pasiekė vakarines Lenkijos žemes. Vokiečių valstiečius kvietė kunigaikščiai, vienuoliai ir bajorai – jie ragino kuo greičiau dirbti nenaudojamas ir retai apgyvendintas žemes, gausinti derlių. Poznanės vyskupas 1246 m. gavo didžiojo Lenkijos kunigaikščio leidimą visus vyskupystei priklausančius kaimus pertvarkyti pagal vokišką tvarką, o ten dirbantiems kaimų seniūnams suteikti žemesniosios jurisdikcijos teisę. Daugeliui žemių, anksčiau priklausiusių Poznanei, bei kai kurioms kitoms Lenkijos sritims suteiktos privilegijos įrodo daugumos žemvaldžių siekį pertvarkyti ar įkurti naujas vokiško tipo gyvenvietes: buvo įvesta gyvenviečių kūrėjų („lokatorių“) pareigybė, trilaukė sėjomaina ir žemės paveldėjimo teisė, žemė skirstoma valakais. Iš Silezijos vokiečiai plūdo į plačias Mažosios Lenkijos žemes, o Galicijoje užėmė kai kuriuos aukštutinius slėnius palei Beskidus.

Kaimyninėse Bohemijos ir Moravijos srityse, kurios nuo X a. priklausė Vokietijos imperijai, intensyviau žemės ūkis plėtotas nuo XII a. Čia dirbo vietiniai ir atvykę iš svetur valstiečiai, anksčiau gyvenę didikų ir vienuolynų ūkiuose. Senosiose Bohemijos gyvenvietėse atvykėlių buvo mažai, o vykstant vokiečių kolonizacijai daugiausia apgyvendintos miškingos centrinės vietovės: Bohemijos miško regionas, pietiniai Rūdinių kalnų šlaitai ir pietinė Sudetų krašto dalis. Į kaimyninės Moravijos žemes dvasininkų ar pasauliečių žem-

valdžių iniciatyva taip pat atvyko vokiečių valstiečių; čia, be lygumose besikuriančių valstiečių sodybų, būta ir kalnų gyvenviečių.

Naujų žemių įdirbimas, kuris vyko daugelyje Europos regionų, turėtų būti nagrinėjamas visuotinės viduramžių Europos plėtros kontekste. Nuo X a. pabaigos Europa daugiau neišgyveno jokios invazijos, jos taikus plėtojimasis nebuvo trikdomas išorinių jėgų. Vietovės, kurias užėmė normanai ir vengrai, atiteko Vakarų šalims. Lenkai, čekai, kroatai ir kitos slavų tautos pasirinko lotyniškąją krikščionybę, Skandinavijos tautos taip pat buvo pasirengusios tapti krikščioniškomis. Nuo tūkstantmečio pradžios buvo užtikrintas Europos kultūros tęstinumas. Vakarų Europai neteko išgyventi tokios grėsmės ir puldinėjimų, kokius totorių ir Indijos visuotinio viešpatavimo laikais iš musulmonų patyrė Rusija. Priešingai, sustiprėję europiečiai vis iš naujo kilo į mūšį, plėtė savo valdomas teritorijas, kuriose kūrė europietiškąją ekonomiką ir kultūrą. Sėkmingai įveikusi maurus Europa išsikovojo naujų žemių Iberijos pusiasalyje, svarbias teritorijas atgavo Sicilijoje iš normanų. Rytų Europoje ir Baltijos šalyse, kur valstybių sienos dar keitėsi, krikščioniškoji kultūra tapo priešingybe graikų ortodoksų tikėjimą išpažįstančioms tautoms ir dar egzistuojančioms pagoniškomis genčių bendruomenėms; XIII a. pradžioje šios tautos, Kryžiuočių ordino spaudžiamos, prievarta priėmė krikščionybę. Galinga Europos ekspansija buvo labiausiai juntama 1096 m. prasidėjus kryžiaus žygiams, kurių metu Europos tautos pasipriešino islamo šalims ir net sugėbėjo Bizantijoje 1204–1261 m. sukurti Lotynų imperiją.

Viduramžių epochos vidurio Europos ekspansiją ir ekonominį šuolį lėmė klestintis žemės ūkis ir nuolat tobulėjanti jo technika. Valstiečiai dabar galėjo naudotis modernesniais žemės ūkio padargais, geresniais darbinių gyvulių pakinktais, galėjo taikyti naujesnius žemės įdirbimo metodus; derlius didėjo, todėl buvo galima išmaitinti daugiau gyventojų. J. Le Goffas šiek tiek pervertino pagerėjusią agrarinę padėtį: „Tri-

4 pav. Moterys sėjos ir derliaus nuėmimo metu.

Iliustracija iš *Pamokymų jaunoms mergelėms*
(*Speculum virginum*, XII a.)

laukės sėjomainos paplitimas, baltymingų kultūrų auginimas paspartino krikščionybės plitimą, miškingų vietovių paverstimą dirbamais žemės plotais, miestų ir bažnyčių statybą bei kryžiaus žygių pradžią.⁴⁴

Viduramžių klestėjimo laikotarpiu modernėjo technika, itin svarbus žemės ūkio padargas buvo sunkusis plūgas. Jis giliau smigo į žemę, ją apversdavo, lengviau arė vagą ir suardavo net sunkiausius dirvožemius, kurių neišveikė žagrė (žemę plėšiantis arklas). Patobulintas žemės įdirbimas pagerino naudingų medžiagų išlikimą purioje ariamoje žemėje, pastebimai išaugo derlius. Geri darbiniai gyvuliai davė akivaizdžios naudos: plūgą, akėčias ar kitus padargus traukė ištvermingesni geresnės veislės gyvuliai; nauji gyvulių kinkymo metodai (pavalkai arkliams ar jungas su kietais lankais jaučiams) spartino darbinių gyvulių darbą. Arkliai daugiausia buvo naudojami pervežti krovinius tolimais maršrutais, tad valstiečiai tapo pajėgesni. Didesnius krovinius pradėta vežti naujos formos vežimais. XII a. pradžioje atsiradęs didysis keturių ratų vežimas nurungė dviračius vežimus.

Žemės ūkio padargų (plūgo, kastuvo ar kaupuko) svarbiausias dalis imta dažniau gaminti iš geležies. Javai buvo pjaunami ne tik dalgiu, bet ir mažu pjautuvu, kuriam pagaminti reikėjo mažiau geležies ir kuriuo buvo galima atsargiau nupjauti prinokusias varpas. Svarbūs tapo ir vandens malūnai. Galbūt dar Karolingų laikais būta vandens malūnų, bet daugiausia jų atsirado didžiuosiuose feoduose. Įdirbant vis naujas žemes XII–XIII a. vandens malūnai plito visame žemyne; vandeningose Vakarų ir Vidurio Europos žemėse beveik kiekvienas kaimas turėjo savo malūną; vandens malūnai greičiau ir geriau malė grūdus nei tradicinės rankinės malimo mašinos.

Kaip teigia rašytiniai ir archeologiniai šaltiniai, didžiųjų žygių į naujas žemes laikotarpiu XII–XIII a. moderni žemės ūkio technika paplito visoje Europoje, o valstiečiai naujakuariai jau buvo apsirūpinę geresniais darbo įrankiais. Sunkusis

plūgas nuo XIII a. buvo paplitęs Europoje; metraštininkas Jeanas Joinville'is vieno kryžiaus žygio metu užrašė, kad Egipto žemdirbiai vis dar aria beračiais plūgais. Žemės ūkio suklestėjimą viduramžiais lėmė ne tik modernesnės agrarinės technikos naudojimas, bet ir visų iki tol žinotų pagalbinių priemonių ir darbo metodų platesnis pritaikymas.

Pažangia žemdirbystės forma laikytina ir trilaukė sėjomaina, žinoma dar nuo Karolingų laikų, tačiau paplitusi tik viduramžių epochos viduryje. Trilaukė sėjomaina klestėjo feoduose, o valstiečių sklypuose taikyta dvilaukė sėjomaina ar žemė tiesiog būdavo paliekama pūdymuoti. Išsiplėtus javų laukams pūdymuoti buvo paliekami tik tie žemės plotai, kuriuose jau dvejus metus iš eilės buvo auginti javai. Kaimo žemė buvo padalyta į tris didelius laukus, kuriuose vienodai dirbo visi kaimo valstiečiai. Trilaukė sėjomaina su žieminiais javais, vasarojumi ir pūdymais daugelyje Europos kaimų tapo pagrindine žemės dirbimo forma ir davė didelį derlių. Palyginus su dvilauke, trilaukė sėjomaina leido padidinti derlių trečdaliu, o tai viduramžiais buvo gana daug.

Taikant trilaukę sėjomainą, kuri daugelyje Europos valstybių gyvavo iki XVIII–XIX a., be jokių abejonių, žemės ūkis viduramžiais suklestėjo. Viduramžių žemės ūkio šuolį paskatino ir javų plotų išplėtimas, naujai įdirbamos žemės ir geresni ūkio padargai. XIII a. didžiausiose Europos valstybėse žmonės masiškai nebebadavo, tik kai kuriose mažesnėse vietovėse dar kartais pritrūkdavo maisto produktų. Taigi suaktyvėjo prekyba grūdais, taip pat pagausėjo derlius, be to, valstiečių kolonizacija smarkiai išplėtė dirbamos žemės plotus. Didesnis trilaukės sėjomainos derlius leido dalyje javų plotų auginti kitas, specialias, žemės kultūras: dažančiuosius augalus (dažinę raudę ir mėlžolę), pluoštines kultūras (linus ir kanapes), ankštinius augalus, įvairias vaismedžių ir uoga krūmių veisles. Ne tik Viduržemio jūros lygumose ir kalnuose, kur nuo seno klestėjo vyndarystė, bet ir Vidurio Europos žemėse pradėta daugiau auginti vynuogių vyno gamybai.

5 pav. Akėčias traukia pakinkytas arklys.
Sėjantis valstietis akmenų svaidykle vaiko juodvarnius
(Luttrellio psalmynas, Rytų Anglija, apie 1340 m.)

Plečiant javų, daržų ir vynuogienojų plotus daug kur sumažėjo ganyklų, gyvulininkystė ėmė nykti. Gyvuliai buvo auginami žolinguose plotuose, kuriuose buvo tinkamos gamtinės sąlygos. Tai buvo, pavyzdžiui, šiaurės vakarų Europa (jūros pakrantė su derlingu dirvožemiu – maršomis), taip pat Alpių ir Pirėnų kalnų slėniai, kur buvo ypač daug gyvulių ganyklų ir gyvulininkystė plėtota labai intensyviai.

Viduramžių „aukso amžiaus“ Europos pokyčius sukėlė gyventojų gausa, plečiami dirbamos žemės plotai ir augantis žemės ūkis; be to, šie veiksniai skatino ir miestų augimą. Suklestėjus miestams, prekybos ir amatų centrams, miesto ir kaimo žmonės pasidalijo darbais – valstiečiai tiekė maisto produktus, miestiečiai rūpinosi amatais. Labiausiai miestai augo šiaurinėje Alpių dalyje; šis procesas labai pakeitė feodalinę visuomenę ir valstietijos gyvenseną. Viduržemio jūros regiono šalyse, kuriose nuo seno formavosi antikiniai miestai, jų atsinaujinimas prasidėjo dar prieš XI šimtmetį, o Vakarų ir Vidurio Europoje, Alpių šiaurinėje dalyje, miestų atsirado didžiojo pakilimo metu XII–XIII a. Šiuose urbanistiniuose

centruose vyravo nauja dvasia, naujas ekonominis mąstymas, buvo siekiama įvairios racionalizacijos socialinėje, ekonominėje ir politinėje srityse.

Miestuose viduramžių epochos viduryje vidutiniškai gyveno apie 10 proc. visuomenės narių. Europoje, o ypač Flandrijos ir Lombardijos regionuose, net ir suklestėjus miestams, žemdirbystė tebeliko labai svarbi, nes valstiečiai sudarė didžiausią visuomenės dalį. Nors daugelis miestų išaugo tik dėl pagyvėjusios prekybos, negalima neigti ir žemės ūkio įtakos. Kolonizacijos banga ir spartus gyventojų gausėjimas miestams buvo lygiai taip pat svarbūs kaip ir prekybos bei amatų augimas. H. Pirenne'o akcentuota užsienio prekybos reikšmė⁵ neturėtų nustelbti miesto ir kaimo tarpusavio ryšių. Iš tiesų neįmanoma atskirti dviejų pasaulių, kurie rutuliojasi paraleliai: miestas išauga iš kaimo ir savo ruožtu veikia kaimo gyvenimą. Nors užsienio prekyba klestėjo ir turėjo nemažos reikšmės miestams, ekonominiu požiūriu pabrėžtina, kad demografinis ir ekonominis augimas vyko tiek kaime, tiek ir mieste, o techninės permainos tuo pačiu metu pakeitė ir kaimo, ir miesto ūkį.

Stiprėjantys miestai ir viduramžių pokyčiai transformavo ir feodalinę visuomenę, feodą, – pradėjo griūti senoji ūkių sistema, buvusi itin svarbi Europos valstietijos gyvenime. Šis ilgai trukęs procesas dėl regioninių ypatybių įvairiose vietovėse vyko skirtingai. Senujų stambių ūkių irimas kai kuriose Prancūzijos ir Italijos žemėse prasidėjo dar X–XI a., XII a. sustiprėjo centrinėje Europoje, o XIII a. pasibaigė. Šis procesas jokių būdu nepašalino feodalų ir visiškai neišlaisvino valstiečių, bet sukūrė naujas ir laisvesnes žemėvaldos struktūras. Pasikeitė žemvaldžių ir valstiečių santykiai, laisvėjo ankstyvaisiais viduramžiais susiformavusi tvarka. Šie pakitimai visose Europos valstybėse buvo nevienodi, taip susikūrė skirtingi žemėtvarkos tipai. Pietų Europoje, suirus senajai tvarkai, susikūrė asmeninė laisve ir teisinėmis sutartimis pagrįsta žemėvaldystė, o Vakarų ir Vidurio Europoje – žemės renta

paremta žemvaldystė. Rytų Europos žemėtvarkos pokyčiai, prasidėję vėlyvaisiais viduramžiais bei naujųjų amžių pradžioje, aprašomi kituose skyriuose.

Miestų pramonės ir prekybos suklestėjimas visiškai pakeitė kaimo gyvenimą. Pagyvėjus prekybai ir atsiradus geresnėms finansinėms perspektyvoms, ekonomiškai nepriklausomų ūkių ribos tapo nebe taip griežtai apibrėžtos. Darbo pasidalijimas tarp miesto ir kaimo tapo būdingas ir žemės valdų struktūroms bei suintensyvino prekių mainus. Miesto gyventojų gausėjo, jie vartojo daugiau maisto produktų, o miestiečiai galėjo pasiūlyti kaimo žmonėms įvairių namų apyvokos reikmenų. Susiklosčiusi nauja ekonominė padėtis paskatino kaimą plėsti maisto produktų rinką, pradėta mažiau naudoti gamtos išteklių įvairių įrankių gamybai, nes valstiečiai dažnai vykdavo jų nusipirkti į miestą. Miestus maisto produktais daugiausia aprūpindavo smulkesni valstiečių, o ne feodalių ūkiai, nes pastarieji gamino mažiau produktų ir iš savo priklausomų valstiečių vietoj lažo reikalavo mokėti piniginę ar natūrinę duoklę. Nuolatiniai žemės savininkų ir paskirtųjų žemės prižiūrėtojų nesutarimai bei didelės žemės prižiūrėtojų išlaikymo išlaidos paskatino žemvaldžius imtis žemės rentos.

Šiaurės Italija tapo klestinčių miestų ir prekybos centru šalimi, kurioje senoji feodalinė sistema anksti ir radikaliai pasikeitė. Nors Italijoje kai kur tebeegzistavo Bažnyčios ar pasauliečių valdomi ūkiai, tačiau jau formavosi nuo feodalių prievolių nepriklausoma nuosavybės forma, pagrįsta žemės savininko ir valstiečių sutartimis. Pagrindinės vyraujančios teisinės formos buvo nuoma ir dalininkystė (natūrinė nuoma – *mezzeria*). Nuomininkas nebuvo visiškai nepriklausomas; jis turėjo šeimnininką – žemės savininką arba turtingą pirklį. Valstybė prižiūrėjo, kad miestiečiai nuolat būtų aprūpinti maisto produktais. Įstatymai draudė žemvaldžiams nutraukti nuomos sutartį, nuomininkų laisvės buvo suvaržytos. Be to, tam tikri suvaržymai trukdė parduoti žemės sklypą.

Alpių šiaurėje valstiečiai taip pat laisvėjo, tačiau kitaip nei Italijoje, žemę dažniausiai valdė feodas. Pastebimos dvi pagrindinės feodalinės sistemos irimo tendencijos: arba žemvaldys visiškai prarasdavo savo žemės nuosavybę ir jo ūkis būdavo išdalijamas ar perduodamas keliems kaimo bendruomenės nariams, arba senasis ūkis atitekdavo vienam valstiečiui, kuris nuolat mokėjo nustatytą duoklę. Valakinių valstiečių sklypai nebe priklausė dvarui ir tapo savarankiškais ūkiniais vienetais. Lažą, pradėjus nykti feodams, pakeitė piniginė duoklė arba kelios darbo dienos per metus.

Žemės savininkai už nustatytą mokestį perleido naujai sukurtus ūkius ir sklypus valstiečiams. Tai valstiečiams ypač padėjo, nes nuvertėjus pinigams realus minėtas mokestis mažėjo. Laimėjo tie žemės savininkai, kurie valstiečiams nustatė natūrinę duoklę – fiksuotą ar mokamą dalimis. Nuo XII a. Vakarų Europoje pradėta įgyvendinti Italijoje jau seniai žinoma trumpalaikė nuoma. Ši laisvesnė žemės nuomos forma, anksčiau susijusi su nuoma už dalį derliaus (dalininkyste), visų pirma paplito netoli šiaurės Prancūzijos, Olandijos ir šiaurės vakarų Vokietijos miestų. Buvo sudaroma trumpalaikė nuoma, dažniausiai vienam ar keliems sezonams.

Baigiantis viduramžių klestėjimo laikotarpiui pagerėjo ir teisinė daugelio Europos kraštų valstietijos būklė. Griūvant feodalinei sistemai lažo prievolė buvo beveik pamiršta, o žemdirbio ryšys su dvaru nebebuvo toks glaudus. Už naudojimąsi žemės sklypu valstiečiai mokėjo činšą, kurio reali vertė nuolat krito, arba nuomą, nustatomą atsižvelgiant į realią rinkos padėtį. Kai kuriose vietovėse turtingesni valstiečiai net sugebėjo išsipirkti žemę, nes žemės rinka jau nebuvo stabili, ir daugelis feodalų XIII a. perleisdavo dalį savo žemių kitiems. Daugelio Vakarų ir Vidurio Europos regionų valstiečių teisinė padėtis pagerėjo, jie galėjo laisviau ir savarankiškiau ūkininkauti. Viduramžiais suklestėjęs žemės ūkis ir grūdų brangimas taip pat sustiprino valstiečių ūkius, nes jie buvo glaudžiau susiję su rinka. Ši raida trumpai gali būti

apibūdinta taip: „Senoji valstiečio teisinė padėtis pakito, atsiradus naujiems žemdirbio išipareigojimams“ (F. Lütge). Valstiečių laisvę varžė tik nežymios tam tikros duoklės ir prievolės.

Mažėjant priklausomybei nuo feodalų, stiprėjo valstiečių tarpusavio ryšiai. Sėkli valstietija viduramžiais sudarė kaimo bendruomenes, kurios įvairiuose regionuose buvo nevienodo dydžio. Išnykus feodolinei priklausomybei, kaimas, kuriame valstiečiai bendromis jėgomis dirbo žemę, ekonomiškai tapo daug svarbesnis negu feodalo ūkis. Nuo kada Vidurio Europoje atsirado tokie ūkiniai vienetai, kuriuose yra bendra dirbama žemė – kaimo almenda? Europietiškas valakinis kaimas, kuriame vyravo trilaukė sėjomaina ir bendras darbas, atsirado ne germanų laikais, kaip prieš kelis dešimtmečius tvirtino kai kurių veikalų autoriai. Išsivystęs kaimas ir susiformavusi kaimo bendruomenė buvo ilgos raidos rezultatas ir atsirado tik ankstyvaisiais viduramžiais, kai suintensyvėjo žemės ūkis ir reikėjo naujos žemėvaldos ir sklypų ribų nustatymo tvarkos. Anot R. Fossiero, Vakarų Europos kaimas („*la naissance du village*”), įvairių jėgų veikiamas, susiformavo tarp 930 ir 1080 m.⁶ Panašiai mano ir L. Genicotas: „From the tenth century on the Continent, people gathered together in villages and hamlets because of economic progress, demographic expansion, the need for new fields and more food, and the search for security.“⁷ („Europoje nuo X a. žmonių jungimasi į kaimus ir sodžius skatino ekonominis progresas, demografinė ekspansija, naujų dirbamų žemės plotų poreikis, didėjanti maisto produktų paklausa, be to, ir saugumo garantijos.“)

Kaimas keitėsi kintant visuomenei, o ypač viduramžių klestėjimo laikotarpiu valstietijos luomui, agrarinėms struktūroms, socialinei ir valdymo sistemai. Naujausi tyrinėjimai rodo, kad kaimai ir vienkiemiai susiformavo tik viduramžių viduryje, o anksčiau būta nepastovių formų, pavyzdžiui, sodžių ar kiemų grupių. Gyvenviečių tyrinėjimai įrodė, kad

valakinis kaimas įsitvirtino tik nuo viduramžių vidurio; kaip rodo archeologiniai tyrinėjimai, ankstyvaisiais viduramžiais būta daug mažų ir vidutinių gyvenviečių. Gyvenviečių struktūros viduramžiais pasikeitė ir dėl naujų namų statybos metodų: vietoj senųjų namų pradėti statyti fachverkiniai statiniai su akmenų pamatais – tai įrodo visuomenės sėslumą; gyvenvietės buvo performuojamos į kaimus norint stabilizuoti egzistuojančias gyvenvietės struktūras. Tuo pačiu metu XI–XII a. daugelyje kaimų statomos bažnyčios ir koplyčios. Taip kaimo bendruomenė tapo kultūringesnė; kaimo branduolį dabar sudarė bažnyčia ir kapinės.

Viduramžių kaime imta kitaip ūkininkauti. Gyvenvietės ir kaimai pasidalijo įtakos zonomis, kuriose dominavo kaimai. Gyventojų gausėjo tolygiai, žemės rezervai buvo naudojami intensyviau, o dirbamos žemės plotai plečiami iš ganyklų ir miškų žemės. Ypač plečiami javų plotai, pagrindinė žemės ūkio kultūra tapo javai. Norint efektyviau naudoti žemę, kartu buvo taikomi ir nauji ūkininkavimo metodai, pavyzdžiui, jau minėta trilaukė sėjomaina ir kaimo žemės dalijimas į tris didelius žemės laukus. Individualiai nusistatoma sėjomaina buvo nebepelninga; kadangi visi kaimo bendruomenės nariai dirbo kartu, darbas visuose žemės sklypuose buvo organizuojamas pagal bendrą tvarką. Sumažėjo ir dvaro svarba, priverstinį valstiečių darbą žemvaldžiui pakeitė duoklė; dvaras daugiau nebebuvo kaip Karolingų laikais svarbus valstiečių gyvenimo veiksnys, dabar žemdirbio gyvenimas virė kaime, bendruose kaimo sklypuose, kaimo bendruomenėje.

Čia detaliau tyrinėjama, kaip vystėsi kaimas Vakarų ir Vidurio Europoje; kituose viduramžių Europos regionuose šie visuomenės pokyčiai buvo nulemti geografinių, ekonominių ir politinių ypatybių, kurių išsamiai nenagrinėjome. Kaimiškųjų vietovių raida visų pirma buvo susijusi su tų regionų – gyvenviečių ar išsibarsčiusių kaimelių, senų ar naujų žmonių gyvenamųjų vietų – gamtinėmis sąlygomis. Tuose besiformuojančiuose regionuose kaip tik XII–XIII a. ir kūrėsi daug

6 pav. Fogtas ir valstietis.
Medžio raižinys iš Petro de Krescencijaus
„Apie daiktų naudą“
(Peter Drach, *Speyer*, 1483)

naujų kaimų. Apie kaimo bendruomenių įvairovę dar bus kalbama kituose skyriuose.

Grįžkime prie socialinės valstietijos padėties viduramžių klestėjimo laikotarpiu. Be jokių abejonių, valstiečių gyvenimas daugelyje sričių žymiai pagerėjo, kaip pabrėžia kai kurie

istorikai. Teisinė ir ekonominė valstiečių padėtis pagerėjo dėl susiformavusių naujų sąlygų miestuose ir besikuriančiose gyvenvietėse. Pavojus, kad nepatenkinti valstiečiai iškeltų į miestus ar naujas gyvenvietes, vertė žemvaldžius savo valstiečiams taikyti įvairias nuolaidas. Besikuriančiose gyvenvietėse valstiečiai paprastai išsikovojo daugiau nuosavybės teisių, galėdavo persikraustyti ar būdavo atleidžiami nuo žemės prievolių ir baudžiavos. Taip žemių plėtimas, urbanizacija ir visos ekonomikos augimas padėjo valstietijai; valstiečiai dalyvavo valdant, modernizuojant žemės ūkį ir siekiant visuotinės gerovės.

Ne visų valstietijos grupių ir sluoksnių gyvenimas gerėjo vienodai. Privilegiuota buvo valstietijos viršūnėlė, susikūrusi XIII a. daugelyje kaimų ir regionų. Pasikeitusios gyvenimo aplinkybės žemesniesiems valstietijos sluoksniams neatnešė tiek naudos, kiek buvo galima tikėtis, – o tokių valstiečių buvo daugiausia. Jie XIII a. pabaigoje dar gyveno itin skurdžiai, ir ne vien todėl, kad turėjo mokėti duoklę feodalui. Net sumokėjus mokesčius ir atidavus duoklę feodalui, valstiečiui likdavo užtektingai pajamų pragyventi. Daugelis valstiečių ūkių buvo taip apkrauti mokesčiais feodalui, kad niekada negalėjo užsiauginti daugiau žemės ūkio kultūrų, o nederliaus metais jų padėtis tapdavo katastrofiška. Dėl nepalankių aplinkybių, pavyzdžiui, audrų, gyvulių maro ar nederliaus, daugelio valstiečių laukdavo badas ir skurdas, kildavo masinio bado katastrofos, apie kurias byloja XIV a. įvykiai.

Vėlyvųjų viduramžių krizės laikotarpis

Viduramžių vidurys laikomas visuotinio Europos ekonomikos, visuomenės ir kultūros pagerėjimo laikotarpiu, o XIV ir XV a. vadinami stagnacijos, perversmų ir krizių epocha. H. Pirenne'as vėlyvųjų viduramžių pradžią apibūdino taip: „XIV šimtmečio pradžią galėtume laikyti viduramžių ekonominės plėtros pabaiga. Iki tol visuose regionuose pažanga buvo tolygi. Valstietijos laisvėjimas, naujos žemės įdirbimas, nusausinimas, apgyvendinimas, vokiečių kolonizacija kitapus Elbės, – viskas vyko pamažu ir savaime. Amatų ir prekybos šuolis pakeitė visuomenės struktūrą ir esmę. Viduržemio ir Juodoji jūros, iš kitos pusės – Šiaurės ir Baltijos jūros tapo pagrindiniais transporto koridoriais. Pakrantėse ir salose atsirado vis daugiau uostų ir prekyviečių, visas Europos žemynas buvo nusėtas miestų... XIV a. pradžioje, tarsi nujausdama artėjančią žlugimą, ši plėtra sustojo.“¹ Vėlyvųjų viduramžių krizės požymius akcentavo F. Grausas, ypač pabrėždamas socialinius konfliktus: tų laikų visuomenėje buvo juntamas savotiškas nerimas.² Šioje epochoje dažnai kildavo maištai, sukilimai ir sąjūdžiai kaimuose bei miestuose.

Anksčiau istorikams svarbiausias XIV a. įvykis buvo 1347–1351 m. „juodoji mirtis“ ir jos pasekmės, o dabar nagrinėjamos XIV a. pradžios krizės priežastys. Daugėjant gyventojų ir trūkstant žemės tankiai apgyvendintose teritorijose susikūrė daug smulkių ūkių, dideli žemės plotai suskilo į daug mažų sklypelių. Daugelis sklypų paveldėtojams buvo padalyti į nykštukinius ūkius, kurie jų savininkams negalėjo garantuoti pragyvenimo. Tokiuose mažuose ūkiuose dirbo ir

padieniai samdiniai bei kampininkai, dažnai nebeturėję dirbamos žemės ir tik iš dalies galėję naudotis bendra kaimo žeme. Vis daugiau valstiečių nuskurdo, daugelyje vietų labiau pasiturintys žemdirbiai tapo mažuma.

Pietvakarių Vokietijos senose, tankiai apgyvendintose gyvenvietėse ir aplink miestus ūkiai buvo taip susiskaldę, kad visi valstiečiai gavo tik po kuklų žemės lopinėlį ir vos galėjo iš savo žemės išmaitinti šeimas. Į daug parcelių suskilo bendri kaimų laukai – jos kartais teuzimdavo tik mažą margo dalį. Šių menkų sklypelių savininkams tekdavo ieškoti padienio darbo didesniuose ūkiuose arba imtis kitų kaimo verslų, pavyzdžiui, linų auginimo. Kaimuose bendruomenė pasidalijo į dvi ekonomines klases: turtingi valstiečiai, gaudavę nemažai pajamų, ir dauguma labai skurdžiai gyvenančių mažųjų žemių, padienių samdinių ir amatininkų.

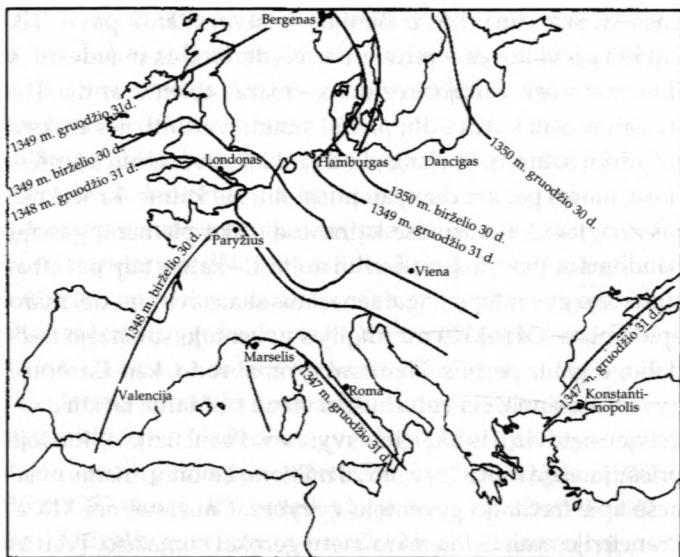
Tokia pati situacija, kaip pietvakarių Vokietijoje, XIV a. susiklostė ir kituose Europos regionuose. Belgijos–Olandijos regione žemės sklypai taip pat buvo padalyti; susikūrė daug mažų ūkių. Tankiai gyvenamuose kaimuose 50–75 proc. visų ūkių teuzėmė tris–penkis hektarus; tai buvo minimumas, be kurio šeima negalėjo išgyventi. Vadinasi, daugiau kaip pusė kaimo gyventojų turėjo dirbti didesniuose ūkiuose ar verstis vilnos ir tekstilės amatais, ypač populiariais XIII a. antroje pusėje Flandrijoje, Brabante ir Henegau. Daugelis gyveno itin skurdžiai ir visuotinio bado metais ypač nukentėjo. Anglijoje ėmė žlugti daugiau kaip du šimtus metų besitęsianti intensyvi žemės ūkio plėtra. Vis sparčiau žemės sklypų skaldymas, vis daugiau eikvota žemės rezervų, nustojo augti žemės ūkio našumas ir atsirado nuskurdusių valstiečių sluoksnis, – tai buvo pirmieji krizės požymiai Anglijos kaimuose. Gausėjant gyventojų stambesni ūkiai buvo padalyti, atsirado daug smulkių ūkių, kurie net geriausiais laikais vargiai beišmaitindavo. Naujos gyvenvietės pradėtos kurti tokiose vietovėse, kuriose žemė buvo prasta ir ilgai tapdavo nederlinga.

XIV a. pradžioje krizės požymiai ėmė ryškėti visoje Europoje. Žemės sklypų dalijimas į mažesnius, smulkių ūkių atsiradimas, prastas derlius ir aukštos kainos, be abejonų, lėmė sunkius laikus. Ar iš tikrųjų Europoje tuo metu pasidarė per daug ankšta, kaip tvirtina demografai ir istorikai? Žinoma anglo Th. Malthuso teorija apie visuomenės ciklą ir gyventojų skaičiaus sureguliovimą paaiškina tezę apie gyventojų pagausėjimą ir dėl to atsiradusį skurdą. Yra istorikų, kurie mano, kad XIV a. pradžioje visuomenė iš tiesų pasiekė kritinę ribą ir prilygo kai kurioms XX a. trečiojo pasaulio valstybėms. Daugiau nebebuvo galima plėsti dirbamos žemės plotų, derlius sumažėjo, nuskurdę visuomenės sluoksniai vos prasimaitindavo. Nederlius, gyvulių epidemijos ir gamtos katastrofos tik pablogino padėtį. Tai ypač aiškiai pasireiškė 1315 ir 1317 metais, kai beveik visoje Europoje siautė badas, lėmęs daugelio gyventojų mirtį. Dėl blogų gamtos sąlygų – ilgų žiemų, lietingų vasarų ir didžiulių potvynių – kai kuriuose Vakarų Europos regionuose dar 1315 m. užėjo ilgai besitęsiantis nederlius ir masinis badas. Nuo 1315 iki 1317 m. katastrofų zona nuo Anglijos, Prancūzijos ir Vokietijos per Baltijos jūros pakrantę nusitęsė iki pat Skandinavijos ir Rytų Europos valstybių. Kaip niekada gautas labai menkas derlius, grūdai neįtikėtinai pabrango, o didžioji dalis visuomenės maitinosi įvairiais nekokybiškais produktais. Buvo valgoma net nesveikų gyvulių mėsa, todėl kilo ir žmonių epidemijos; daugėjo sergančių, nusilpusių ir išbadėjusių žmonių. Tų laikų kronikose pasakojama apie sunkias epidemijas ir masines mirtis – daugelyje vietų išmirdavo ištisi kaimai, bažnyčios nebespėjo plėsti kapinių ploto. Po didelio nederliaus 1318 m. Anglijoje kilo baisi gyvulių epidemija, atnešusi begalę nuostolių.

XIV a. viduryje Europą užklupo dar didesnė nelaimė už masinį 1315 ir 1317 metų badą – maras. „Juodoji mirtis“, 1347 m. iš Rytų šalių atkeliavusi į Europą, pamažu nuo Viduržemio jūros pakrantės per Prancūziją, Ispaniją, Angliją ir Vokietiją

pasiekė Skandinavijos ir Baltijos valstybes (žr. 7 pav.). Tik kai kurias vietas – pirmiausia Nyderlandus ir didesnius Bohemijos bei Lenkijos regionus – maras aplenkė ar mažiau nusiaubė. Kai kurių šalių padėtį sunku įvertinti, nes trūksta rašytinių šaltinių. Spėjama, kad tankiai gyvenamuose miestuose maras padarė daugiau nuostolių nei kaime. Kronikose rašoma, kad kai kuriuose kaimuose trūko piemenų galvijų bandoms ar pjovėjų javų derliui nuimti, – kaime taip pat labai sumažėjo gyventojų. Pagal senesnius skaičiavimus, dėl maro epidemijos 1348–1349 m. Anglijos gyventojų sumažėjo trečdaliu, o gal ir perpus. Naujesni tyrimai rodo, kad Europoje gyventojų sumažėjo vidutiniškai vienu trečdaliu, tačiau daugelyje vietovių šis skaičius svyravo. Prancūzijoje, kurioje prieš „juodąją mirtį“ gyveno 20 milijonų žmonių, maras nusinešė apie trečdalią gyventojų gyvybes. Gausesnė nei XIX a. Prancūzijos valstietija maro metu gerokai sumažėjo. Įvairūs statistiniai duomenys bei kronikos liudija ir Vokietijoje siautusia maro epidemiją, pasiglemžusią nuo ketvirtadalio iki trečdalią žmonių. Daug aukų epidemijos pareikalavo ir kitais dešimtmečiais.

Europos gyventojų skaičiaus pokyčiai padės mums lengviau įvertinti ir palyginti demografinę padėtį suklestėjus viduramžiams ir vėlyvaisiais viduramžiais. Anot Russelio, demografinio šuolio metu apie 1340 m. Europoje gyveno maždaug 73 milijonai žmonių, tačiau iki XV a. vidurio jų teko 50 milijonų.³ Dėl siaučiančių maro, o vėliau ir kitų ligų epidemijų, Europoje gyventojų sumažėjo trečdaliu. Gyventojų skaičius atskirose šalyse ir regionuose skyrėsi. Pavyzdžiui, Britanijos salyne gyventojų sumažėjo daugiau kaip trečdaliu, t.y. nuo penkių iki trijų milijonų, o štai Lenkijoje ir Vengrijoje – tik ketvirtadaliu. Maras žmonėms sukėlė šoką, pasireiškusį kraštutiniu religingumu ar, atvirkščiai, siautulingomis orgijomis. Per trumpą laiką nuosavybė buvo dar kartą perdalyta, daugelis gavo daugiau negu anksčiau turėjo. Po senų ir nusilpusių žmonių mirčių kiti gyventojai tapo

7 pav. Maro epidemijų ribos Europoje (1347–1351 m.)

darbingesni, tačiau maras neaplenkė ir aktyviosios visuomenės dalies, taip pat ir vaikų.

Klimatinės sąlygos, viduramžių klestėjimo metais nulėmusios gyventojų gausėjimą ir žemės ūkio našumą, atrodo, taip pat pablogino gyvenimą. Po ilgo karščių periodo XIII a. pabaigoje prasidėjo vadinamasis „mažasis ledynmetis“ – gana žemos temperatūros metai, tęsęsi iki pat naujųjų amžių. Ledynų judėjimai, užšalę ežerai ir Žemės polių tyrinėjimai parodė, kad prasidėjo ilgas šalčių periodas. Šalčiausia buvo Šiaurės Europoje ir kalnuotose vietovėse, kur sumažėjo derlingumas. Dėl pablogėjusių gamtinių sąlygų labai nukentėjo javų ūkis, ypač Anglijoje ir Norvegijoje. Nepaisant didelių gyventojų skaičiaus pokyčių vėlyvųjų viduramžių Europoje, kur egzistavo tokie miestų regionai, kaip Flandrija, Toskana ar Paryžiaus žemuma, Europa ir toliau tebebuvo agrarinė, joje daugiau kaip 90 proc. gyventojų išikūrė kaime ir dirbo

žemės ūkyje. Kaimo gyvenvietės labai skyrėsi dydžiu ir gyventojų skaičiumi: Šiaurės Prancūzijos vietovės buvo daug tankiau apgyvendintos nei plačios Rytų Europos lygumos.

Vėlyvųjų viduramžių Europoje sumažėjus gyventojų daugelis kaimų ištuštėjo, driekėsi apleisti žemės plotai. Paliktų sodybų būta ir ankstyvaisiais viduramžiais, tačiau jų gerokai pagausėjo vėlyvaisiais viduramžiais. Gyvenviečių atsiradimo ir plėtros įvairiose šalyse bei regionuose tyrinėjimai patikslina paliktų ir apleistų gyvenviečių skaičių. Kiek gyvenviečių išnyko vėlyvaisiais viduramžiais? Tarkim, Vokietijoje išnyko iki 26 proc. viduramžių klestėjimo laikais egzistavusių gyvenviečių; kas ketvirta gyvenvietė virto dykviete. Iš dykviečių žemėlapiu aišku, kad sodybos atskirose vietovėse tuštėjo nevienodai. Daug išnykusių kaimų buvo Heseno žemėje, Žemutinės Saksonijos pietuose, kai kuriuose Tiuringijos regionuose ir Brandenburgo žemėje; mažiau ištuštėjusių gyvenviečių būta šiaurės vakarų Vokietijoje ir Reino žemupyje, taip pat Bavarijoje, piečiau Dunojaus.

Vėlyvųjų viduramžių Anglijoje, panašiai kaip Vokietijoje, taip pat buvo nemažai negyvenamų teritorijų. Kai kurios grafystės prarado iki 20 proc. 1334 m. aprašuose nurodytų gyvenviečių. Kitos grafystės neteko tik 5–10 proc. gyvenviečių, o kai kuriuose regionuose visai nepastebėta apleistų kaimų. M. Beresfordo⁴ ir kitų anglų tyrinėtojų nuomone, toks dykviečių išsibarstymas po šalį priklausė nuo žemės rūšies ir tinkamumo auginti javus ar ganyti gyvulius; ganykloms padaryti mažiausi, o javų laukams – didžiausi nuostoliai. Pietų ir vakarų Anglijos maršų regionuose apleistų kaimų buvo mažiausiai; daugiausia jų būta centrinėje dalyje, kur valstiečiai laisviau galėjo rinktis, kuo verstis – žemdirbyste ar gyvulininkyste. Daugelis faktorių lėmė, kad valstiečiai pasirinko gyvulininkystę, dirbamos žemės plotai virto didelėmis ganyklomis. Kaimams, viduramžių epochos viduryje įsikūrusiems nederlingose žemėse, iškilo išnykimo pavojus. Be to, pradėjo mažėti ir smulkių ūkių: apie 1300 m. mažžemių ir

benamių buvo kur kas daugiau nei „visaverčių“ valstiečių; XIV–XV a. mažažemių nebuvo tiek daug.

Kai kuriuose Prancūzijos regionuose, ypač Alpių srityje ir Langedoke, taip pat buvo daug apleistų sodybų ir kaimų, tačiau jie ilgai nevirto dykvietėmis. Dauguma apleistų kaimų ilgainiui buvo atstatomi, o apleisti laukai vėl su kultūrinami, tad Prancūzijos gyvenvietėse nebuvo tiek daug ištuštėjusių sodybų kaip Anglijoje ir Vokietijoje. Tyrinėjant dykviečių atsiradimo priežastis vėlyvaisiais viduramžiais negalima vienareikšmiškai vertinti laikinai apleistų kaimų bei žemių ir ilgam ištuštėjusių sodybų situacijos. Belgijos ir Nyderlandų regionuose laikinai ar ilgam apleistų sodybų taip pat buvo nedaug. Taip atsitiko todėl, kad šiose šalyse mažiau plito XIV ir XV a. maro epidemijos.

Skandinavijoje – Norvegijoje, Švedijoje ir Danijoje – vėlyvaisiais viduramžiais būta labai daug apleistų gyvenviečių. Danijoje ištuštėjo didžiuliai plotai, kurie dar XIII a. pabaigoje klestėjo. Krizė įsisiūbavo pirmaisiais XV a. dešimtmečiais: Roskildo vyskupystėje 1361–1420 m. apleistos gyvenvietės sudarė nuo 10 iki 26 proc., o vėliau šis skaičius vėl pradėjo mažėti.⁵ Anot vyskupystės žemės aprašų, geriausiai ištirtas regionas Norvegijoje yra į šiaurę nuo Oslo; jame būta iki 40 proc. ištuštėjusių kaimų. Kituose Norvegijos regionuose situacija, atrodo, buvo geresnė, tačiau apleistų sodybų skaičius vis tiek išpuštingas, ypač vietovėse aukščiau jūros lygio. Švedijoje sodybos ištuštėjo daugiausia dėl siautusių maro epidemijų. Kaimuose mirdavo visi gyventojai arba likdavo keletas žemdirbių, kurie dėl nepalankių ūkininkavimo sąlygų išeidavo iš savo sodybų.

Vėlyvaisiais viduramžiais visose Europos šalyse būta apleistų kaimų ir žemių. Naujaisi įvairių šalių tyrinėjimai atskleidė XIV–XV a. gyvenviečių nykimo priežastį – ilgalaikį ir dalinį gyvenviečių ištuštėjimą. Kodėl, nepaisant regioninių skirtumų ir apleistų vietovių išsidėstymo atskiruose regionuose, gyvenvietės nyko visoje Europoje; kyla klausimas, ar

ši procesą sukėlė vėlyvųjų viduramžių kaimo gyvenimo aplinkybės. Kas privertė daugelį valstiečių apleisti savo kaimus, sodybas ir laukus?

Nėra aiškių sodybų tuštėjimą liudijančių šaltinių, tad prsidėjo įvairūs, kartais net spekuliatyvūs, spėliojimai. Tyrinėtojai vardijo įvairias sodybų tuštėjimo hipotezes: karai ir nesantaika, gaisrai ir plėšimai, epidemijos ir ligos, potvyniai ir gamtos katastrofos, prastos žemės, blogos klimato sąlygos, taip pat didesnių gyvenamųjų centrų formavimasis. Daugelis išvardytų priežasčių tik iš dalies paaiškina šio proceso atsiradimo priežastis, tačiau išsamiau nenagrinėja bendrų aplinkybių. Karo teorijos šalininkai ne be pagrindo tvirtina, kad karo metais vėlyvaisiais viduramžiais daug kaimų buvo sugriauta ir ištuštėjo, tačiau jų teorija nepaaiškina, kodėl ir kaip atsirado apleistų kaimų atokiose ir saugiose vietovėse. Netinkamos ilgiau gyventi vietos teorijos sekėjai kaltina nepalankias dirvožemio sąlygas tose gyvenvietėse, kurios susikūrė vėlyvaisiais viduramžiais kertant miškus, įdirbant naujas žemes. Kai kurie geografsi manė, kad tokia buvo gyvenviečių plėtros tendencija: vėlyvaisiais viduramžiais buvo paliekamos mažos sodybėlės, nes norėta gyventi didesniuose, geriau apsaugotuose kaimuose, kur žemė dirbama intensyviau.

Daugelis teorijų abejotinos; įtikinamiausia W. Abelio⁶ ir kai kurių kitų tyrinėtojų iškelta agrarinės krizės hipotezė, aiškinanti sodybų nykimo ir su tuo susijusių vėlyvųjų viduramžių ekonominių procesų priežastis bei eigą. Ši teorija ilgalaikę kainų ir atlygio raidą sieja su gyventojų skaičiaus svyravimu. Daugėjant gyventojų, maisto produktų rinka mažėja, grūdai brangsta ir, priešingai, mažėjant gyventojų, grūdai pinga. Po „juodosios mirties“ daugelyje šalių staiga labai sumažėjo gyventojų, todėl grūdai pabrango, ir tai sužlugdė žemės ūkį. Tuo pačiu metu pritrūko ir darbo jėgos, dėl to alga vėlyvaisiais viduramžiais padidėjo. Kadangi amatininkų gaminamos prekės, skirtingai nuo žemės ūkio produktų, nebrango, javų ir amatų produkcijos kainos gerokai skyrėsi;

mažėjant našumui ir augant išlaidoms kilo ilgalaikė žemės ūkio krizė, turėjusi įtakos tiek valstiečiams, tiek jų šeiminiams. Valstiečių sodybas ir žemvaldžių, turėjusių samdinių, dvarus, labiau priklausomus nuo rinkos svyravimų, užklupo agrarinė krizė, kuri visų pirma buvo javų augintojų krizė.

Daugelis vėlyvųjų viduramžių kaimų išnyko ne tik dėl maro siautėjimo, bet ir dėl pablogėjusių ekonominių sąlygų, privertusių valstiečius palikti netinkamose žemėse įkurtas sodybas. Valstiečiai kėlėsi į miestus, kuriuose, kaip ir kaimuose, dėl maro epidemijos sumažėjo gyventojų ir kurių suklestėjusi ekonomika negalėjo apsieiti be kaimo gyventojų ir samdinių. Kita vertus, daug valstiečių traukė į geriau gyvenančius kaimus ir regionus, kuriuose buvo palankesnės sąlygos ūkininkauti. Daugelis vėliau Vidurio Europos kalnuotose vietovėse susikūrusių gyvenviečių vėl ėmė sparčiai nykti. Heseno ir Tiuringijos žemėse apleistų kaimų pagausėjo miškingose vietovėse, kurios buvo apgyvendintos tik viduramžių viduryje. Ir kituose regionuose pastebėta, kad senosiose gyvenvietėse mažai paliktų sodybų, tačiau stebėtinai daug jų yra kalnuose, prastose ir toliau nuo susisiektimo kelių esančiose žemėse. Panaši situacija buvo Austrijos Alpių regione: atvirose lygumose esančiuose kaimuose pastebima žymiai mažiau ištuštėjusių sodybų nei aukščiau jūros lygio ir sunkiai dirbamose žemėse įsikūrusiose kalnų gyvenvietėse; po maro epidemijos daug gyventojų iš kalnų traukė į lygumas.

Dėl pasikeitusių žemės ūkio sąlygų vėlyvaisiais viduramžiais ne tik nyko kaimai, bet ir iš vienos vietos į kitą kraustėsi valstiečiai, ieškodami geresnių žemių. Daug žemės plotų vėl apaugo miškais, išsiplėtė ganyklos, tačiau derlingose žemėse buvo verčiamasi žemdirbyste. Kai kuriuose anksčiau dirbamos žemės plotuose dėl sumažėjusios žemdirbystės apimčių plytėjo dykvietės, atsirado ganyklos arba retkarčiais dar buvo sodinamos žemės ūkio kultūros. Apleistos ištuštėjusių kaimų žemės kartais buvo dirbamos kartu su kaimyninėmis bendruomenėmis tiek, kiek leisdavo žemės savininkai; dažniausiai

buvo naudojamosi bendromis galvijų ir avių ganyklomis. Kai kuriose apleistose vietovėse buvo pastatytos specialios avidės. Šių vietovių viduryje, dirvonuojančiose žemėse, buvo įkuriami avių auginimo centrai. Jei dykvieta virstantys laukai buvo itin nederlingose žemėse, jie dažnai apaugdavo mišku, ir tik pavieniai dirbamos žemės ploteliai priminė, kad čia anksčiau klestėjo žemdirbystė.

Tokia žemės ūkio raida lėmė gyvulininkystės plėtojimą miestų ir ganyklų teritorijose; specializuoti galvijų ūkiai ap rūpino miestiečius pienu, sviestu ir mėsa. Turtingi viduramžių miestų gyventojai galėjo pirkti daugiau mėsos ir kitų produktų, grūdai vis dar tebebuvo pigūs. Mažėjant javų plotams, plėtėsi kitų kultūrų plotai. Daugiau auginta vaismedžių, daržovių, laukuose daugėjo tekstilės pramonei auginamų kultūrų. Išsiplėtė vynuogienojų plotai daugelyje Prancūzijos, Ispanijos, Italijos ir Vokietijos žemių. Nepaisant dirvožemio ir klimato sąlygų, vynuogienojai augo daugelyje žemių, netgi Šiaurės Vokietijoje ir Anglijoje, iš kur jie vėliau išnyko. Miestiečiai pirko geresnio vyno rūšis iš atokesnių vietovių: Šiaurės Italijoje domėtasi rinktiniais vynais iš Pietų Italijos, o Anglijos ir Nyderlandų gyventojai ieškojo Bordo vynu. Taip pat žinoma, kad buvo plečiami vynuogienojų plotai Ronės, Zainės, Mozelio ir Reino upių slėniuose.

Kaip valstiečius paveikė vėlyvaisiais viduramžiais pasikeitusios ekonominės sąlygos? Valstiečių socialinė padėtis vėlyvaisiais viduramžiais daug kuo priklausė nuo feodalų. Todėl iš pradžių svarbu patyrinėti feodalų reakciją į krizės požymius, o vėliau bus aptarta ir valstiečių reakcija. Dvasiniai ir pasaulietiniai žemės savininkai vėlyvaisiais viduramžiais dar labiau spaudė valstiečius – taip buvo siekiama padengti vis didėjančius nuostolius. Jau nuo XIV a. pradžios pablogėjo ekonominė daugelio žemvaldžių padėtis; piniginė duoklė, viduramžių viduryje daug kur pakeitusi lažą, nuvertėjus pinigams padėties negelbėjo, tik fiksuota natūrinė duoklė dar dengdavo nuostolius. XIV a. viduryje sumažėjus gyventojų

atsirado ir kitų bėdų. Dėl maro epidemijos daug feodalų prarado savo valstiečius ir drauge iki tol jų gaunamas pajamas; be to, valstiečiai masiškai traukė į miestus, ištuštėjusius nuo maro.

Tol, kol žemvaldžiai savarankiškai tvarkėsi savo ūkiuose, jie ypač daug nuostolių patyrė dėl atpigusių grūdų ir didėjančio atlygio už darbą. Apie 1375 m. Vakarų ir Vidurio Europoje grūdai itin atpigo, ir tai vyko iki pat XV a. pabaigos. Kadangi darbininkų labai trūko, žemvaldžiai savo samdiniams buvo priversti mokėti žymiai didesnę nei prieš maro metus algą. Potvarkiai apie maksimalią algą turėjo sustabdyti didėjančią atlygį, tačiau tai davė mažai naudos. Pakartotinai priimti potvarkiai pastarąjį teiginį patvirtina. Privataus ūkininkavimo buvo vis mažiau. Tuo pačiu metu pradėta žemę naudoti ekstensyviai, daugiau auginta galvijų ir avių, nes tam reikėjo mažiau darbininkų ir buvo pelningiau nei auginti javus.

Agrarinė krizė katastrofiškai sumažino ir žemvaldžių pajamas. Tačiau ne visi žemvaldžiai vienodai nuo jos nukentėjo; labiausiai krizė paveikė smulkiuosius feodalus, žemvaldžius riterius. Patyrinęs žemesniųjų didikų pajamas vėlyvaisiais viduramžiais matyti, kad lėšų ūkiui išlaikyti ir plėsti jie turėjo gana mažai, o išlaidos ir nuostoliai buvo milžiniški. Spaudžiami skolų ir negaudami būtinų pajamų, daugelis riterių žemvaldžių tokia padėtimi buvo nepatenkinti ir ėmė ieškoti kitų pajamų šaltinių. Jei nepavykdavo perimti pelningos vietos gretimose teritorijose ar gauti daugiau pinigų iš karo tarnybos, jiems likdavo viena išeitis – dar labiau spausti valstiečius, didinti mokesčius. Ieškodami išeities iš beviltiškos padėties riteriai dažnai tyčia sukeldavo riaušes, užpuлдavo pasiturinčius pirklius ir taip bandė išvengti savo socialinio nuosmukio. Labiausiai per didikų riaušes nukentėdavo valstiečiai.

1474 m. Saksonijos kunigaikščio atlikta Saksonijos riterių apklausa rodo žemesniųjų didikų šeimų pajamas ir išlaidas.⁷ Šie didikai turėjo nemažai turto, valdė daug kaimų, kurių

valstiečiai mokėjo jiems mokesčius, savarankiškai tvarkėsi savo ūkiuose. Jie dažnai skundėsi, kad pajamų vos užtenka ūkio valdymo išlaidoms ir paskolų palūkanoms išmokėti. Daugiausia pinigų riteriai išleisdavo amatininkų, samdinių ir tarnų riterio namuose bei ūkyje algoms. Išlaidos inventoriui palyginti mažos, o štai drabužiams ir kitoms plataus vartojimo prekėms išleidžiama gana daug pinigų. Palyginti su kukliomis pajamomis iš žemdirbystės, išlaidų tikrai būta daug, taigi vestuvėms ar laidotuvėms buvo naudojamos šeimos pinigų atsargos.

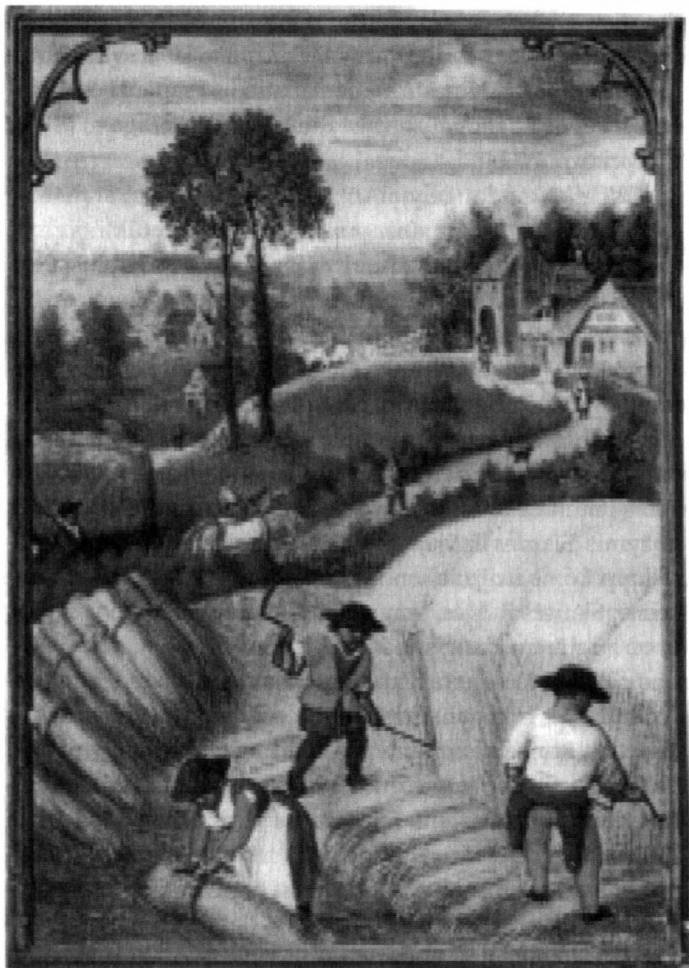
Kitokia vėlyvaisiais viduramžiais buvo stambesniųjų žemvaldžių, besiformuojančių teritorijų savininkų, padėtis. Kadangi jie mažiau priklausė nuo valstiečių įmokų, o daugiau pajamų gaudavo iš mokesčių ir muitų, kuriuos mokėjo klesintys miestai, jiems ne tokia baisi buvo ir agrarinė krizė. Teritorijos vėlyvaisiais viduramžiais tapo vis svarbesnės, jos daugiau veikė ir valstiečių gyvenimą. Žemvaldžių teismai ir valdymo institucijos virto didikų tarpusavio ginčus sprendžiančiomis teisinėmis instancijomis, kurios iš dalies apribojo ir tradicinę kaimo savivaldą bei autonomiją. Teritorijų savininkai (nepriklausomai nuo jų teisinės padėties), ieškodami naujų pajamų šaltinių, siekė suburti savo pavaldinių susivienijimus, kuriuos apdėdavo mokesčiais. Taip jie galėjo sugalvoti naujų mokesčių valstiečiams, apribojo valstiečių draugijų teises – išleido naujus miškų ir ganyklų potvarkius.

Teritorijų savininkai, be kita ko, turėjo ir daugiau teisių taikyti prievartos priemones valstiečiams. Siekdami išvengti valstiečių traukimosi iš ūkių, jie nustatė išėjimo mokesčius arba reikalavo formalaus pažado neišvykti. Kai kuriose vietovėse, pavyzdžiui, Algau ir Aukštutinėje Švabijoje, siekiant padidinti pajamas baudžiava buvo dar labiau sustiprinta; kai kurie žemvaldžiai net išdrįso padidinti laidotuvių ar vestuvių mokesčius. Feodalų pastangos didinti priespaudą ir pablogėjusi valstiečių padėtis tęsėsi iki XV a., kai baigėsi ir agrarinė krizė. Daugelyje Vakarų Vokietijos vietų

baudžiaviniai santykiai vėl tapo laisvesni, panašiai kaip Prancūzijoje ir Anglijoje.

Kaip Prancūzijos žemvaldžius paveikė sunki XIV a. padėtis, kai kaimas prarado daug gyventojų, pasikeitė kainos ir algos? Pasak šaltinių, Prancūzijos žemvaldžių pajamos daugelyje vėlyvųjų viduramžių Prancūzijos regionų labai sumažėjo. Daugelio pasauliškų ir dvasininkų ūkių pajamos staiga sumažėjo, ir tai tęsėsi gana ilgai. Taip atsitiko dėl daugelio priežasčių: dirbamos žemės plotų mažėjimo, valstiečių pasitraukimo, činšo mokesčių lengvatų, perteklinės produkcijos, kuri mažino kainas. Išlaidas didino ir augantys atlyginimai; jie dar labiau apsunkino ūkio išlaikymą. Tačiau daugelio senjorijų savininkai laiku pastebėjo artėjančios krizės požymius ir ėmėsi priemonių. Dažniausiai jie mažino savo valdas ir suteikdavo žemės činšą mokantiems valstiečiams.

G. Boisas išsamiai nagrinėjo socialinę ir ekonominę vieno vėlyvųjų viduramžių Prancūzijos regiono – rytinės Normandijos srities – raidą.⁸ Kitaip nei W. Abelis, kalbėjęs apie agrarinę krizę, Boisas tokią visuomenės raidą interpretuoja kaip „feodalizmo krizę“; socialinės feodalų ir valstiečių padėties pasikeitimus lėmė bendri ekonominiai vėlyvųjų viduramžių pokyčiai. G. Boisas, be to, Normandijoje pastebėjo bendrą XIV ir XV a. tendencijų: gyventojų mažėjimas, krintančios grūdų kainos ir didėjančios atlyginimai. Geriausiais viduramžių metais ypač išaugusios Normandijos feodalų pajamos staiga sumažėjo, žemvaldžių padėtis tapo sunki. Siekdami neprarasti pajamų, žemvaldžiai sugriežtino reikalavimus valstiečiams, o tai pablogino ekonominę būklę, sukėlė nepasitenkinimo bangą. Šie konfliktai dar labiau išplieskė per Prancūzijos ir Anglijos Šimtametį karą (1339–1453), – tuo metu ypač išaugo mokesčiai, o feodalai galėjo užsidirbti iš karo grobio. Daugelis valstiečių sodybų nuskurdo, juoba kad siautė maro epidemija. Mažėjo žemės ūkio našumas, kilo konfliktų dėl žemės pasidalijimo. Krizė gilėjo. Ji atslūgo tik XV a. viduryje, nes baigėsi karas, o sumažėjus gyventojų atsirado

8 pav. Valstiečiai nuima javų derlių.

Simono Beningo flamandiškas kalendorius. Rugpjūčio mėnesio iliustracija (apie 1500 m.)

daugiau laisvos žemės. G. Boiso socialinės ir ekonominės raidos vėlyvaisiais viduramžiais tyrinėjimai labai svarbūs, tačiau juose mažai dėmesio skiriama kitiems Prancūzijos regionams. Feodalai daugelyje valstybių skirtingai reagavo į vėlyvųjų viduramžių negandą.

XIV ir XV a. daugelyje Anglijos regionų labai sumažėjo feodalų rentos. Anglų ekonomistų ir istorikų atlikti tyrimai rodo, kad vėlyvaisiais viduramžiais anglų žemdirbių alino ilgalaikės žemos grūdų kainos ir sumažėjusios žemvaldžių pajamos. Kadangi atlyginimai priklausė nuo kainų, dažnai žemvaldžiai turėjo mažinti činšo mokesčius valstiečiams. Namuro grafystėje Belgijoje, pagal L. Genicoto skaičiavimus, žemės ūkio produktų kainos nuo 1350 m. sumažėjo ketvirtadaliu ar net pusiau.⁹ Trečdaliu ar pusiau sumažėjo ir ūkį slėgę žemės mokesčiai, – tai buvo neginčijamas agrarinės krizės požymis. Šiaurės Italijoje, tokiuose urbanizuotuose regionuose kaip Lombardija, ekonominė raida buvo šiek tiek palankesnė. Šiaurės Italijos žemės ūkį skatino miestų investicijos, buvo auginama daug specialių kultūrų. Šiame regione agrarinę pažangą lėmė gerai išplėtotą drėkinimo sistema, sujungusi daug upių ir kanalų Po slėniuose. Kitaip vystėsi Toskanos regionas, kur žemė nebuvo tokia derlinga kaip Lombardijoje. Iš Pistojos regiono pranešama, kad žemės rentos XIV a. sumažėjo trečdaliu, buvo juntama agrarinės krizės pradžia. Italijos žemės ūkis palankiai rutuliojosi tik tose vietovėse, kur būta nemažai miestų, vyravo ypatingos sąlygos, tokios kaip Lombardijoje.

Valstiečiai vėlyvaisiais viduramžiais buvo priklausomi nuo žemvaldžių ir ekonominių pasikeitimų. Senesnių istorinių tyrinėjimų išvados skyrėsi: vieni tyrinėtojai kalbėjo apie valstietijos egzistencinę krizę vėlyvaisiais viduramžiais, kiti konstatavo pastebimą valstiečių ir žemdirbių gyvenimo pagerėjimą. Naujesnių tarptautinių tyrinėjimų (buvo remtasi gausiais ekonominiais ir istoriniais šaltiniais) išvados buvo tikslesnės, bet jokių būdu ne vienareikšmės. Dažnai buvo ak-

centuojama, kad mažėjo feodalinės rentos, tuštėjo sodybos, atsirado perteklinės produkcijos, žemvaldžiai atsidūrė blogesnėje padėtyje nei valstiečiai. Atskirose vėlyvųjų viduramžių Europos valstybėse ekonominė raida buvo nevienoda, todėl trūksta bendro Europos valstietijos būklės vertinimo.

Vėlyvųjų viduramžių krizės faktorių įtaka valstiečiams siejama su jų priklausomybe nuo rinkos. Valstiečių ūkiai, išsivertę be samdinių ir mažiau parduodavę grūdų rinkai, mažiau nukentėjo ir nuo agrarinės krizės. Valstiečių dalis rinkoje tiesiogiai priklausė nuo turimos žemės kiekio, nuo finansinės padėties ir rinkos santykių atskiruose regionuose. Stambius valstiečių ūkius, turėjusius samdinių ir tiekusius daugiau grūdų rinkai, labiau nei šeimos ūkius paveikė kainų ir atlyginimų svyravimai. Smulkių ūkių vystymąsi lėmė ir turto koncentracija: valstiečių ūkiai stambėjo, nes žemdirbiai galėjo ištuštėjusius plotus prisijungti prie savo žemių.

Daugeliui smulkių valstiečių – paskutinėje viduramžių kolonizacijos fazėje jų buvo itin gausu kaimuose – agrarinė krizė padėjo. Jų darbo jėga, naudojama ir savo ūkyje, buvo efektyvi; be to, žemdirbiai galėjo padidinti savo ūkį. Dauge lyje kaimų dirbamos žemės dabar buvo galima įsigyti tokio mis sąlygomis, kurios buvo neįsivaizduojamos ankstesniais laikais. Atsisakius nenaudingų žemės plotų, buvo nuimamas gausesnis derlius, o sumažėjus gyventojų žemdirbių ir derlingos žemės plotų santykis pasidarė palankesnis.

Vidutinio dydžio valstiečių ūkiai – jie taip pat sudarė nemenką visų ūkių dalį – buvo tik iš dalies priklausomi nuo svetimos darbo jėgos, tačiau jų, kitaip nei stambiųjų, nesužlugdė didėjančios algos. Be to, ir rinkos kainos juos mažiau veikė, nes ryšiai su rinka nebuvo itin glaudūs. Šie ūkiai turėjo atiduoti prievoles ir duokles feodalams. Dėl skirtingų mokesčių ir prievolių feodalams, nevienodo ūkių dydžio ir nevienodų pajamų negalima tiksliai nustatyti feodalinių prievolių datos ir dydžio. Tačiau istorikai apskaičiavo, kiek vėlyvųjų viduramžių ūkiai gaudavo pajamų, kiek jų išleis-

davo įvairiems mokesčiams, koks buvo ūkių derlius, tad galima įsivaizduoti, kiek mokėta prievolių žemvaldžiams. Daugeliui valstiečių šeimų, sumokėjus duoklę žemvaldžiams ir bažnyčiai, pragyvenimui telikdavo minimumas. Ūkiai aki-vaizdžiai buvo apkrauti mokesčiais, net ir derlingais metais kažin ar įstengdavo užauginti daugiau žemės ūkio kultūrų, o blogi metai sukeldavo krizę. Praūžus audroms, karams, užslinkus badmečiui, gyvulių epidemijoms, daugelio valstiečių gyvenimas vėlyvaisiais viduramžiais itin pablogėdavo. Valstiečių luomas laikytas niekingiausiu: nors nuo valstiečio priklausė ekonomikos raida, tačiau jo darbas buvo nuvertinamas.

Vakarų ir Vidurio Europos valstiečių teisinė padėtis viduramžių pabaigoje nepasikeitė taip, kaip to norėjo feodalai, – valstiečių priklausomybė nuo žemvaldžių nesustiprėjo. Valstiečiai galėjo parsisamdyti kitam šeimnininkui, kaime stiprėjo miestų įtaka ir kai kurie kiti veiksniai, paskatinę laisvesnius valstiečių ir žemvaldžių santykius. Daugelyje senųjų Vokietijos gyvenviečių pagerėjo ūkių nuomos sąlygos: terminuota nuoma keitė ilgalaikę ar net faktiškas turto perdavimas. Bavarijos žemėje ir toliau plėtėsi feodai, čia egzistavo tiek ilgalaikė, tiek ir trumpalaikė terminuota nuoma. Frankonijos srityje paveldėtos nuomos rentos dydis sukėlė pasipiktinimą, bet ilginiui ši nuomos forma įsigalėjo. Reino žemupio zonoje, kurioje veikė Nyderlandų agrariniai santykiai, valstiečiai buvo kur kas laisvesni.

Rytų Vokietijoje ir Rytų Europos šalyse žemės ūkis rutuliojosi kitaip; kilus vėlyvųjų viduramžių krizei čia ėmė išigalėti dvarai, kurie naujųjų amžių pradžioje, kaip rašoma kituose skyriuose, taps pagrindiniu Rytų ir Vakarų Europos žemės ūkių skirtumu, vienu pagrindinių agrarinio dualizmo faktorių. Šiose Rytų Europos vietovėse feodalai sustiprino savo teises valstiečiams ir prisiteisė iš jų daugiau prievolių, – žemvaldžiams reikėjo daugiau darbo jėgos plečiant savo ūkius. Vėlyvųjų viduramžių krizės laikais Rytų Europos žė-

mės ūkio struktūros valstiečiams buvo nenaudingos; taip baigė formotis tokia teisinė ir socialinė padėtis, kuri prasidėjo viduramžių eros viduryje, kolonizacijos metu valstiečiams išsikūrus į Rytus nuo Elbės. Riterių luomas išnaudojo žemvaldžių politines silpnybes ir teismuose išsikovojo teisių į valstiečius, pastariesiems apribojo teisę persikelti iš vienos vietos į kitą ir sukūrė paveldėtinės tarnystės formą.

Vakarų Europoje vėlyvaisiais viduramžiais agrariniai santykiai liberalėjo, ir netrukus valstiečiai iš tikrųjų kur kas laisviau tvarkėsi savo sodybose. Šiuos pasikeitimus lėmė daugybė valstiečių sukilimų ir pasipriešinimo kovų, kurios ypač sustiprėjo vėlyvaisiais viduramžiais. Prancūzijos šiaurėje viduramžiais baudžiava dar nebuvo išnykusi, tačiau įvairiuose regionuose pasireiškė skirtingai. Henegau žemėse jau beveik nebebuvo baudžiauninkų, priešingai nei Šampanėje ar Lotaringijoje, kur jų būta daugiau; čia valstiečiai, be to, turėjo mokėti „pagalvės“ mokestį (*chevage*) ir savavališkai nustatytus mokesčius (*taille*). Burgundijos ir Dižono provincijose dar būta baudžiavos. Tačiau baudžiava jau traukėsi: buvo paleidžiami pavieniai valstiečiai ar ištisos bendruomenės. Nykstant senosioms agrarinės sistemos struktūroms ir padaugėjus ariamos žemės plotų, vėlyvųjų viduramžių Anglijoje valstiečių padėtis pastebimai gerėjo. Nepaisant anglų valstietijos pralaimėjimo didžiajame valstiečių sukilime 1381 m., baudžiavos nykimo procesas nesustojo; baudžiatinės priklausomybės sistema pamažu virto *copy-hold* struktūromis. *Copy-holder* teismo nutarimu privalėjo mokėti begalę mokesčių, jo statusas buvo apibrėžtas žemvaldžio sudarytame valstiečių registre. Nuo XV a. Anglijoje išnyko paskutiniai baudžiavos požymiai, todėl galima tvirtinti, kad naujųjų amžių pradžioje anglų valstiečiai visoje Europoje buvo laisviausi.

Valstiečių pasipriešinimo kovos ir sukilimai

Daugelyje Europos šalių vėlyvaisiais viduramžiais kilo išpūdingi valstiečių sukilimai. Žinoma, kad XIV ir XV a. Flandrijoje, Italijoje, Prancūzijoje ir Anglijoje kilo didžiulė valstiečių pasipriešinimo banga, virtusi vokiečių valstiečių 1525 metų karu. Tačiau ir vėlesniais laikais – XVI–XVIII a. – Europoje netrūko masinių valstiečių sukilimų ir maištų, kurie liovėsi tik visiškai išnykus senosioms visuomenės struktūroms. Šiuos žemdirbių judėjimus lėmė skirtingos priežastys, skyrėsi jų mastai ir tikslai, tačiau jie patvirtino visų Europos šalių valstiečių geresnio gyvenimo siekį.

Valstiečių sukilimai ir pasipriešinimo kovos prasidėjo ne vėlyvaisiais viduramžiais. Klestinčioje ankstyvųjų viduramžių ir šios epochos vidurio feodalinėje sistemoje buvo galima pastebėti įvairių valstiečių pasipriešinimo formų; jos nebuvo tokios išpūdingos ir neigijo tokio masto kaip vėlesniais laikais. Karolingų laikais būta pasipriešinimo feodalams, kai valstiečiai stengėsi išvengti įvairių prievolių ar per didelių mokesčių. Labiausiai žinomas ankstyvaisiais viduramžiais vykęs Stelingos sukilimas 841 m., kai prieš žemvaldžius sukilo didžioji Saksonijos valstietijos dalis. Vienas didžiausių viduramžių vidurio sukilimų – Štėdingeno valstiečių pasipriešinimas; Štėdingeno valstiečiai, išikūrę Vėzerio žemupio žemėse, ilgai kovojo su Brėmeno arkivyskupija ir Oldenburgo grafais, kol 1234 m. mūšyje prie Altenešo juos nugalėjo stipresnė kryžiuočių armija. Valstiečiai prieš feodalinę sistemą viduramžių viduryje kovojo ne masiškai, o kasdien priešindamiesi: nemokėdavo duoklių, dažnai palikdavo savo

ponus ir iškeldavo į naujas žemes ar netoliese išsikūrusius miestus. Kadangi didžioji tuometinės valstietijos dalis teisiškai ir ekonomiškai tebebuvo baudžiauninkai, valstiečių sukilimai ir pasipriešinimo kovos vyko baudžiavinėje aplinkoje – dvaruose ir domenuose.

Norint objektyviai įvertinti senosios Europos valstiečių sukilimus, nereikia pamiršti pagrindinių tos epochos bruožų. Kadangi nagrinėjame ginkluotą valstiečių pasipriešinimą, reikėtų atsisakyti paplitusio požiūrio į valstietį kaip taikiai nusiteikusį ir nekaringą žemdirbį. Iš tiesų valstiečiai buvo apsirūpinę paprasčiausiais ginklais, bet ne vien kuokomis. Nešiotis ginklą daugelyje valstybių buvo leidžiama tik riteriams ir kariams, tačiau iki XVIII a. ginklų turėjo ir valstiečiai. Vidurio Europos kalnuotose vietovėse ir Skandinavijoje, kur valstiečiai buvo ne taip varžomi įvairių taisyklių, jie galėjo turėti ginklą. Galbūt gyvulių augintojai buvo karingesni ir labiau nei žemdirbiai pasirengę kovai, todėl jie jau nuo senų laikų galėjo turėti ginklų. Daugelis valstiečių, ilgus metus ar tik vieną sezoną ištarnavę kariuomenėje, turėjo iš armijos parsineštų ginklų – alebardų ar iečių, kuriuos akylai saugojo; prireikus tie ginklai buvo panaudojami.

Ginklų valstiečiams reikėjo ir kitais sumetimais: jie buvo priklausomi nuo gamtos jėgų ir karo įvykių, jų tykojo daugybė pavojų. Ilgus šimtmečius valstiečiai gyveno nesaugiai, skurdo, patyrė prievartą, tad privalėjo išmokti apsiginti. Valstiečiams reikėjo gintis nuo karingų kaimynų išpuolių; be to, jie turėjo saugoti savo gyvulius nuo laukinių šunų ar plėšrių žvėrių. Šalia kaimų būta miškų, iš kur buvo galima laukti atklystant vilkų rujos ar patirti kitokių rimtų pavojų; vilkai užpuлдavo avis ir ožkas, o žiemą – ir žmones. Jei žemdirbiams reikėdavo dirbti atokesniuose laukuose, jie būtinai pasiimdavo geležimi apkaustytą lazdą, kad galėtų apsiginti nuo netikėto užpuolimo.

Nuolat gresiantys pavojai kaimo žmones subūrė. Nors gyvenvietės daug kuo viena nuo kitos skyrėsi, o atskirose šalyse

susiklostė savitos socialinės ir politinės aplinkybės, valstietija buvo pagrindinė senosios Europos visuomenės dalis, kaimo branduolys, pagrindinis feodalų ir valstybės mokesčių šaltinis, ekonominės plėtros pagrindas ir pagaliau krašto apsaugo garantas. Netrūko atvejų, kai kaimo bendruomenės nariai turėjo griebtis ginklo: puolė plėšikų gaujos, valkatavo samdytų kareivių būriai ar grasino kaimyninės bendruomenės. Tada nuskambėdavo tolimi bažnyčių varpai, kviečiantys į mūšį, ar pavojaus signalai. Kaimo gyventojai susirinkdavo prie vieškelio, statydavo užtvaras iš vežimų ir statybinių medžiagų arba pasislėpdavo kaimo bažnyčioje, kuri daugelyje vietovių buvo tinkamiausia vieta gintis. Moterys su vaikais, pasiėmusios vertingiausius daiktus, užsidarydavo bažnyčioje, o vyrai įsitvirtindavo prie langų ir varpinėje. Taip bažnyčia ir kaimas tapdavo tvirtove, galinčia ilgai atsilaikyti prieš samdytus kareivius ir plėšikų gaujas.

Visos kaimo bendruomenės sugebėdavo apsiginti pačios, nes ikipramoninėje visuomenėje nebūta jokios į dabartinę policiją panašios institucijos. Todėl tvarką kaime (apsaugą nuo priešo būrių ar nusikaltėlių persekiojimą) palaikė visos kaimo bendruomenės. Savaime suprantama, kad su priešais kovojanti kaimo bendruomenė panoro apginti ir savo teises. Kaimų mobilizavimas lengvai galėjo tapti masiniais sukilimais, kai valstiečiai pasijusdavo spaudžiami didelių žemvaldžio ar valstybės mokesčių.

Kokių priemonių griebdavosi valstiečiai, nusprendę, kad feodalų reikalavimai prieštarauja jų senoms teisėms? Kaip valstiečiai kovojo su žemvaldžių savivaliavimu? Kada kasdieninis pasipriešinimas virto atviru valstiečių maištu? Į daugumą šių klausimų atsako rusų istorikas B.F. Poršniovas¹, išskyręs žemesniasias ir aukštesniasias valstiečių pasipriešinimo formas. Mokslininkas tyrinėjo naujųjų amžių Prancūzijos valstiečių pasipriešinimo kovas ir išskyrė tris pagrindines pasipriešinimo formas. Pirmoji – valstiečių dalinis pasipriešinimas. Valstiečiai individualiai ar kolektyviš-

kai atsisakydavo vykdyti nustatytas prievolės ir įsakymus; šiai pasipriešinimo kategorijai Poršniovas priskyrė ir teisinius valstiečių bei žemės savininkų ginčus dėl atskirų teisių ir pareigų. Valstiečių pasitraukimas ar bėgimas iš ūkio – antroji, pagrindinė, valstiečių pasipriešinimo forma. Žemdirbiai priešinas ne atskiriems feodalų nurodymams, o bet kokioms prievolėms ir traukia ieškoti geresnių gyvenimo sąlygų kitur. Trečioji pasipriešinimo forma – sukilimai. Valstiečiai bendromis pastangomis ima priešintis egzistuojančioms aplinkybėms. Šiuos tris valstiečių pasipriešinimo tipus Poršniovas siejo su modernios valstybės raida Prancūzijoje; istorikas teigė, kad valstiečių sukilimai padėjo susidaryti centralizuotoms nacionalinėms monarchijoms; absoliutizmas, labiausiai išsivysčiusi monarchinio valdymo forma, yra neišvengiama valstietijos kovų pasekmė.

Poršniovo kritikai prieštaravo šiai tezei: jų nuomone, valstiečių pasipriešinimo kova feodalinės visuomenės vystymosi istorijoje pernelyg sureikšminama. Būta ir atmestų pasiūlymų, tarkim, kiekvieną valstiečių žingsnį plečiant žemės ūkį laikyti netiesioginės „klasių kovos“ požymiu. Nors ir būta principinių prieštaravimų, galima konstatuoti, kad Poršniovo valstiečių pasipriešinimo formų tipologija rėmėsi Marxo ir Vakarų Europos tyrinėtojų darbais ir buvo svarbi kitiems mokslininkams. Kiti autoriai pirmiausiai skyrė slaptąsias ir atvirąsias pasipriešinimo formas. Šitaip skirstant akcentuojamos įvairios konfliktų stadijos ir socialinė aplinka. Slaptasis pasipriešinimas reiškia, kad valstiečių nepasitenkinimas toks stiprus, jog bemat virs atviru pasipriešinimu.

Rytų Europos tyrinėjimai rėmėsi Marxo idėjomis; Poršniovo ir kitų autorių skelbta valstietijos pasipriešinimo formų diferenciacija buvo plėtojama toliau ir pritaikyta atskiriems valstiečių maištams tyrinėti. Tuo pačiu metu Rytų Europos valstietijos sukilimų istorija susieta su kitų Europos šalių visuotine istorija. Ši tendencija ypač išryškėjo aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje, kai buvo minimos daugelio

valstiečių judėjimų ir sukilimų metinės: 1514 m. Vengrijos valstiečių sukilimo, Jugoslavijos 400-osios vindišų valstiečių sukilimo, 1775 m. Bohemijos valstiečių maišto bei begalės šventinių dienų, kurios 1975 m. tuometinėje Vokietijos Demokratinėje Respublikoje priminė 1525 m. vokiečių valstiečių sukilimą. Visi šie nacionaliniai įvykiai buvo tyrinėjami marksistiškai. Net VDR valdžia pabrėžė nacionalinę valstiečių sukilimo reikšmę vokiečių tautai, tačiau rėmėsi F. Engelsu, kuris 1525 m. valstiečių karą buvo pavadinęs „vienu didingiausių vokiečių liaudies revoliucinių bandymų“ ir dar 1870 m. rašė: „Ir vokiečių tauta turi savo revoliucinę tradiciją. Buvo laikai, kai Vokietija išaugino kovotojus, kurie galėjo padėti geriausiems kitų šalių revoliucijų vadams, kai Vokietija pasižymėjo ypatinga kantrybe ir energija, tokia reikalinga vieningai nacijai siekiant didžiausių rezultatų; buvo metas, kai vokiečių valstiečių ir plebėjų galvose kirbėjo tokios mintys, kurios dabartinę kartą bauginių.“²

Vakarų Europos valstiečių maištų istorijos tyrinėjimus veikė maištų Prancūzijoje analizė. Rusų istoriko Poršniovo idėja prancūzų valstiečių sukilimus marksistiniu požiūriu suskirstyti į fazes prieštaravo iki tol neginčijamiems prancūzų mokslininkų darbams apie XVI ir XVII a. valstiečių pasipriešinimo kovas, laikytas regioniniais judėjimais prieš centralizuotą fiskalinę politiką. Skirtingi Poršniovo ir R. Mousniero³ požiūriai vertė išsamiau patyrinėti naujųjų amžių valstietijos pasipriešinimą, socialinę kaimo struktūrą ir socialinę raidą Vakarų Europoje. Prancūzų ir anglų istorikai svarstė kelis klausimus, pirmiausiai – organizacinių judėjimo struktūrų ir įvairių socialinio protesto formų problemą. Kaimo bendruomenė laikyta valstietijos sukilimų pagrindu ir esme.

Kiti tyrinėjimai analizavo valstiečių judėjimų turinį ir jų tikslus: ar tikrai valstiečiai sukilėliai kovojo prieš fiskalinę politiką (Mousnieras) – antifiskalinis judėjimas, ar kovojo prieš feodalus (Poršniovas) – antifeodalinis judėjimas, o gal tai buvo įvairios socialinio protesto formos? Kiti veikalai

9 pav. Reino aukštupio valstiečių sukilėlių vėliava su išsiuvinėtu sukilimo simboliu – nagine (1513 m.)

nagrinėjo tų sukilimų būtinybę ir svarbą. Ši problema buvo reikšminga dėl kelių priežasčių: buvo aiškinamos sukilimų užuomazgos ir diskutuojama apie valstiečių veiklą judėjimų metu. Akivaizdu, kad valstiečių pasipriešinimo kovos negali būti laikomos savaiminiais, spontaniškais sukilimais, nulemtais neracionalių žemdirbių tikslų. Leopoldas von Ranke vokiečių valstiečių karą pavadino „didžiausia Vokietijos valstybės katastrofa“ ir pabrėžė nepateisinamus ir destruktinius jo požymius. Naujausi tyrinėjimai valstiečių sukilimus grupuoja ir vertina pagal tuometines vertybes ir žmonių elgseną – taip lengviau suprantamas valstiečių mentalitetas. Atsisakoma valstiečių sukilimų neracionalumo idėjos ir remiamasi tam tikromis tuometinės epochos žmonių elgsenos bei socialinių struktūrų formomis. Spręsti

šiuos klausimus padėjo socioantropologinė valstiečių sukilėlių mentaliteto koncepcija.

Vokietijos istorikai ilgai tyrinėjo 1525 m. vokiečių valstiečių karą bei žemdirbių judėjimus vėlyvaisiais viduramžiais, – pastarieji įvykiai buvo laikomi didžiojo valstiečių karo generaline repeticija. Be jokių abejonių, 1525 m. vokiečių valstiečių karas buvo radikaliausias ir svarbus visame pasaulyje įvykis, todėl nenuostabu, kad juo nuolat domisi tyrinėtojai ir visuomenė. Ilgai chrestomatinis vokiečių valstiečių karo istorijos veikalas buvo G. Franzo monografija. Franzas išvelgė ne ekonomines, o politines valstiečių karo priežastis. Jo nuomone, karą sukėlė senųjų ir naujųjų valstybės struktūrų prieštaravimai. Valstiečiai kovojo dėl jų kaimo autonomijos išsaugojimo, prieš valstybės teritorines pretenzijas ir siekius valdyti kaimą pagal visuotinį valstybės modelį. Jaunesnės kartos Vakarų Vokietijos istorikai, išanalizavę ankstesnius tyrinėjimų rezultatus, ilgai kliojęsi Franzo idėjomis. VDR tyrinėtojai valstiečių karą interpretavo marksistiškai, kaip „ankstyvąją buržuazinę revoliuciją“, ir akcentavo įvairius masinių judėjimų aspektus. Ypatingas susidomėjimas valstiečių karu kilo abiejose Vokietijos dalyse 1975 m., kai buvo minimas 450-asis šio įvykio jubiliejus.

Maištai kildavo, kai būdavo pažeidžiamos valstiečių teisės. Valstiečiai nepritarė jaunos valstybės raštiškiems teisės potvarkiams. Valstiečiai rėmėsi senomis, iš kartos į kartą perduodamomis teisinės visuomenės normomis ir vertybėmis; ilgainiui šios normos tapo įpareigojančiomis, jomis vadovautasi kaip teisiniais dokumentais. Šių nerašytų taisyklių mažesnių ar didesnių regionų valstiečiai laikėsi šeimoje, kaime ir visuomenėje. XVI a. juristai daugelį jų surinko ir paskelbė, o valstybės autoritetai jas kodifikavo. Šios normos dabar tapo svarbesnės, tačiau nekintamos ir sunkiau pritaikomos įvairiose situacijose, kitaip, nei buvo ankstesniais šimtmečiais.

Visoje Europoje būta labai įvairių valstiečių teisinių normų, todėl sunku kalbėti apie visuotinę valstiečių teisę. Tačiau

neginčytina, jog valstiečiai sukildami vadovavosi tokiomis teisinėmis normomis, kurias sukilėliai manė esant teisingas; anot žemdirbių, jų teisės buvo pažeistos neapdairių valdininkų ar gobšių feodalų, kurie skelbėsi vykdančią karaliaus valią. Be šių senosios teisės normų, egzistavo dar du svarbūs valstiečių pasipriešinimo kovų veiksniai: tvirtas tikėjimas tradicijomis ir savo valdovu. Nuolat pabrėžiamas valstiečių konservatyvumas, jų tradicinių vertybių puoselėjimas dažnai vadinami tamsumu ir atsilikimu. Bet nereikėtų pamiršti valstiečių gyvenimo sąlygų, jų mąstysenos. Valstietija, kaip tvirtina naujoji socioantropologija, labiau nei kiti visuomenės sluoksniai kliojęsi patirtimi. Valstiečiams būdingą prisirišimą prie kaimo tradicijų lėmė kaimo gyvenimo ritmas, nuolatinė metų laikų kaita, žemės ūkio technikos naudojimas ir jų nesikeičiantis gyvenimas. XVI–XVII a. pokyčiai iš esmės teigiamai veikė valstiečių gyvenimą, tačiau būta ir nelaimių bei skaudaus patyrimo. XVI a. klestinčiame žemės ūkyje vis daugėjo gyventojų, formavosi ir nauji valstietijos sluoksniai; religiniai karai nuskurdino šalį, brangymečio ir maro metai susilpnino žemės ūkį, augantys mokesčiai kėlė neapykantą ir nepasitenkinimą.

Feodalų reikalavimus mokėti didesnius mokesčius ir atlikti daugiau prievolių valstiečiai manė galį apskusti aukštesnei valdžiai. Valstiečiai manė, kad karalius privalo ginti savo pavaldinius; jo švenčiausia pareiga – rūpintis taika ir teisingumu. Karalius, anot valstiečių, negali norėti savo pavaldinių nelaimių; jis tikrai nekaltas, visos negeros naujovės – tai gobšuolių valdininkų nedorybės. Žemdirbiai buvo įsitikinę, kad karalius nežino tikrosios savo valstiečių padėties, kadangi ji nuolat apgaudinėja begėdžiai dvariškiai. Valstiečių maištai dažniausiai kildavo pasienio žemėse ar atokesnėse vietovėse, esančiose toliau nuo karaliaus valdžios, kur apie karalių plito tik keisti gandai. Nepilnamečių karalių valdymas ar neaiškus sosto paveldėtojas vertė abejoti centrinės valdžios sprendimais.

Kas skatino valstiečius maištauti? Valstiečiai imdavo kovoti, kai būdavo peržengiama riba, naujovės suprantamos kaip provokacija, o viltys nepasiteisindavo. Valstiečių bendruomenėje bet kokia naujovė buvo suvokiama kaip grėsmė senosioms, tikrosioms tradicijoms, patikrintos pusiausvyros griovimas. Naujausiais laikais sukurta mokesčių sistema valstiečiai suvokė kaip nepateisinamą naujovę. Ne mokesčių dydis baugino valstiečius, o naujoji tvarka, į kurią jie žiūrėjo itin nepatikliai.

Pastovių valstybinių mokesčių įvedimas XVI–XVII a., be abejonių, buvo viena labiausiai ginčytinų ir nekenčiamų naujovių. Religiniai karai ir didžiulių karinių operacijų finansavimas sužlugdė net Prancūzijos ar Ispanijos karalystes, kuriose centralizuota valstybė kūrėsi greičiausiai, savo pajamas galėjo didinti visais įmanomais būdais. Šiose valstybėse buvo įvestas netiesioginis mokestis prekybai druska, grūdais ir vynu – būtiniausioms prekėms. Pirmieji nauju mokesčiu pasipiktino miesto gyventojai. Daugelio valstiečių gyvenimo naujasis mokestis iš pradžių nepakeitė, nes viską, ką gamino, naudojo savo reikmėms. Tačiau ilgainiui šiose šalyse įvesti ir tiesioginiai mokesčiai; juos turėjo mokėti didžioji dalis visuomenės, kai kurie mokesčiai ypač padidėjo. Mokestis valstybei tapo privalomas ir pastovus, nors iš pradžių buvo įvestas tik laikinai, kaip neišvengiama būtinybė. Prancūzijos karalystėje pagrindiniu mokesčiu tapo „pagalvės“ mokestis, labiausiai sumažinęs valstiečių, didžiausio visuomenės sluoksnio, pajamas. 1630–1640 m. šis visuotinis mokestis itin paplito. Ne nuostabu, kad tais metais Prancūzijoje kilo daugybė valstiečių sukilimų.

Ne tik nauji mokesčiai valstybei, bet ir feodalo ketinimai padidinti duoklę piktino valstiečius. Senosios prievolės, prie kurių pamažu buvo priprasta, nekėlė pasipriešinimo; buvo tikima, kad jos egzistavo jau nuo senovės ir jas privalu vykdyti. Nauji žemvaldžio reikalavimai buvo suprantami kaip pasikėsinimas į senąją tvarką. Sukilimų dalyviai kovodavo ne

su feodالية sistema, o su juos bauginančiomis naujovėmis. Konfliktai ir įtampa kildavo net pasikeitus žemvaldžiui. Naujas feodalias ar nauji valdininkai sugriaudavo senąją rimtį, sukeldavo nesaugumo jausmą, be to, išnykdavo valstietį su žemvaldžio šeima siejantis solidarumas. Valstiečiai nepateisino naujų, vis augančių reikalavimų.

Kai kuriose Vidurio ir Rytų Europos šalyse, kur, skirtingai nuo Prancūzijos, nebuvo renkami nuolatiniai mokesčiai, valdžios atstovai turėjo ieškoti kitų šaltinių papildyti biudžetą. Kariuomenės daliniai buvo kuriami ir išlaikomi bendruomenių, o kareiviai išsiunčiami apsirūpinti patys. Šiai oficialiai toleruojamai praktikai itin priešinosi valstietija. Kareiviai plėšikavo, kaimuose ir sodybose elgėsi kaip užkariautojai. Tokie plėšikavimai, ypač dažni Vokietijoje Trisdešimties metų karo metu, nuskurdindavo kaimus ir bendruomenes. 1640 m. Katalonijoje prasidėjo vienas didžiausių valstiečių sukilimų, nes kalnų kaimų gyventojai nepanoro priimti į Prancūziją žygiuojančių kareivių būrių. Plėšikaujantys kareiviai ir narsiai savo sodybas ginantys valstiečiai – dažnas XVII a. tapybos motyvas.

Įsiliepsnojus valstiečių pykčiui ir nepasitenkinimui, kildavo maištas, ir kaimo gyventojai ryžtingai griebdavosi ginklu. Susidarydavo karinės formuotės, ginkluotos šakėmis ar kastuvais, geležimi kaustytais pagaliais ar pavojingais dalgiais. Varpai, kviečiantys į mūšį, skambėjo ir kaimyninėse bendruomenėse, šaukliai skubėjo iš kaimo į kaimą ragindami gyventojus kovoti. Griežtos represijos laukė tų, kurie atsisakydavo eiti į kovą. Daugelio kaimų gyventojų būriai susitelkdavo vienoje vietoje, išsirinkdavo bendrą vadą; atskiri valstiečių armiją sudarantys kaimai taip pat turėjo savo vadus. Šitaip valstiečiai labai greitai galėjo suorganizuoti kelių tūkstančių vyrų armiją. Vadų pareiga buvo netvarkingus būrius priversti laikytis disciplinos, burtis į dalinius, o netinkamus kovoti valstiečius siųsti namo. Valstiečių kare Vokietijoje 1525 m. per trumpą laiką buvo suorganizuota nuo 7000

iki 10 000 valstiečių armija iš įvairių aukštutinės Švabijos vietų; kaimai, vengę prisidėti, grasinamais laiškais buvo priversti ištraukti į kovą. Didžiausi valstiečių būriai susiformavo sukilimų metu Rusijoje. 1774 m. valstiečių sukilime, kuriam vadovavo garsusis Pugačiovas, dalyvavo mažiausiai 20 000 valstiečių. Tai tik kariaujančiųjų skaičius; sukilėlius palaikė ir rėmė keli šimtai tūkstančių žmonių. Valstiečių būriai buvo labai nedisciplinuoti ir nuolat maišėsi tarpusavyje: žygių metu jie sumažėdavo ar pasipildydavo naujais nariais. Kaimo bendruomenės nariai dažnai keletą dienų lydėdavo būrius, po to grįždavo namo, nes bijojo nutolti nuo savo ūkių arba manė, kad sukilimo tikslas jau pasiektas.

Valstiečių sukilimų vadai dažniausiai nebuvo valstiečių luomo atstovai. Gecas iš Berlichingeno, žymusis vokiečių valstiečių sukilimo vadas, išrinktas valstiečių, priklausė Frankonijos riterių luomui, turėjo didelę karinę patirtį. Kitiems valstiečių būriams vadovavo ne valstiečiai – daugiausia tai buvo miestiečiai ir amatininkai, didikai ir dvasininkai. Valstiečių būrių vadovybėje dažnai iškildavo pasiturintys ir įtakingi valstiečiai: kaimo seniūnai ir teisėjai, sueigų organizatoriai. Žemesnieji valstiečiai sukilimams nevadovavo; paprasti samdiniai ir padieniai darbininkai niekada netapdavo vadais. Prancūzijos, Vengrijos ir kitų šalių valstiečių sukilimams taip pat vadovavo ne valstiečių luomo atstovai. Valstiečiams dažnai pavykdavo į savo veiklą įtraukti ir smulkesnius didikus, – pastarieji tapdavo savo pavaldinių ir kaimynų vadais; taip jie galėdavo išsaugoti savo socialinį prestižą, asmenines savybes ir kovoti už valstiečių reikalus. Net demilitarizuoti, kare patyrę kareiviai vėl ateidavo į šią tarnybą ir vadovavo sukilusiems valstiečiams.

Rytų Europos valstiečių sukilimams vadovavo buvę karų su turkais kareiviai ir komendantai. Georgas Dósz, 1514 m. Vengrijos valstiečių sukilimo vadas, anksčiau vadovavo tvirtovės netoli Osmanų imperijos gynybai; jis saugojo Vengrijos sieną nuo turkų grobikų antpuolių, pats vadovavo daugeliui

karinių operacijų. Mitija Gubecas, 1572 m. Kroatijos valstiečių sukilimo vadas, taip pat pasižymėjo karuose su turkais. Rusų valstiečių pasipriešinimo kovose aktyviai dalyvavo kazokai, pietinės Rusijos stepių kovotojai. Viena vertus, jų veikla buvo glaudžiai susijusi su Lenkijos ir Rusijos valdovais, nes jie dalyvavo karinėse operacijose prieš turkus, kita vertus, jie rėmė priklausomus valstiečius, kurių dauguma prisidėjo prie jų. Kazokų žymiausi vadai – Chmielnickis (1648) ir Pugačiovas (1773–1774) – vadovavo ir didžiausiems sukilimams, kur karinę patirtį pritaikė organizuodami valstiečių būrius. Stepanas Razinas, kitas kazokų sukilėlis, vadovavo 1661–1671 m. sukilimui žemutinėse Volgos lygumose, kur pasipriešinimo kovos kilo ir plito po šalį kaip gaisras ir kėlė didelę grėsmę besivystančiai centralizuotai Rusijos valstybei.

Daugelis sukilimų kildavo kaime. Jei tik kaimui grėsdavo pavojus, vidiniai socialiniai konfliktai ir nesutarimai aprimdavo; kildavo neapykanta naujam žemvaldžiui ar plėšikaujantiems kareiviams. Kilus pavojui kaimo bendruomenė sudarydavo uždara frontą, o pirmosiomis maišto dienomis ypač darniai kovodavo. Seniai įsikūrusių valstiečių ir bežemių naujakurių, turtingų žemdirbių ir mažžemių, žemės nuomininkų ir padienių darbininkų nesutarimai kaime atslūgdavo, kai tik gyvenvietei iškildavo išorės pavojus ir reikėjo solidarčiai kovoti su išbrovėliais. Šis valstiečių solidarumas atėjo iš senojo kaimo: kaimą sudarė tam tikra grupė savarankiškai ūkininkaujančių šeimų, kurios tik iš dalies buvo autonomiškos, – dirbant daugelį kasdienių darbų jiems prireikdavo kaimynų pagalbos. Viduramžių epochos viduryje Vakarų ir Vidurio Europos kaimų autonomija dar labiau sustiprėjo, kai feodalai traukėsi iš žemės ūkio ir atidavė žemę dirbti valstiečiams.

Glaudūs valstiečių ir gimtojo kaimo ryšiai ypač ryškiai atsiskleidė kai kurių didelių sukilimų metu. Kaip teigia 1525 m. Vokietijos valstiečių karo „Dvylika tezių“, kaimo bendruomenė kaip organizuota jėga padeda suprasti valstiečių

reikalavimus. Bendruomenė turi gauti plačias teises: ji turi pati skirti pastorių, reguliuoti dešimtinės dydį, spręsti medžioklės ir žūklės reikalus, kontroliuoti miškų ir bendruomenės žemės naudmenų – almindos – naudojimą. Visiškai aišku, kad XVI a. pradžioje Pietų Vokietijos kaimas jo gyventojams buvo pagrindinis ir svarbiausias struktūrinis vienetas. Ne tik Aukštutinės Švabijos, bet ir daugelio kitų Europos kaimų gyventojai siekė savo reikalus nagrinėti patys, kaimo bendruomenė saugojo savo teritoriją ir sprendė visus konfliktus.

Visai Europos istorijai reikšmingas vienas naujųjų amžių pradžios valstiečių sukilimas – 1514 m. Vengrijos valstiečių sukilimas, suvienijęs daugybę sukilėlių. Šis sukilimas kai kuo skyrėsi nuo kitų didesnių pasipriešinimo kovų Europoje. 1514 m. Vengrijos karalystėje kilo daug mažų sukilimų atskiruose kaimuose, jiems trūko bendro vienijančio tikslo. Toks tikslas atsirado: 1514 m. visi vietiniai neramumai virto vienu dideliu sukilimu, skelbiančiu kryžiaus žygį.

Popiežiaus legatas paskelbė kryžiaus žygį prieš bedievius turkus ir gavo karališkųjų patarėjų paramą; pastarieji tikėjosi, kad be didelių išlaidų valstiečių armija iškovo pergalę prieš turkus. Dėl tokio arkivyskupijos savanaudiškumo ir didikų prievartos visuomenėje kilo didžiulis nepasitenkinimas, teikėjo vienos kibirkšties, kad kiltų milžiniškas gaisras. Didikai uždraudė savo valstiečiams jungtis prie kryžiaus žygio armijos, kai kurie buvo prievarta gražinti atgal. Spaudžiant feodalams karalius atsisakė šaukti žmones į kryžiaus žygį, o armijai įsakė trauktis. Tuo metu pagrindinė armijos dalis, kuriai vadovavo Georgas Dósa, tapo visiškai savarankiška, pakeitė žygio kryptį ir patraukė prieš didikus. 1514 m. gegužės pabaigoje prie Nagilako valstiečių būriai susikovė su didikų kariuomene ir ją sumušė; buvo nužudyti keletas didikų ir aukštų dvasininkų. Tuo pačiu metu Vengrijos žemumoje ir jos pakraščiuose susirinkę valstiečių būriai jau kovojo su didikų kariuomene. Liepos viduryje įvyko lemiamas mūšis ties

Temesvaru, kurį pralaimėjo valstiečiai; Dósza ir keletas jo bendražygių buvo nuteisti myriop.

Sukilusių valstiečių programa neišliko; tik kai kuriose kronikose paminėtos vadų kalbos atskleidžia valstiečių sukilimo tikslus. Jie siekė stiprios karalystės, norėjo pašalinti tarpinę feodalų valdžią – didįjį dvasininkijos ir magnatų luomą. Didikai turi būti sunaikinti, dvasininkijos teisės apkarpytos. Tačiau niekas nenorėjo modernios demokratinės respublikos santvarkos; priešingai, tikėjosi atkurti patriarchalinę valstybę, kuri, daugelio manymu, egzistavo senovėje: laisva valstietija, valdoma stipraus karaliaus, galėjusio uždrausti daugelio stambesnių ar smulkesnių žemvaldžių bei teismų savivalę. Sukilimų vadai paprastai buvo dviejų visuomenės sluoksnių atstovai: smulkieji bajorai (pavyzdžiui, Dósza), kurių nebūta labai daug, ir kunigai, sudarantys svarbesnį visuomenės sluoksnį. Kalbama apie kaimų ir prekyba besiverčiančių gyvenviečių kunigus bei dvasininkus. Tarp jų buvo daug pranciškonų vienuolių, anksčiau paskelbusių kryžiaus žygio bulę ir raginusių valstiečius prisidėti prie žygio. Kaip ir sukilimų vadai, šių kovų dalyviai dažnai buvo kilę iš didesnių prekybinių vietovių ir Vengrijos žemumos gyvenviečių; kaip tik čia ir įsikūrė maišto centras. Kovose dažniausiai dalyvaudavo prekyba besiverčiantys valstiečiai. Kadangi sukilimas prasidėjo netikėtai, valstiečiai nebuvo pasirengę, šio judėjimo programa nebuvo tokia svarbi kaip kitų Europos šalių sukilimų.

Ar pasikeitė Vengrijos valstiečių padėtis po sukilimo? Numalšinus sukilimą karaliaus sušaukė landtago posėdį, kuriame priimtas Žalos atlyginimo įstatymas. Šis įstatymas numatė, kad valstiečių sukilimo vadai ir maišto kurstytojai turi būti nubausti mirties bausme; be to, jis skelbė, kad suvaržomas valstiečių judėjimas po šalį ir įvedama paveldima baudžiava, – išsipildė seni bajorų troškimai. Valstiečiams uždrausta nešiotis ginklus, taip pat jie turėjo atlyginti padarytą žalą. Pagrindiniai įstatymo nutarimai ilgainiui buvo atšaukti, taigi,

10 pav. Vokiečių valstiečių karo dalyviai Algau žemėje.
Meningeno programos viršelis (1525 m.)

nors sukilimas ir pralaimėjo, vengrų valstiečių padėtis labai nepablogėjo.

Vienu didžiausių valstiečių sukilimu laikomas Vokietijos valstiečių karas. Šis karas suvienijo reformacijos ir valstiečių judėjimo idėjas. Jau seniai valstiečių bendruomenėje tvyrojusi įtampa virto karštligišku nerimu, kai Lutherio pasekėjai ėmė traukti per kraštą skelbdami naują evangelinį mokymą ir pasisakydami prieš senosios Bažnyčios dogmas. Reformatoriškoji propaganda skelbė valstiečių laisvę, kurios siekė ir dauguma ankstesnių sukilimų. Nemažai nedidelių pasipriešinimo kovų, vykusių Pietų Vokietijoje nuo XV a. pab. iki re-

formacijos pradžios, kilo dėl įvairių priežasčių – skirtingose gyvenvietėse vyravo savitos kaimo bendruomenės gyvenimo sąlygos. Galima apibendrinti kai kuriuos valstiečių sukilimų tikslus: valstiečiai kovojo prieš žemvaldžių siekius kurti vieną pavaldinių sluoksnį; valstietijos autonomija ir teisės buvo apribotos; taip protestuota prieš duoklių ir mokesčių didinimą. Valstybės teritorinėms žemėms plečiantis, valstiečiai gynė savo praeitį, „senąsias teises“.

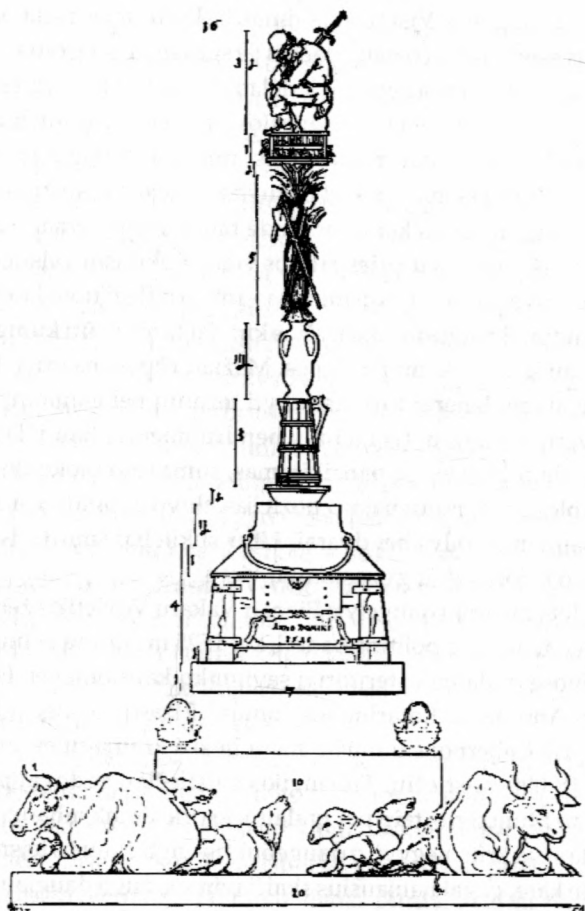
Būta ne tik politinių, bet ir socialinių bei ekonominių priežasčių. Iki karo pradžios valstiečių gyvenimas Vokietijoje pastebimai pablogėjo. Nors XVI a. žemės ūkis šiek tiek atsigavo, valstietijos padėtis iš esmės tebebuvo netvirta, kritiška. Daugėjant gyventojų gausiose gyvenvietėse, kaimuose susiformavo žemesnysis valstietijos sluoksnis, vertęsis papildomais, šalutiniais verslais. Kaip tik šioms skurdžioms visuomenės grupėms labiausiai ir reikėjo kaimo bendruomenės žemės naudmenų, kad galėtų pragyventi; šis visuomenės sluoksnis ypač nukentėjo, kai žemės savininkai apribojo naudojimąsi miškais, ganyklomis ir vandens telkiniais. Padidėjusi duoklė, dešimtinė, nederlius ir nauji teritorijų šeimininkų įvesti mokesčiai žlugdė kaimo bendruomenes. Teritorijose savo finansines problemas ketino išspręsti ir riteriai bei vienuoliai – jie manė galį savo rūpesčius užkrauti valstiečiams, pasinaudoti pastarųjų visuomeninėmis teisėmis; socialinė įtampa gerokai išaugo. Bajorams suteiktos mokesčių lengvatos visur kėlė pavydą ir nepasitenkinimą, ypač nuskriausti jautėsi mažiau pasiturintys feodalai. Bažnyčia prarado savo autoritetą, augo nepasitikėjimas dvasininkais ir vienuoliais. Be to, dar ir reformacijos šalininkų skelbiamas naujas Evangelijos mokymas, „dieviškųjų tiesų“ atskleidimas pateisino valstiečių nusiskundimus ir pagreitino sukilimą.

Vokietijos valstiečių karas, kurio šioje knygoje, deja, neįmanoma išsamiai aprašyti, paplito visose pagrindinėse Pietų, Vakarų ir Vidurio Vokietijos žemėse. Ankstesni valstiečių maištai daugiausia vyko Alpių regione, Priešalpiuose ir

Reino aukštupyje, o didysis 1525 m. sukilimas išsiplėtė į Tiuringiją; sukilimas aplenkė tik Bavarijos hercogystę, Bohemijos karalystę ir Šiaurės Vokietijos žemumas. Masinis judėjimas prasidėjo kai kuriuose Švarcvaldo pietrytinių žemių kaimuose ir per Aukštutinę Švabiją pasiekė šiaurę; kiti sukilimo centrai išsidėstė Elzase, Reino aukštupyje, Viurtemberge ir Frankonijos žemėse. Aukštutinėje Švabijoje 1525 m. kovo pradžioje buvo sudarytos garsiosios „Dvylika tezių“, kurios tapo pagrindiniu programiniu valstiečių karo dokumentu; tai buvo „skundų knyga, reformų programa ir politinis manifestas“ (P. Blickle), kuriuo remtasi, derinant kaimų tarpusavio veiksmus; šis dokumentas vienijo atskiras idėjas.⁴

Kuo svarbios Augsburgėje išleistos ir greitai visoje Vokietijoje paplitusios „Dvylika tezių“? „Dvylika tezių“ įvardijo pagrindinius sukilėlių norus, o valstiečių skundus išdėstė keliais svarbiausiais ir argumentuotais punktais. Atskiri reikalavimai sujungti vieno esminio principo – Evangelijos Dievo žodžio. Pagrindiniai dokumento argumentai paaiškinami. Įžangoje stengiamasi užkirsti kelią galimam pasipiktinimui ir teisiniam ginčui: kadangi pagrindinius valstiečių troškimus remia Evangelijos žodis, valstiečiai negali būti pavadinti maištininkais; juk Dievo žodis moko skleisti meilę, taiką ir vienybę.

Pirmoji–vienuoliktoji tezė išdėsto valstiečių reikalavimus ir įrodo, kad jie atitinka Dievo žodį. Kai kurios tezės skelbia pagrindinius reikalavimus: bendruomenės turi gauti teisę pačios išsirinkti savo kunigą; mažoji dešimtinė turi būti atšaukta, o didžioji teisingiau perskirstyta; pirmiausiai turi būti panaikinta baudžiava. Neturi būti žūklės ir medžioklės apribojimų, miškai ir girios priklauso visoms bendruomenėms. Reikia mažinti lažo prievolę, visiškai panaikinti mirties bausmę. Paskutinė, dvyliktoji, tezė apibendrina įžangos mintis ir dar kartą pabrėžia valstiečių siekius. „Dvylika tezių“ susistemino atskirus valstiečių skundus, o kiekvienas tezių žodis

11 pav. Albrechto Dürerio paminklo 1525 m.

Vokietijos valstiečių sukilimo žlugimui atminti eskizas.

Avys ir galvijai prie paminklo pjedestalo simbolizuoja paramą savo šeimininkams žlugus sukilimui. Kukli valstiečio manta (medinė skrynja drabužiams ir vertingesniems daiktams susidėti, pieno šotis ir sviesto statinaitė, surištas javų pėdas ir krepšys su višta) sudaro netvirtą bokštą, kurio viršuje įsitaisęs nuvargęs valstietis: apsivilkęs skarmalais, avintis nuplyšusiais batais ir laikantis seną kardą, nepasisėkusios kovos simboli

rėmėsi Evangelija. Visi reikalavimai, išskyrus teisę rinkti kunigą, iš esmės nebuvo nauji; tačiau jie sumaniai išdėstyti keletuose argumentuotų straipsnių ir dėl to atrodė kur kas svaresni.

Sukilėliai ypač nemėgo senosios Bažnyčios: visur buvo plėšiami vienuolynai ir bažnyčios, puolami kunigai ir vienuoliai. Buvo skelbiama, kad Bažnyčia, turėjusi vesti žmones Evangelijos ir tiesos keliu, pražudė tautą; vienuolynai buvo laikomi išdavystės ir priespaudos vieta. Sukilusių valstiečių tikslas buvo pašalinti dvasininkiją – itin privilegijuotą luomą. Pagrindiniai naujosios Bažnyčios kūrėjai turėtų būti kunigai, renkami ir apmokami parapijos. Mažiau rūpėjo bajorija. Bet koku atveju bajorai turi atsisakyti teisinių bei ekonominių lengvatų ir integruotis į kaimo bendruomenes. Baudžiamos bei teisinių privilegijų panaikinimas, sumažinti mokesčiai ir prievolės susilpnintų bajorų pozicijas. Buvo užpuldinėjamos ir griauamos pilys bei dvarai; kitur sukilėliai smurtu išvairdavo bajorus iš jų gyvenamųjų vietų.

Keletą mėnesių daugelyje Pietų ir Vakarų Vokietijos žemių sukilėliai diktavo politinę padėtį, kol 1525 m. vasarą keliuose mūšiuose pralaimėjo teritorijų savininkų kariuomenei. Hercoogas Antonas iš Lotaringijos sumušė Elzaso valstiečių būrius prie Caberno; šio mūšio metu liejosi kraujo upės, žuvo apie 18 000 valstiečių. Tiuringijos valstiečiai, vadovaujami Thomo Müntzerio, taip pat pralaimėjo prie Frankenhauzeno: tūkstančiai krito negyvi, o daugeliui surengti žiaurūs teismai. Šiame kare, pagal naujausius skaičiavimus, žuvo daugiau nei 70 000 valstiečių. Sunku įvertinti sukilimo padarytą materialinę žalą, nes iš valstiečiams paskirtų baudų sunku apskaičiuoti, kiek sugriauta pilių ir vienuolynų, kiek nuostolių jiems padaryta. Sunku vienareikšmiškai įvertinti sukilimo pasekmes, bet 1525 m. pralaimėjimas jau nebelaikomas, kaip anksčiau, „valstiečių neveiksmumu“.

Be jokių abejonių, valstiečių pralaimėjimas buvo naudingas krašto kunigaikščiams, nes jie dar labiau išplėtė savo teritorines teises ir susilpnino valstietijos savivaldą. Reformacija

kaip visuotinis liaudies judėjimas šitaip pasibaigus valstiečių karui prarado reikšmę. Martinas Lutheris, iš pradžių rėmęs laisvės trokštančius valstiečius, nususuko nuo jų, o jo raštas „Prieš plėšikus ir žudikus valstiečius“ padėjo kunigaikščiams brutaliai susidoroti su sukilėliais.

Būtina įvertinti ir kitose šalyse naujaisiais laikais vykusias valstiečių pasipriešinimo kovas, pirmiausiai – Rytų Europoje kovojusius rusų valstiečius, kurie maištavo prieš XVI–XVII a. ypač paplitusią ir sustiprėjusią baudžiavą. Rusų valstiečių sukilimuose Pietų Rusijoje dalyvavo baudžiauninkai ir jiems pritariantys žemdirbiai; jiems vadovavo kazokai. Sukilimai kilo prieš dvarininkus ir caro autokratiją. XVII a. kilę Bogdano Chmielnickio ir Stepano Razino vadovaujami valstiečių sukilimai „sujudino“ caro valstybę. Viena šimtmečiu vėliau įvyko viena išpūdingiausių pasipriešinimo kovų senojoje Rusijoje – sukilimas, vadovaujamas Pugačiovo. Šio drąsaus vedlio suburti susijungę rusų valstiečių, kitataučių ir kazokų būriai, kurie, tapę galinga kariuomene, ilgai ir ištvermingai kovojo su caro pulkais. Užėmęs Kazanę 1774 m. Pugačiovas nesugebėjo sustabdyti savo būrių irimo, ir sukilimas žlugo.

Vakarų Europoje daugelio valstiečių maištus, kaip jau minėta, lėmė nepasitenkinimas per dideliais mokesčiais, kuriuos jauna valstybė nustatė kaime. Akvitanijos provincijos žemėse 1548 m. sukilę valstiečiai protestavo prieš druskos mokesčio įvedimą – tai buvo vienas pirmųjų rimtų pasipriešinimų mokesčių politikai Prancūzijoje. Padidėję mokesčiai sukėlė ir vėlesnius Croquanto bei Tard Avisé sukilimus: 1594 m. baigiantis religiniams karams ir 1637 m. prasidėjus Prancūzijos karui prieš Ispaniją ir Vokietiją. Mokesčiai išprovokavo ir 1640 m. sukilimą Katalonijoje; Ispanijos karalius, spaudžiamas karo su Prancūzija nuostolių, bandė didinti mokesčių rinkliavas valstiečiams. Ispanijoje prasidėjus karui dėl karūnos paveldėtojo (1701–1714 m.), vėl sukilo valstiečiai Katalonijoje, Valencijoje ir Aragone (1705 m.).

12 pav. Kazokų vado Pugačiovo portretas.

Pugačiovas 1773 m. suorganizavo vieną didžiausių valstiečių sukilimų Rusijoje. Vėliau suimtas ir geležiniame narve nuvežtas į Maskvą, kur jam buvo įvykdyta mirties bausmė

Vokietijoje išsimintinas 1705 m. valstiečių sukilimas. Austrių pulkai užpuolė Bavarijos kunigaikštystę ir plėšė šalį, keldami didelį žmonių pasipiktinimą. Netrukus austrai griebėsi dar drastiškesnių priemonių: jie ėmė jaunus valstiečius į rekrūtus; tam pasipriešino viso krašto žmonės, ypač Žemutinės ir Aukštutinės Bavarijos valstiečiai. Sukilimas buvo organizuotas kaip gynybinė krašto kova, tačiau sukilėliai buvo prastai ginkluoti: tik ietimis, šakėmis ir smogiamosiomis buožėmis. Pasipriešinimas buvo žiauriai numalšintas per 1705 m. Kalėdas: sukilėliai neteko apie 3000 bendražygių, nors buvo sudėję ginklus ir veltui prašę pasigailėti.

Ką iš tikrųjų pasiekė sukilę valstiečiai? Valstiečių pasipriešinimo kovos buvo numalšintos: beveik visi sukilimai

(1514 m. Vengrijos valstiečių sukilimas, 1525 m. Vokietijos valstiečių karas ir 1774 m. Pugačiovo vadovaujamas rusų valstiečių maištas) pralaimėti. Georgas Dósza ir Thomas Müntzeris, narsūs valstiečių vadai, buvo žiauriai nužudyti. Ar priešintasi tuščiai? Ar valstiečių maištai buvo tik beprasmis laukinės energijos protrūkis, kaip tvirtino jų priešininkai? Žinoma, galima kalbėti apie dalinę valstiečių pergalę, pavyzdžiui, buvo atšaukti kai kurie nauji mokesčiai ir duoklės, suteikta lengvatų ar daugiau laisvės. Valstietija valdžiai pareiškė savo valią. Šie sukilimai jokių būdu nebuvo spontaniškos jėgos proveržis; valstiečiai tikėjo, kad „valdžia ribota ir privalo bent jau netiesiogiai tartis su pavaldiniais“ (W. Schulze).⁵ Mokesčių ir prievolių našta neturi kelti pavojaus valstiečio šeimos ir bendruomenės egzistencijai. J. Blumas tvirtino, kad daugelis valstiečių maištų XVIII a. baigėsi daline ar visiška nesėkme, tačiau valdančiųjų luomų atstovai jų nepamiršo; „dabar jie bijojo žemdirbių neramumų – dėl savo gyvybės, savo šeimų ir turto“.⁶ Valstiečių sukilimai, vykę iki Didžiosios Prancūzijos revoliucijos, privertė daugelį didikų ir kunigaikščių suvokti, kad būtina reformuoti žemės ūkį, taip pat peržiūrėti viso luomo lengvatas. XVIII–XIX a. valstiečių išsivadavimo kovos nebuvo savaiminis, spontaniškas įvykis, o procesas, kurio metu valstiečiai kovojo už geresnę santvarką.

Europos žemės ūkis naujųjų amžių pradžioje: Vakarų Europos stambieji ūkiai ir Rytų Europos dvarai

XIX a., kai daugelyje Europos šalių vyko „valstiečių išsivadavimas“, atsirado Vakarų ir Rytų Europos žemės ūkio skirtumų. Šių skirtingų žemvaldystės formų riba ėjo Vokietijoje, maždaug ties Elbe: į rytus nuo Elbės plytėjo stambieji dvarai, į vakarus – saviti feodalų ūkiai. Vakaruose pagrindines žemės ūkio struktūras sudarė maži valstiečių ūkiai, kurių savininkai mokėjo piniginę ir natūrinę duoklę feodalams, o Rytų Europos valstybėse dominavo stambūs žemvaldžių ūkiai, kuriuose valstiečiai buvo verčiami eiti lažą. Ir Vakaruose būta stambių, pačių savininkų prižiūrimų ūkių, tačiau nedaug. Rytų Europos šalyse stambios žemės valdos užėmė didelius plotus, nevienoda buvo ir kaimų bendruomenių padėtis bei reikšmė. Rytuose nuo Elbės kaimų bendruomenės buvo priklausomos nuo žemės savininkų – neretai kelios bendruomenės pažinojo tik vienintelį žemvaldį. Žemvaldys turėjo ir policijos bei žemesniųjų teismų galią kaime, kurio gyventojai buvo jo pavaldiniai iki gyvos galvos. Į vakarus nuo Elbės žemės valdos buvo labiau susiskaidžiusios, jas valdė keletas žemvaldžių; kaimo bendruomenės buvo laisvesnės ir turėjo daugiau teisių nei valstietija rytinėje Europos dalyje.

Stambiųjų žemės valdų ribos rytinėje Elbės pusėje driekėsi nuo Holšteino per Meklenburgą, Pamarį (Pomeraniją) ir Rytų Prūsiją iki Lenkijos ir Rusijos bei per Lužicą, Bohemiją ir Moraviją iki Rumunijos. Vakarinėje Elbės pusėje ūkiai įvairia forma buvo išsidėstę Vokietijoje, Prancūzijoje ir kitose naujųjų

amžių Europos valstybėse, – taip pastebimos aiškos dviejų skirtingų žemės ūkio struktūrų zonos Europoje. Dvejopas Europos žemės ūkis egzistavo iki pat XIX a. žemės ūkio reformų ir lėmė socialinę bei ekonominę valstiečių padėtį, – tiesa, kiekvienoje zonoje skirtingai. Rytinėje ir vakarinėje Elbės pusėje dominavusius žemės ūkio skirtumus ypač gerai pastebėjo tuometiniai keliautojai po Europą. Viename kelionės dienoraščių rašoma, kad keliaujant iš Hanoverio karalystės – čia valstiečių padėtis buvo neblogo – į rytus, matyti daug skirtumų: keliauninkas 1787 m. kelias dienas apsistojo Meklenburge, kur egzistavo stambios žemės valdos ir valstiečių bėdžiava, ir išsigandęs aprašė savo išgyvenimus: „Kas dieną kitą apsistos Meklenburgo žemėje, išvys tikrą siaubą, nuo kurio širdis krauju plūs, kad ir koks geras atrodytų šeimininkas, – tik įprotis gali atbukinti tokius jausmus. Įžengiau į namus, ir pirmas daiktas, kurį išvydau, buvo ilgas, storas botagas ant sienos prie durų. Juo šeimininkas ujo nedorybes iš savo kiemo, taip pat pasiūmdavo jį ir į laukus, kur ardavo bėdžiauninkas, – pliekdavo ir arklius, ir artojus, jei tik tie ką darė netinkamo. Šiurpus vaizdas!“¹

Kada susiformavo dvejopas žemės ūkis Europoje? Nuo kada rytinėje Elbės pusėje išigalėjo dvarų ūkis, lėmęs Rytų Europos valstiečių gyvenimą? Rytų Europos dvarų sistemos atsirado ne viduramžių klestėjimo epochoje, kai XII–XIII a. rytinėse Elbės žemėse buvo pradėtos kurti naujos gyvenvietės ar reformuojamos senosios. Nauji kaimai ir jų bendruomenės vis labiau plėtėsi, išigalėjo trilaukė sėjomaina, gausėjo derlius. Plečiantis žemės ūkiui vokiečiai naujakuriai savo rytinėse žemėse praturtėjo, tapo labiau teisiškai ir socialiai nepriklausomi nei tie, kurie liko senosiose vokiečių gyvenvietėse. Kitataučiai gyventojai, daugiausia slavai, iš dalies pajuto naujo ūkininkavimo privalumus, ypač „vokiškos tvarkos“ kaimuose. Naujakurių nuosavybė rėmėsi paveldėtinės nuomos renta, valstiečiai privalėjo mokėti duoklę ir tik mažai kur reikėjo atlikti prievoles. Šalia nedidelių rytinių vokiečių

valstiečių ūkių buvo išikūrę ir pasauliškų bei dvasininkų valdomi ūkiai, kurie savo dydžiu beveik nesiskyrė nuo valstiečių ūkių, todėl ir prievolių būta mažiau. Stambiausių valdų savininkai buvo vokiečių ir slavų žemvaldžiai, tačiau daugiausia žemių valdė didikai, kurių luomas tuo metu buvo susiskirstęs. Plečiantis žemės ūkiui, vis daugiau žemės įgijo riteriai. Stambių žemvaldžių, bajorų ir dvasininkų pajamas sudarė vis didėjančios piniginės ir natūrinės duoklės, o ypač – valako mokestis.

Vakarų ir Rytų Europos žemės ūkis skirtingomis kryptimis ėmė plėtotis vėlyvųjų viduramžių epochoje. Tokią plėtrą lėmė XIV–XV a. ekonomikos ir visuomenės krizė (ši krizė vadinama feodalinės sistemos arba žemės ūkio krize). Epidemijos, gyventojų mažėjimas, apleisti kaimai ir žemė, pingantys grūdai ir žemės nuomininkų mažėjimas, pilietiniai karai, riterių kivirčiai ir invazijos, pavyzdžiui, husitų ar turkų, didino netvarką šalyje. Rytų Europos žemvaldžiai, kaip ir jų kolegos Vakaruose, griebėsi panašių priemonių savo pablogėjusiai padėčiai gerinti. Žemvaldžiai, bijodami nuostolingos algų didinimo, nustatė maksimalų atlygį, taip pat bandė didinti mokesčius. Rytų Europos feodalai ėmėsi dar drastiškesnių priemonių nei žemvaldžiai Vakaruose, tad valstiečius prispaudė sunki baudžiava. Anglijoje feodalai mažino prievoles savo valstiečiams, o Rytų Europoje žemvaldžiai reikalavo iš valstiečių dar daugiau dirbti ir mokėti daugiau mokesčių, suvaržė jų judėjimą po šalį ir kaip įimanydami plėtė savo žemės valdas. XV amžiuje įstatymai labai suvaržė valstiečių judėjimą Rytų Europos šalyse; žemdirbiai buvo visiškai susieti su kaimu ir žeme.

XVI a. ekonomikos, visuomenės, politikos ir kultūros pokyčiai darė įtaką ir žemės ūkiui. Vėl gausėjo gyventojų, jiems reikėjo vis daugiau maisto produktų, dėl to pagerėjo kaimo gyvenimas. Tačiau labiausiai Europos ekonomika plėtėsi neagrarinuose regionuose; užatlantiniai atradimai, sparčiai besirutuliojanti prekyba skatino miestų augimą. Žemyno

vakarų uostai, ypač Anglijos ir Nyderlandų, tapo Europos prekybos centrais. Baltijos jūra virto „provincija“, nes Hanza prarado savo ekonominę ir politinę įtaką Šiaurės Vakarų Europoje, o Vakarų patrauklumas buvo akivaizdus. Išryškėjo struktūriniai Vakarų ir Rytų Europos skirtumai: Vakaruose buvo gausu besivystančių miestų, plėtėsi amatai ir vyko prekyba, o Rytuose situacija atrodė daug prastesnė. Tačiau abiejose Europos dalyse būta ir bendrų problemų: žemvaldžiams teko pasukti galvą, kokios strategijos imtis ir kaip reaguoti į visuotinius pokyčius, kaip geriau išsivirti visuomenėje. Rytų Europos ūkyje tuo metu ypač sustiprėjo stambioji žemvaldystė ir baudžiava. Valstiečiai turėjo atlikti dar daugiau prievolių, jie negalėjo išvykti į kitą vietą, o feodalai kaupė savo turtus. Iki XVI a. pabaigos Rytų Europoje baigė formuotis dvarų sistema, kuri pasižymėjo įvairių žemės ūkio formų gausa, išplėstomis žemės valdomis, padidėjusiomis prievolėmis ir bendruomenės spauda. XV a. feodalų ūkiai buvo triskart didesni už valstiečių ūkius, o XVI a. feodalai dvigubai padidino savo sklypus, kurie sudarė du penktadalius kaimui priklausančios žemės.

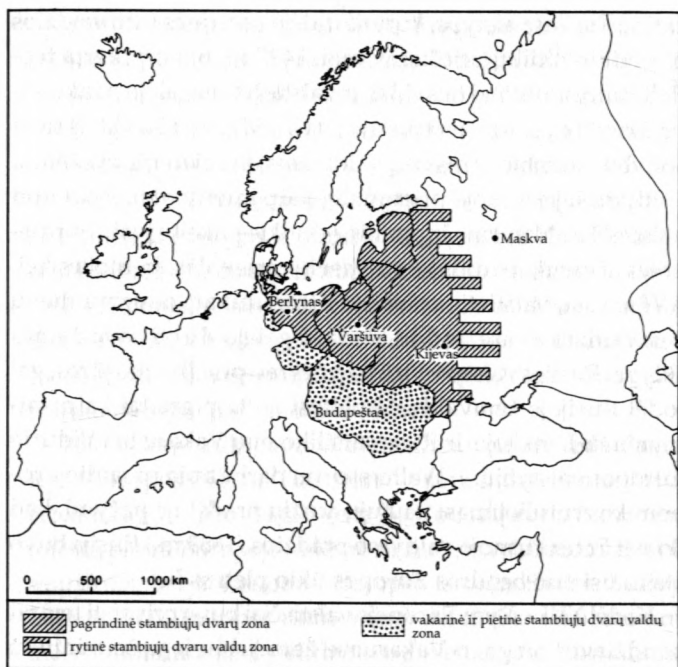
Jei Rytų Europą padalytume į keletą zonų ir atkreiptume dėmesį į Rytų Vokietijos vystymąsi, pastebėtume, kad čia feodalai įvairiais metodais bandė išspręsti savo problemas, taip pat didino ir savo luomo politinę įtaką. Šlėzvingo-Holšteino, Lužicos ir Rytų Prūsijos žemvaldžiai galėjo būti visiškai nepriklausomi, tačiau dėl to šis luomas tik silpnėjo. Stambioji žemvaldystė ypač sustiprėjo Holšteino ir Brandenburgo žemėse. Silezijos žemvaldžiai dėl husitų karų ir epidemijų galėjo dar labiau išplėsti savo valdas; silpnas hercogų žemės valdas keitė teismų ir Bažnyčios remiami bajorų ūkiai. Pamaro žemėje bajorai XVI a. gavo nemažai privilegijų ir savo valdas plėtė prisijungdami valstiečių žemes.

Rytų Vokietijos bajorams iš pradžių atiteko vėlyvaisiais viduramžiais dykvietai virtę žemės plotai, kurie paprasčiausiai buvo priskiriami prie dvarų žemės arba atiduodami

riteriams. Dykviete tapusi žemė iš pradžių buvo bevertė, žemvaldžiai ją naudojo tik savo valdoms plėsti: XVI a. pabrangus žemės ūkio produktams atsirado galimybių parduoti Rytų Vokietijos grūdus Šiaurės Vakarų Europos rinkoje; taip Rytų Vokietijos ūkiai ėmė dar labiau augti. Susilpnėjus teritorinei valdžiai, teisinė ir finansinė valdžia atiteko riterių luomui, o tai, suprantama, sustiprino dvarininkų smurtą. Valstiečių teisės dėl nepalankių žemės nuomos sąlygų blogėjo. Bajorai, pasinaudoję apribotomis valstiečių teisėmis, ėmė dar laisviau savintis valstiečių žemės sklypus ir plėsti savo valdas. Brandenburgo žemėje bajorų valdos plėtėsi itin sparčiai XVI a. Bajorų ūkiai iš pradžių buvo plečiami prijungiant apleistas žemes; vėliau buvo atimami valstiečių sklypai, o valstiečiai išvaromi iš savo sodybų. Rytų Vokietijos bajorai ne tik išvarydavo valstiečius iš jų valakų, bet ir vertė žmones dirbti naujuose sklypuose. Naujausiais laikais valstiečių judėjimas buvo dar labiau apribotas, baudžiavinė prievolė dvarui išplėsta. Pabėgę nuo savo šeimininkų ir sugauti valstiečiai buvo skaudžiai baudžiami; jie patys ir jų vaikai tapdavo dvaro turtu ir turėjo tarnauti žemvaldžiui.

Lenkijoje ir Lietuvoje (abi šalys naujųjų amžių pradžioje buvo pagrindinė stambių dvarų kūrimosi zona Rytų Europoje (žr. 13 pav.)) valstiečiai prarado savo savarankiškumą, jie buvo neatskiriama žemės valdos dalis. XVI a. Lenkijos valdžia nusprendė lenkų bajorams suteikti dar daugiau privilegijų nei valstiečiams bei miesto gyventojams ir patvirtino jas keliems šimtmečiams. Įtakingame Lenkijos Seime stambiaji ir vidutiniai bajorai užėmė tvirtą poziciją ir galėjo įgyvendinti savo interesus. Lenkijos karalystės vidaus politika buvo labai susilpnėjusi, augant prekybai grūdais ir plečiantis bajorų valdoms žemvaldžiai įgijo daugiau veikimo laisvės.

Didikų valdų ir žemės plotų, kuriuos dirbo ir patys savininkai, didėjimas, vis sunkesnės prievolės valstiečiams ir sustiprėjusi feodalinė sistema pakeitė ne tik Rytų Vokietijos ir

13 pav. Stambių žemės valdų ribos Europoje (XVIII a.)

Lenkijos, bet ir Bohemijos, Moravijos, Vengrijos ir Rumunijos žemės ūkį. Visose minėtose šalyse buvo pastebimas refeodalizacijos procesas, kuriam retkarčiais priešinosi valstiečiai. Valstiečiai buvo laikomi feodalų nuosavybe, žemvaldžiai turėjo teisę parduoti žemę atskirai be savo valstiečių ar savo pavaldinius atskirai be žemės. Kartais baudžiava buvo įteisinama įstatymu (antai Rumunijoje 1595 m. Mykolas Narsusis išleido įsakymą, kad valstiečiai yra neatskiriami nuo savo žemės).

Plačios Baltarusijos ir Ukrainos žemės XVI a. priklausė Lenkijos ir Lietuvos valstybei, todėl čia agrarinės struktūros buvo suvienodintos. Rytuose XVI a. visapusiškai stiprėjo

carinė Rusijos valstybė, kurioje didėjo centrinės caro valdžios ir vietinių didikų prieštaravimai. 1497 m. buvo pritarta feodalų suformuluotai taisyklei, ir valstiečiai negalėjo palikti savo ūkio; tik ypatingais atvejais buvo leidžiama išvykti iš savo sodybų. Stambiesiems žemvaldžiams daugiau rūpėjo žemių valdymas; jie ieškojo priemonių, kaip intensyviau išnaudoti valstiečius. Natūrinę ir piniginę duoklę pakeitė įvairios prievolės dvarui, padidėjo valstiečių prievolės ir mokesčiai. XVI a. rusų valstietis privalėjo dirbti dukart daugiau dienų žemvaldžio dvare, tad jis mažiau galėjo dirbti savo žemės sklype. Rusijos valstybei trūko priėjimo prie Baltijos jūros, gal todėl Rusijoje žemvaldystė plėtėsi ne taip greitai kaip kaimyninėje Lenkijoje, ir Rusija atsiliko nuo Vakarų bei Vidurio Europos valstybių. I. Wallersteinas darbe apie pasaulio ekonomikos rutuliojimąsi naujųjų amžių pradžioje pažymi, kad iki pat Petro Pirmojo valdymo pradžios (1689 m.) Rusija buvo atsilikusi nuo bendros Europos ūkio plėtros.²

Kodėl XVI a. Rytų Europoje valstiečiai buvo priversti tempti baudžiavos jungą, o Vakaruose žemdirbių ir jų šeiminkų santykiai laisvėjo? Skirtingą Vakarų ir Rytų Europos valstiečių likimą lėmė nevienodas žemės ūkio vystymasis. Vakarų Europos šalyse, pavyzdžiui, Prancūzijoje ir Anglijoje, XVI a. karaliams pavyko įtvirtinti savo galią didikų luomui, o Rytų Europos šalyse (Lenkijoje ir Vengrijoje) didikai buvo viena pagrindinių politinio gyvenimo varomųjų jėgų. Nuo karų, tarpusavio kovų ir mažėjančių pajamų nusilpusiems Rytų Europos kunigaikščiams bei karaliams skubiai prireikė didikų paramos, kad galėtų sutvirtinti savo politinę galią. Tačiau jie buvo priversti nusileisti bajorams, visų pirma padidinti bajorų teises, leidžiančias dar labiau išnaudoti valstiečius. Lenkiją būtų galima pavadinti „bajorų respublika“, kurioje bajorai sprendė visus valstybei reikšmingus klausimus, net ir politinius, sau priskirdami begalę privilegijų. 1518 m. Vengrijos karalius Zigmantas nutarė nepriimti žemvaldžio skriaudžiamų valstiečių skundų.

Didikų luomo augimui Rytų Europoje įtakos turėjo ir miestų bei jų gyventojų nuosmukis. Dar XIV–XV a. Rytų Europos miestuose klestėjo ekonominis ir politinis gyvenimas. Vėliau prasidėjo krizė, nulemta Hanzos sąjungos, kuriai priklausė daug prie Baltijos jūros išikūrusių miestų, žlugimo, gyventojų sumažėjimas, dėl karų bei vidinių tarpusavio kovų susilpnėjusi prekyba ir stiprėjanti anglų bei olandų konkurencija Rytų–Vakarų prekyboje. Didikai, turėję ryšių centrinėje valdžioje, pasinaudojo miestų nuosmukiu ir sugriovė miestų monopolį užsienio ir vidaus rinkoje, mulkino miestų gyventojus, susikūrė muitų privilegijas, uždraudė miestams priimti pabėgusius baudžiauninkus.

Tokios kunigaikščių ir didikų priemonės žlugdė daugelį Rytų Europos miestų. Tuo metu Vakarų Europos miestai dar labiau augo, ypač Anglijoje ir Nyderlanduose. Nevienoda miestų plėtra Europoje nulėmė ne tik žemvaldžių ir valstiečių santykius, bet ir visuotinę Europos istoriją. Savitai besivystančios Rytų Europos diduomenė ištvirtino visuomeniniame, ekonominiame ir politiniame gyvenime; Vakarų Europoje tuo metu formavosi tvirtas valstietijos luomas, kuris vėliau paspartino Europos ūkio augimą. Nusilpę Rytų Europos miestai nepakėlė pastarosios ūkio, todėl Rytų valstybės dar ilgai buvo agrarinės ir atsilikusios.

Rytų Europos įtaka pasaulinio žemės ūkio plėtrai naujaisiais laikais dėl Wallersteino iškeltų minčių apie modernaus pasaulio sistemos formavimąsi vėl tapo diskusijų objektu.³ Pagal atskirų Europos regionų ekonomikos plėtrą XVI a. Wallersteinas skiria tam tikras ekonomines zonas: ekonomiškai stipriausias, labiausiai išsivystęs Šiaurės Vakarų Europos regionas – Europos branduolys, – kuriam priklauso Anglija, Nyderlandai ir dalis Prancūzijos; dalinės periferijos šalys – Pietų Prancūzija, Ispanija ir dalis Vakarų Vokietijos; ekonomikos branduolio įtakos šalys – ispanų ir amerikiečių kolonijos bei grūdus tiekiančios Rytų Europos valstybės (žr. 14 pav.); dar vieną zoną sudaro nuo Rusijos per Turkiją iki pat

14 pav. Javų auginimas ir prekyba grūdais XVII amžiuje

Kinijos besitęsianti juosta, kuri, priešingai nei periferijos šalyms, nebuvo tiesiogiai priklausoma nuo Europos ekonominės politikos. Patyrinėjus Rytų Europos ekonomikos vystymąsi, galima pastebėti, kad atskiri jos regionai plėtojosi skirtingai, o šios diferenciacijos Wallersteinas nenurodė, todėl jo teorija dabar kritikuoja.

Rytų Europos monarchai ryšių su valstietija beveik nepalaikė, todėl valstiečiams teko patirti bajorų valdžią. Žemvaldžiai naudojo paveldėtą valdžią ir kiek įmanydami ribojo valstiečių laisves bei teises, didino prievoles ir silpnino valstiečių nuosavybės teises. Netrukus žemvaldžiai virto visiškais autokratais, o savo valstiečius pavertė bevaliais baudžiauninkais. Tuo metu didėjo žemės ūkio produkcijos eksportas iš Rytų Europos. Anksčiau žemvaldžiai mažai tesirūpino gaminti rinkai, o nuo XVI a. ėmė greitai plėsti savo

valdas, dažnai užgrobdami ir valstiečių valakus; žemdirbiams nieko daugiau neliko, kaip tik tarnauti dvare. Netrukus darbo dvare laikas buvo padidintas iki kelių dienų per savaitę, taigi valstiečiai beveik visą laiką dirbo tik bajorams ir krovė jiems turtus.

Rytų Europos stambiosios žemvaldystės vystymąsi XVI–XVIII a. galima suskirstyti į keletą fazių. Iki XVI a. pabaigos daugelyje Rytų Europos šalių susiformavo stambioji žemvaldystė, o valstiečiai vilko baudžiavos jungą. XVII a. pradžioje pasirodė pirmieji žemės ūkio krizės požymiai, todėl žemvaldžiai panoro dar labiau sugriežtinti valstiečių darbo sąlygas, bet tam reikėjo išleisti naujus įstatyminius aktus. Trisdešimties metų karas bei Švedijos ir Lenkijos karas paskatino žemvaldžius nuo XVII a. vidurio dar labiau išplėsti ir sutvirtinti savo žemes. Dėl karų sumažėjus gyventojų, daugelis valstiečių rytinėse Elbės pakrantėse prarado žemės paveldėjimo teisę ir savo gimtąsias sodybas; žemvaldžiai dar kartą ryžtingai pablogino valstiečių gyvenimo sąlygas. Tuometiniuose teisiniuose dokumentuose aiškiai apibrėžtos valstiečių teisės ir pareigos, – tai daugiausia priklausomybė nuo žemvaldžio, priverstinio darbo dvare prievolė ir baudžiavos įteisinimas.

Sparčiausiai stambioji žemvaldystė vystėsi XVIII a. Žemvaldžiai buvo reliatyviai nepriklausomi savo valdose ir stengėsi visaip šia padėtimi pasinaudoti; valstiečiai daugelyje vietų privalejo eiti lažą dvare jau šešias dienas per savaitę. Mažėjantis valstiečių luomas ir silpnėjanti kaimų bendruomenė tapo stipriai priklausoma nuo žemvaldžių valios. Tokia plėtra sukėlė stagnaciją, net sumažino žemės derlingumą. Žemės ūkis plėtojosi menkai, kartais buvo juntamas net regresas. Žemės ūkio problemos privertė Vokietijos žemvaldžius imtis kitokių priemonių, visų pirma – pradėti socialines reformas, keisti valstiečių gyvenimo sąlygas.

Paskutiniaisiais XVIII a. dešimtmečiais ekonominė plėtra daugelyje regionų vyko skirtingai. Prūsija ir Austrija buvo vienintelės šalys, kurios Rytų Europoje vykdė bendrą politiką

valstiečių atžvilgiu. Imperatorius Juozapas II suteikė Bohemijos, Moravijos ir Galicijos valstiečiams daugiau laisvių, – šis jo žingsnis pralenkė Prancūzijos Didžiosios revoliucijos reformas, tačiau nebuvo itin reikšmingas. Kitose vietose, ypač Lenkijoje ir Rusijoje, baudžiava tapo dar sunkesnė. Socialinės ir agrotechninės reformos buvo vykdomos atskirai ir tik kartais papildydavo viena kitą, pavyzdžiui, Holšteino žemėje, kur pradėta reguliuoti žemvaldžio ir valstiečio santykis. XVIII a. žemės ūkio plėtra pagerino pasiturinčių valstiečių padėtį, tačiau mažai ką pakeitė bajorams priklausančių valstiečių, baudžiauninkų, sudariusių didžiausią valstietijos dalį, gyvenime. Vienas ryškiausių stambiosios žemvaldystės pavyzdžių gali būti Meklenburgo žemė, kurios laukuose plūšėjo baudžiauninkai, o savarankiškai ūkininkaujančių valstiečių labai sumažėjo.

Kokia buvo valstiečių kasdienybė naujųjų amžių visuomenės kontekste? Teisiniai tų laikų dokumentai, amžininkų pasakojimai ir naujausi tyrinėjimai leidžia geriau pažinti žemvaldžių pavaldinių rytinėje Elbės pusėje gyvenimą. Svarbiausia stambaus žemvaldžio ūkyje buvo valstiečių darbo prievolė; lažas buvo skirstomas į rakandų gamybos ir gyvulių kinkymo prievoles, kūlimo, pasiuntinio, statybų darbus ir kt. Nebūtinai valstietis pats turėjo atlikti lažą – už jį galėjo atidirbti kaimynas ar kiti bendruomenės nariai. Lažo dydis ir rūšys priklausomai nuo regiono struktūros ir papročių buvo skirtingi. Kinkyti gyvulių ėjo valstietis, kuris turėjo kinkinį. Vietovėse, kur stambioji žemvaldystė buvo gerai išvystyta, valstiečiams reikėjo atlikti ir kasdienes prievoles. Kaimo bendruomenės narių pareigos priklausė nuo valstiečių ūkių dydžio ir jiems suteiktų teisių.

Einantiems lažą neužteko laiko ir jėgų nudirbti savo ūkio darbus. Kai kuriems valstiečiams reikėjo atvažiuoti iš toli, darbą pradėti vėlai ir baigti anksti, kad suspėtų sugrįžti namo į atokesnius kaimus. Baudos vėluojantiems valstiečiams nieko nekeitė, tik didino įtampą. Apie paskirtą lažo dieną reikėjo

pranešti iš vakaro, o jeigu tuo metu pasikeisdavo oro sąlygos, darbas turėdavo būti atšauktas. Nors tokia tvarka buvo nepatogi žemvaldžiams, valstiečiai kentėjo kur kas daugiau, nes darbinių galvijų reikėjo ir jų pačių ūkio darbams. Dėl lažo vyko daug ginčų ir teisminių procesų, mat valstiečiai ėmė gudrauti, atlikdavo tik tuos darbus, kuriuos buvo skolingi; žemvaldžiai ir tuo labiau žemės nuomininkai bandė išpešti kuo daugiau naudos.

Lažas ir milžiniški mokesčiai nepakeliamai apsunkino daugelio priklausomų valstiečių ekonominę padėtį. Štai ką sakė pastabus XVIII šimtmečio amžininkas apie Brandenburgo žemės valstiečius: „Gera žinoma, kad valstietis gyvena tik šia diena, ir laimė, jei dar gali atlikti savo pono ir visuomenines prievoles. Dirbdamas savo ūkyje jis geriausiu atveju gali tik pragyventi. Susitaupyti juodai dienai neįmanoma. Užklups kad ir mažiausia nelaimė, prastas derlius ar visiškai nederlius, kris gyvulys ar išmirs visa banda, kils gaisras, kruša išmuš jāvus arba ištiks kita bėda – valstiečiui turi suteikti lengvatų (remisijų) tiek žemvaldys, tiek valstybė.“⁴

Aukštutinėje Silezijoje, kur taip pat būta daug stambiųjų ūkių, 1786 m. pranešama, kad vienas priklausomo valstiečio ūkis, atskaičiavus visus mokesčius, per metus uždirba tik apie penkis talerius. Dėl mažo derliaus ar kritus darbiniam gyvuliui valstiečiui toliau ūkininkauti būdavo rizikinga, mat kredito jis negaudavo. „Ne dėl savo kaltės nelaimėlis kaip paguodą nuo savo negailestingų prižiūrėtojų dar gauna pylos; valdžia negali pakešti baudžiauninkų nusižengimų, todėl veja jį prievarta iš jo kiemo – tegul pasižiūri, kaip prasimaitins jis ir jo šeima.“⁵ Ūkio ekonomas A. Thaeris apie kunigaikščių žemių valstiečių dalį 1806 m. pasakoja panašiai. „Jų [valstiečių] ūkių našumas yra toks menkas, kad parduoti beveik nėra ko. Galima tik stebėtis tokia skurdžia žemdirbių būkle, juolab kad monarchai nuolat pabrėžė valstiečių luomo svarbą ir būtinybę jį išsaugoti. Blogybės priežastis – pati santvarka, kuri valstietį paverčia skurdžiumi ir užkietėjusiu tamsuoliu.“⁶

Patyrinėjus dvarų valdų paplitimo zonas Rytų Europoje XVIII a. pabaigoje, ši regioną galima perskirstyti (plg. 13 pav.): aiški riba tarp vakarų ir pietų. Riba prasideda ties rytine Holšteino dalimi, toliau tęsiasi palei Elbę, eina į pietryčius, kur apima Altmarko teritoriją į rytus nuo Elbės ir atskiria kuni-gaiškčių valdas Saksonijos regione. Galicija, Ukraina ir kaimyninės šalys taip pat priklausė dvarų valdų zonai. Prie šios srities kaip periferija jungėsi ir kiti regionai: pietvakariuose – Bohemija ir Moravija, toliau į pietus – Vengrija, Valakija ir Moldova. Centrinėje Rusijos dalyje šią ribą sunkiau nubrėžti, – ji turėtų eiti nuo Suomijos įlankos šiaurėje iki Krymo pietuose.

Į vakarus nuo šios ribos – Vokietijoje, Prancūzijoje ir kai kuriose kaimyninėse valstybėse – rutuliojosi kitokios žemėvaldos formos. Kokie pagrindiniai Vakarų feodaliųjų ūkių, daugelį šimtmečių pagrindinės žemės ūkio formos visoje Europoje, bruožai? Kuo skyrėsi Vakarų ir Rytų Europos valstiečių padėtis? Panaikinus lažo prievolę viduramžių epochos viduryje, Vakarų Vokietijoje ir Šiaurės Prancūzijoje susiformavo skirtingos žemvaldystės formos; didžioji žemių dalis perduota valstiečiams už piniginę ir natūrinę duoklę. Žemvaldžiai prižiūrėjo dalį žemių, tačiau nė iš tolo neprilygo Rytų Europos dvarų valdoms.

Vakarų Vokietijos ūkio plėtrą naujaisiais laikais lėmė žemvaldžiai. Ne riteriai, o žemvaldžiai buvo 1525 m. valstiečių karo nugalėtojai, jie ir darė didžiausią įtaką žemės ūkiui. Siekiantys pelno žemvaldžiai, kurdami šalies ūkio sistemą, labai rūpinosi ir žemės ūkiu. Net dėl fiskalinių ir karinių paskatų jie buvo suinteresuoti valstiečių luomo likimu. Kartais ne itin turtingi žemvaldžiai gynė valstiečius nuo stambesnių žemės savininkų. Tačiau ši agrarinė politika skyrėsi nuo žemvaldžių kaip šeimininkų veiklos savo ūkiuose.

Kad išlaikytų valstiečių ūkių našumą, žemvaldžiai išleido įsakymų, draudžiančių perdalyti žemę. Nors realiai kai kuriose Pietvakarių ir Vakarų Vokietijos vietovėse žemė galėjo

būti perdalyta, kiti žemvaldžiai stipriai priešinosi šiai akcijai ir apskritai valstiečių ūkių perskirstymui. Kai kuriuose regionuose (ypač Šiaurės Vokietijoje) šios priemonės buvo sėkmingos; valstietis žemę galėjo paveldėti, bet negalėjo jos parduoti. Bavarijoje tokie nurodymai galiojo iki XV a. vidurio, kai pradėti kurti ūkiai, vadinami „žemės pėda“. Panašių potvarkių vėliau būta ir kitose Vokietijos bei Austrijos vietovėse. Valakas daugiau nebuvo valstiečių žemės sklypo matavimo vienetas, o tapo apmokestinamuoju vienetu, – nuo jo apskaičiuojami mokesčiai ir duoklė, prievolės žemvaldžiui. Kiekvienas žemės perdalijimas, dalies sklypų atskyrimas ar kitos žemės reformos blogino žemvaldžių padėtį, todėl žemių savininkai stengėsi išvengti tokių dalybų.

XVII a. pasikeitė ir valstiečių nuosavybės teisės. Buvo labai daug įvairių nuosavybės formų, tarkim, paveldėtinės nuomos renta ar nuo XVII a. egzistuojanti Šiaurės Vakarų Vokietijoje žemės sklypo disponavimo teisė, vėliau pakeista paveldėtinės nuomos rentos teise. Be šių gana palankių nuosavybės formų, būta ir kitų, pavyzdžiui, besiremiančių valstiečio gyvenimo trukme ar terminuotų. XVII–XVIII a. šios nuosavybės formos tapo vis reikšmingesnės, nes buvo įgyvendinamos ir praktiškai. Pagaliau reikėtų prisiminti dar vieną to meto tendenciją: prievolės ir mokesčiai buvo keičiami į stabilią piniginę rentą. Lažo prievolė paprastai buvo įvertinama pinigais ir keičiama renta.

Valstiečių prievolės žemvaldžiams Vakarų ir Vidurio Europoje labai skyrėsi: egzistavo visai nežymūs išsipareigojimai ir sunkiausios priespaudos formos. Prievolės paskirdavo žemvaldys arba dėl jų susitardavo šeimnininkas ir valstietis; regiono ypatumai taip pat lėmė prievolių dydį. Prievolių ir pareigų atsirado gausybė. Jos skyrėsi ne tik atskirose šalyse, bet net kaimyniniuose regionuose. Vieni valstiečiai prievolės atlikdavo vienaip, kiti – kitaip, tačiau vyravo mišriosios prievolės: natūra, pinigine duokle ar darbo jėga. Ilgainiui žemvaldys leido savo valstiečiams kai kurias prievoles pakeisti

pinigine duokle. Prievolės feodalui tapdavo chaotiškos, jei dalis žemių buvo parduodama kitam žemvaldžiui ar pastarasis paveldėdavo sklypus; valstiečiai senu papratimu ir toliau vykdė prievoles.

Prievolės ir duoklės valstiečiams buvo paskiriamos ne tik pagal jų turimo žemės sklypo dydį. Žemės kokybė, artimi rinkos centrai ir pačių žemvaldžių ekonominis suinteresuotumas galėjo nulemti feodalinį išipareigojimą apimtį ir rūšis. Jei žemvaldys turėjo nedidelį žemės sklypą ir neprekiavo žemės ūkio produktais, dažniausiai iš valstiečių reikalaudavo piniginės ar natūrinės duoklės. Lažas iki naujųjų amžių pradžios buvo pagrindinė prievolė dvarui. Dažniausiai šią prievolę valstiečiai atlikdavo dirbdami dvaro laukuose, perdirbdami žemės ūkio produktus, perveždami krovinius ar padėdami žemvaldžiui medžioti. Vakarų ir Vidurio Europos žemvaldžiai neturėjo daug žemės turtų, todėl lažas dažnai truko tik keletą dienų per metus. Didesniuose Vakarų Europos feodalų ūkiuose lažo laikas galėjo sudaryti nuo 40 iki 50 dienų per metus, tačiau jis nebuvo toks alinantis kaip Rytų Europos ūkiuose.

Viena pagrindinių Vakarų Europos valstiečių duoklių buvo dešimtinė. Kiekvienam žemės sklypui, ar jis priklausytų didikui, miesto gyventojui, ar bažnytinei institucijai, buvo uždėtas dešimtinės mokestis. Iš pradžių dešimtinė buvo renkama kaip parama Bažnyčiai ir vargšams, tačiau ilgainiui jos rinkimo teisės atiteko kitiems, dažniausiai didikams. Pašalpa vargšams ir kaimo parapijai nebebuvo tokia svarbi, todėl vokiečių valstiečių kare vienas pagrindinių reikalavimų buvo dešimtinės mokesčio reforma. Pradėjus auginti naujas žemės ūkio kultūras ar įdirbti naujas žemes, dešimtinės mokesčiai ir jos rinkėjai nesutarė, ar šį mokestį reikia mokėti ir už naujai išgytą žemę. Dešimtinės duoklė vis dėlto stabdė žemės ūkio pažangą.

Prievolės ir mokesčiai žemvaldžiams tebuvo dalis išipareigojimų, užkrautų valstietijai. Jauna moderni valstybė taip

pat norėjo gauti savo mokesčių dalį. Didikų luomas ir Bažnyčia pamažu iš dalies išsivadavo nuo mokesčių mokėjimo pareigos, o tai reiškė, kad visus mokesčius turi mokėti valstiečiai. Mokesčiai, duoklės ir prievolės valstiečiams buvo labai įvairios, tad sunku spręsti, kokia valstiečių pajamų dalis atitekdavo feodalams. Žinoma, kad, pavyzdžiui, Vakarų Vokietijos valstiečiai XVIII a. turėjo atiduoti nuo 25 iki 40 proc. savo pajamų. Viurtemberge feodalo dalis sudarė 28–34 proc.⁷; pagrindiniai mokesčiai buvo javų, dešimtinė ir kt. Nurodyti skaičiai tėra vidurkis, – kiekvieno regiono valstiečiai mokėdavo skirtingus mokesčius.

Prancūzijoje ir Vakarų Vokietijoje būta ir įvairių nuomos formų, iš kurių svarbiausios – nuoma tam tikram laikui ir dalinė nuoma. Išsinuomoję žemę apibrėžtam laikui valstiečiai naudojos gyvuliais bei žemės ūkio padargais ir savarankiškai ūkininkavo; žemdirbiui reikėjo atsiskaityti žemės ūkio produkcija ar pinigais. Dalinės nuomos (*métayage*) atveju gyvuliai ir agrotechnika žemvaldžiui priklausė tik iš dalies, be to, žemvaldys prisiimdavo ir dalį rizikos valstiečiui naudojantis suteiktu turtu, gaudavo savo derliaus dalį. Abi šios rinkai tinkamos nuomos rūšys klestėjo Paryžiaus žemumos valdose ir Reino srities žemėse, nes šios nuomos formos parankesnės piniginius ir natūrinius mokesčius taikant rinkos sąlygomis. Nuomos sutartys paprastai buvo sudaromos trumpam laikui, trejiems ar šešeriems, daugiausia – devyneriems metams.

Dalinė nuoma buvo labai paplitusi Viduržemio jūros regiono šalyse, Italijoje ir Ispanijoje. Šiame regione būta įvairių agrarinių struktūrų ir valstietijos gyvenimo formų. Apeninų pusiasalyje buvo daug valstybių, kuriose ūkininkavimo formos, nuosavybės teisės ir gyvenimo sąlygos labai skyrėsi. Pjemonte žemė buvo padalyta į smulkius valstiečių ūkius ir perduota nuomininkams, o pietuose, Sicilijoje, klestėjo feodalinis žemės ūkis, kuris XVII a. netgi dar labiau įsitvirtino. Itin nekenčiami buvo fogtai, tarpininkavę

stambiesiems žemvaldžiams ir vargšams nuomininkams. Pietinėse vietovėse kilo didelių prieštaravimų tarp Bažnyčios ir didikų žemės valdų šalies vidurinėje dalyje ir smulkių valstiečių ūkių pajūrio žemėse. Bažnytinėje valstybėje buvo daug Bažnyčiai priklausomos žemės ir Romos patricijų šeimų valdų. Toskanoje žemės santykius reguliavo žemvaldžio ir žemės nuomininko sutartys, didžiausią įtaką žemės ūkiui dariusios kalnuotoje šiaurės vakarinėje šalies dalyje – pagrindiniame dalinės nuomos regione (*mezzadria*). Derlinguose Po slėniuose vyravo mažos valstiečių sodybos, kuriose žmonės tvarkėsi savo žemėje pagal paveldėtines nuomos rentos ar nuomos tam tikram laikui teisę.

XVI a. Ispanijoje pastebima tendencija stiprinti pasauliškų ir dvasininkų žemės valdas. Žemvaldžiai, plėsdami savo žemes ir turtėdami, kėlė daugiau pretenzijų ir valstiečių ūkiams. Žemvaldžiai sugrąžino daugelį pamirštų feodalinių teisių, kurios vėlyvaisiais viduramžiais tebuvo simbolinės. XVII a. pradžioje, kai nukrito žemės ūkio produktų kainos ir baigėsi valstiečių gerovė, daugelis valstiečių buvo priversti skolintis. Miestuose gyvenantys žemvaldžiai iš dalies atitraukė savo kapitalą iš kaimo, ėmė spekuliuoti dvarais, dėl ko išaugo skolos už įkeistą turtą. Gerokai pablogėjo kaimo bendruomenių ekonominė padėtis, žemė buvo sutelkta kelių savininkų rankose. Sėkmingiausiai žemės ūkis vystėsi Andalūzijoje, kur XVII a. pavyko stabilizuoti blogėjančią ekonominę padėtį.

Anglija ir Nyderlandai buvo dvi valstybės Vakarų Europoje, kuriose naujaisiais laikais anksčiausiai susiformavo kapitalistinės žemės ūkio formos. Nyderlandų pietuose vyravęs žemės ūkis buvo panašus į Vakarų Vokietijos žemės ūkį; šiaurėje po 1581 m. nepriklausomybės paskelbimo įvesta daug stulbinančių naujovių. Rytinėse provincijose nebuvo retos stambios didikų ir bažnytinės žemės valdos, tačiau plito ir vidutiniai bei smulkūs ūkiai. Be nuomos tam tikram laikui (dažniausiai nuo trejų iki dvylikos metų) ir ilgalaikės nuo-

mos, kuria valstiečiai išsipareigodavo pagerinti jiems perduotą žemę, egzistavo ir paveldėtinės nuomos renta; patys žemvaldžiai retai dirbdavo savo žemės sklypus. Vakarų žemėse, ypač tokiose Nyderlandų provincijose kaip Zelandija, Olandija ir Fryzija, dėl reformacijos ir nepriklausomybės kovų atsiradusių socialinių bei politinių pokyčių žemvaldžiai prarado kai kurias teises, daugelis žemių buvo perdalytos ar suskaidytos į mažus sklypelius, atitekusių miestų gyventojams. Taip susiklostė palankios sąlygos diegti modernesnes, našesnes ūkininkavimo formas valstiečių ūkiuose, kurie buvo išnuomoti trumpesniam laikui ir greičiau ekonomiškai suklestėjo. Nemažai pinigų buvo skiriama naujoms žemėms įdirbti ir maršų regionams sausinti.

Anglija, kaip ir Nyderlandai, buvo viena dar iki XVIII a. agrarinės revoliucijos labiausiai išsivysčiusių šalių Vakarų Europoje. Joje iki pat XVII a. pradžios vyko XIV a. prasidėjusios stambiųjų žemės valdų ir kaimo bendruomenės reformos. Keičiantis feodaliniais santykiams, sklypą dažnai imdavo valdyti kitas savininkas, o žemė tapdavo derlingesnė. Žemės ūkio vystymasis intensyvėjo plečiantis rinkai, augant regioninei ir tarptautinei prekybai, stiprėjant pinigų politikai, atsiradus nebijančių rizikuoti verslininkų luomui. Žemės valdų ribų nustatymas (*enclosures*), praktikuotas tik keliose Vidurio Anglijos grafystėse, kartu su didžiųjų vienuolynų žemės plotų sekuliarizavimu reformacijos metais turėjo įtakos plėtojant stambiąją žemėvaldą bei reguliuojant žemvaldžio ir valstiečio santykius. Nuo viduramžių pabaigos, ypač XVI–XVII a., Anglijoje egzistavo trijų luomų kaimo bendruomenė: visų pirma – feodalai, daugelio žemių savininkai; antra – valstiečiai nuomininkai, kurie dirbo žemę sudarę nuomos sutartį, ir trečia – samdiniai, kurie neturėjo žemės. Anglijos kaimo bendruomenė pamažu buvo įtraukta į stambiausias valdas; Anglijos žemės ūkio ir visuomeninės struktūros keitėsi ir dėl pagyvėjusios prekybos žeme.

XV–XVI a. prarasti savo sodybas rizikavo tik tos šeimos, kurios savo ūkiu naudojos ribotą laiką ar iki gyvos galvos. Tokių valstiečių sodybų buvo trečdalis; kiti valstiečiai naudojos žeme geresnėmis nuomos sąlygomis. Svarbūs buvo ir nuolatiniai valstiečių ūkių pirkimai ir pardavimai; tuometinė rinkos padėtis žemvaldžius skatino daugiau parduoti žemės, nei jos pirkti. Plėtėsi žemesnysis didikų sluoksnis (*gentry*), kurį daugiausia sudarė turtingi miestiečiai ir praturtėję valstiečiai. Iki XVII a. vidurio valstiečių sodybų nesumažėjo, tai įvyko šiek tiek vėliau. 1640 m. krizė ir pilietinis karas drastiškai padidino mokesčius, sumažėjo žemės ūkio pajamos ir prasidėjo masinis traukimas iš kaimo. Šie faktoriai radikaliai pakeitė socialinę ir ekonominę kaimų būklę ir žemės santykius. Vis daugiau smulkesnių žemvaldžių traukė į miestus, perleisdami savo sklypus valdytojams. Žemesnieji didikai ir laisvieji valstiečiai taip pat siekė suvienyti savo žemės nuosavybę ir ieškojo kitokių našesnio ūkininkavimo formų. Žemvaldžiai iš naujo ėmė supirkinėti valstiečių sodybas.

Didelių žemės plotų nuoma turėjo privalumų, todėl žemvaldžiai supirkinėjo valstiečių sklypus ir perleisdavo juos tvarkyti valdytojams, kuriems taip pat suteikdavo nemažus kreditus. Ilgainiui didėjo skolų apimtys, daugėjo kreditų „valdytojams-nuomininkams“. Šie pokyčiai suardė iki pat XVIII a. antrosios pusės nusistovėjusius Anglijos kaimų bendruomenės santykius, tuo metu žemės valdų aptvėrimai ir kiti kaimo bei jo bendruomenės struktūras griauinantys veiksniai buvo įteisinti įstatymiškai.

Naujųjų amžių Anglijos ir Nyderlandų kapitalistinės žemės ūkio formos priešingybė buvo Skandinavijos šalių laisvai ūkininkaujančių valstiečių ūkiai. Didžiulis laisvųjų valstiečių luomas buvo susidaręs Norvegijoje; priklausomybės nuo žemvaldžio, kaip žemyne, čia nebuvo. Tik XVII a. didikai pabandė įtvirtinti panašius į kitų šalių žemėvaldos santykius. Valstiečiai netapo visiškai priklausomi, nors jų padėtis ir pablogėjo, o žemės nuomininkų daugėjo. Išskirtus

miškus, įdirbant naujas žemes ar perimant perdalytas valdas, laisvųjų valstiečių galėjo daugėti, tačiau nuomininkų 1625 m. buvo dukart daugiau nei laisvųjų valstiečių. Vyriausybė ilgai rėmė valstiečius, nes, viena vertus, jie buvo pagrindiniai mokesčių mokėtojai, kita vertus, sudarė šalies gynybines jėgas. 1687 m. išleistas įstatymas, kad žemvaldžiai, be savo sklypo, negali valdyti jokių kitų papildomų žemių. Kadangi dėl to žemvaldžiai gavo mažiau pajamų iš žemės rentos, jie ėmė nuomojamas žemes pardavinėti jų nuomininkams.

XVI–XVII a. Švedijoje suklestėjo didikų luomas, kurio atstovams teko spręsti krašto politinius uždavinius. Nuo viduramžių Švedijoje buvusi reikšminga valstietija tapo nebesvarbi, nors ir toliau dalyvavo ekonomikos plėtroje. Vyriausybė, siekdama prekybą ir amatus koncentruoti miestuose, turėjo suteikti senąją amatų laisvę. Kai kuriose šalies vietovėse valstiečiai ir toliau prekiaavo, be to, jie dar vertėsi laivininkyste. Svarbus visuomenės sluoksnis kaime buvo ir foptai bei didelių amatų bendrijų ar ūkių prievaizdai, – ilgainiui jie tapo didikais. Panašiai kaip Norvegijoje, nuo 1700 m. ir Švedijos karališkųjų žemių valstiečiai galėjo būti savarankiški. Naujųjų amžių pradžioje Danijos kaimų bendruomenė mažai tepakito, nors žemvaldžių didikų luomas buvo dar stipresnis nei kaimyninėse Šiaurės Skandinavijos valstybėse. Tik nedaugelis valstiečių buvo laisvieji, turintys savo žemės. Daugiau kaip 90 proc. visų mažų ir vidutinių valstiečių sodybų buvo apmokestinami ūkio vienetai, priklausantys didikams ar karaliui. Palyginti mažai buvo trobelninkų ir bežemių. Ypatinga rinkos santykių raida ir palanki tarptautinė grūdų ir gyvulių prekyba leido danų didikams pasinaudoti savo privilegijuota politine padėtimi, padedant valstiečiams didinti savo žemės valdas.

Naujųjų amžių pradžioje Europos žemės ūkis plėtojosi dviem skirtingomis kryptimis, o skiriamoji Rytų ir Vakarų Europos žemės ūkio riba ėjo palei Elbę. Rytų Europoje

pagrindinė žemėvaldos forma buvo stambūs dvarai, o Vakaruose – žemės valdų formos, kuriose vyravo laisvi žemvaldžio ir valstiečio ūkininkavimo principai. Aplink šias abi dideles zonas telkėsi daug kitų regionų ir mišriosios agrarinės struktūros vietovių, iš kurių galima paminėti ankstyvojo kapitalistinio žemės ūkio zoną Anglijoje ir Nyderlanduose, laisvųjų valstiečių žemes Skandinavijos šalyse ir Viduržemio jūros valstybes Pietų Europoje. Naujųjų amžių pradžios Europos žemės ūkio struktūroms svarbiausi buvo dvarai, kurie dar XIX ir XX a. turėjo įtakos ekonominiam, socialiniam ir politiniam Rytų Europos valstybių gyvenimui. Į rytus nuo Elbės (nuo pat Suomijos įlankos šiaurės rytuose iki Juodosios jūros pakrantės) driekėsi didžiulė teritorija, kur žemės ūkio reformos vyko lėčiau, o valstietija patyrė nuožmią priespaudą. Kyla klausimas, ar ekonominis bei politinis Rytų Europos atsilikimas, lėmęs nuolatinės krizes ir chaosą, buvo susijęs su savitomis šio regiono žemės ūkio sąlygomis.

Dvarų sistema Rytų Europą nusmukdė. Tačiau šio regiono negalima lyginti su ankstyvosiomis europiečių kolonijomis už Atlanto ar su šiandieninėmis trečiojo pasaulio valstybėmis. Rytų Europos žemės ūkis vystėsi reliatyviai autonomiškai, o šio regiono žemvaldžiai siekė įgyvendinti visų pirma asmeninius interesus. Be tokios stiprios centrinės valdžios kaip Rusijoje jie, deja, negalėjo garantuoti stabilios feodalinės santvarkos. Beviltiška buvo iš šio luomo tikėtis esminių visuomenės reformų. Ne žemvaldžiai paragino atsisakyti stambiosios žemvaldystės sistemos XIX amžiuje. Priespauda besiremianti stambiosios žemvaldystės sistema negalėjo vykdyti naujų ekonominių ir politinių reikalavimų. Atsisakyti feodalinų struktūrų Rytų Europoje reiškė ir esminę visuomenės pertvarką, ypač Prūsijoje ir Rusijoje. Žemvaldžių ūkiai kaip ekonominiai vienetai iki pertvarkos 1917–1945 m. buvo svarbūs plėtojant ekonomiką.

Visuomenė, gyvenvietės ir Europos agrarinės zonos pirmaisiais naujųjų amžių metais

Nuo XVI a. iki XVIII a. pabaigos įvyko keletas esminių Europos ekonomikos, visuomenės, politikos bei kultūros pokyčių, turėjusių įtakos ir žemės ūkiui bei valstietijai. Šie kelių faktorių sąlygoti pokyčiai apėmė įvairias gyvenimo ir žmonių veiklos sritis. Geografiniai atradimai leido pažvelgti į kitus žemynus, atvėrė naujus prekybos kelius. Jūrinės tautos varžėsi, kuri atras daugiau svetimų šalių, o Rusija stengėsi įdirbti plačias Sibiro žemes. Europai, kurios laivininkystė nuo vėlyvųjų viduramžių buvo sutelkta Baltijos ir Viduržemio jūrose, parūpo Atlanto jūrkeliai; jos vakarinėse jūrų pakrantėse susikūrė šalys ir miestai, ketinantys prekiauti visų pirma su Užatlantės valstybėmis. Ši tendencija išaiškėja, kai lyginame Viduržemio jūros miestų Genujos ir Venecijos plėtrą su Lisabonos, Antverpeno, Amsterdamo bei Londono miestų raida.

Naujų miestų kūrimąsi spartino ir modernių valstybių formavimasis. Naujųjų amžių pradžios Europoje atsirado modernių valstybių ir tautų, kurios vystėsi itin dinamiškai. Suklestėjus šioms valstybėms augo ir jų sostinės, nauji kuni-gaikščių miestai bei rezidencijos nustelbė senuosius miestus. Madridas, buvęs mažas miestelis, išaugo kur kas labiau nei kiti senieji miestai klestinčioje Ispanijos karalystėje. Nyderlanduose savo padėtį sustiprino Briuselis, o Amsterdamas virto metropoliu suvienytose provincijose. Prancūzijoje Paryžius gerokai išsiplėtė ir tapo karalystės centru. Pagyvėjus

amatams ir suklestėjus prekybai, šalia senų miestų kūrėsi ir nauji prekybos bei finansų centrai.

Augant miestams naujųjų amžių Europoje daugėjo gyventojų. Pagal Molso ir Armengaudo¹ skaičiavimus, 1500–1800 m. Europos visuomenė pagausėjo nuo 80 iki 187 milijonų gyventojų. Vadinasi, nuo XVI iki XVIII a. Europos gyventojų skaičius išaugo du su puse karto, tiesa, skirtingai atskirose valstybėse. Italijoje gyventojų padaugėjo palyginti nedaug – nuo 10 iki 18 milijonų, o Anglijoje gana žymiai – nuo 4 iki 11 milijonų. XVII a. krizių purtomuose kraštuose Ispanijoje ir Vidurio Europoje gyventojų sumažėjo: Ispanijoje – nuo 10 iki 9 milijonų, Vokietijoje dėl Trisdešimties metų karo – nuo 16 iki 14 milijonų. Europos visuomenė ypač sparčiai augo XVI amžiuje ir po 1740 m., o XVII a. laikomas stagnacijos periodu.

Kodėl antrojoje XVIII a. pusėje daugėjo gyventojų? Miestuose gerinta namų infrastruktūra, geriau apsirūpinama vandeniu, didesnis dėmesys skirtas sveikatos priežiūrai – visa tai lėmė demografinį šuolį. Kaimuose pasikeitė apsirūpinimo maisto produktais sąlygos: paruošta daugiau žemės ūkio produkcijos, pradėtos auginti naujos žemės ūkio kultūros. Taip pat buvo juntama pažanga higienos ir drabužių sferoje, pagerėjo medicininė rūpyba. Gyventojų prieaugis sumažėjo dėl epidemijų protrūkio, nederliaus, nuo vėlyvųjų viduramžių iki XVIII a. pablogėjusių klimato sąlygų. Klimato pokyčiai, atrodo, sukėlė apsirūpinimo maisto produktais krizes nuo XVI a. pabaigos iki XVIII a. vidurio.

Labiau nei klimatinės sąlygos mirtingumą daugelyje valstybių skatino karai ir nesiliaujančios epidemijos. Dėl nuolat pasikartojančių maro, choleros ir šiltinės epidemijų bei tuberkuliozės ir raupsų tankiai apgyventuose didmiesčiuose bei kaimuose, nesilaikant higienos reikalavimų, mirė daug žmonių. Skurdžiau gyvenantys kaimo ir miesto visuomenės luomai labiau kentėjo nuo ligų ir bado nei turtingesnės ir geriau apsirūpinusios šeimos.

XVI a. po ilgai trukusios stagnacijos Europos visuomenė vėl pradėjo augti, ir tai paveikė gyvenviečių formavimąsi. Ypač daugėjo gyventojų naujai apgyventose žemėse ir ten, kur žemės ūkiui plėstis buvo sudarytos geros sąlygos. Vėl buvo įdirbama ir kultivuojama žemė, pirmiausia tose vietose, kur kažkada klestėjo, tik vėlyvaisiais viduramžiais buvo apleisti ir pavirto dykvieta ariamos žemės sklypai. Šalia tokių dykviečių esančių kaimų gyventojai pasiimdavo apleistą plotą ir iš naujo jį įdirbdavo. Apleistos žemės tapo kaimų valdomis, gyvenvietės plėtėsi. Apleistų žemių rekultivacijos neužteko prasimaitinti augančiai visuomenei, be to, daugelis dykviečių jau buvo apaugusios aukštamiškiu, kurį saugojo miškų įstatymas. Naujos žemės buvo pradėtos įdirbti miškų ir kalnų vietovėse, upių ir jūrų maršose. Pietvakarių Vokietijos *Cimernų giminės kronika* (*Zimmernchronik*) 1550 m. tokią žemės ūkio plėtrą komentavo taip: „Taigi jie pradėjo kirsti miškus, senas pievas bei laukus dirbti, kur anksčiau kaimas stovėjo, dabar čia naujas iškilo.“² Tokia žemės ūkio raida buvo būdinga daugeliui regionų, beveik nebeliko neapgyvendintų teritorijų.

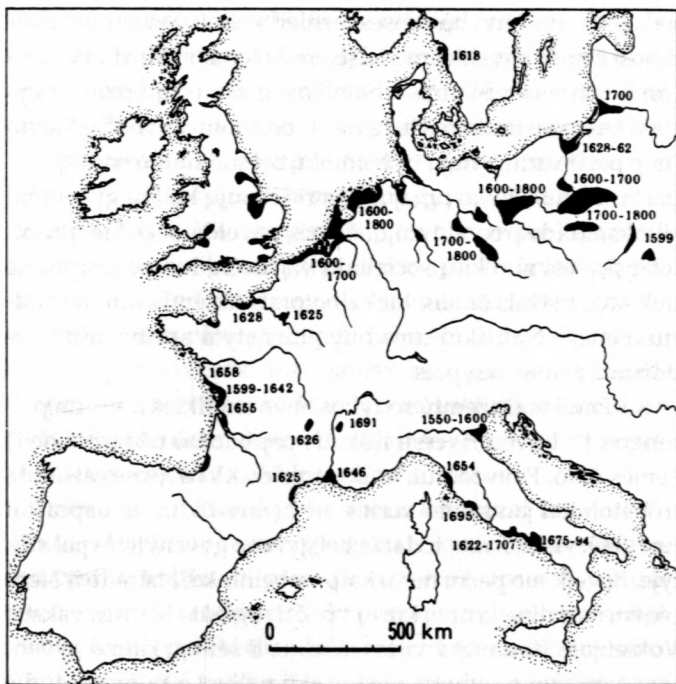
Galima spėti, kad apie 1560 m. Vokietijoje vėl buvo tiek pat gyventojų kaip iki vėlyvųjų viduramžių maro epidemijų (iki 1340 m.). Kadangi tuo metu gyventojų augimo nestabdė nei karai, nei epidemijos, naujos žemės tapo vieninteliu prasiimtinimo šaltiniu. Kur tik įmanoma, buvo įdirbamos pelkės ir dykynių žemės, ganyklos paverčiamos dirbama žeme, kertami miškai. Miškai buvo taip sparčiai kertami, kad daugelyje teritorijų žemvaldžiai buvo priversti uždrausti šią veiklą ir ragino auginti mažiau gyvulių. Sunku pasakyti, ar šios priemonės buvo veiksmingos. Valstiečiai juto priespaudą, todėl turėjo ieškoti naujų prasiimtinimo ir pajamų šaltinių. Tai paskatino juos dirbti net tokią žemę, kuri nelabai tiko ilgalaikiai žemdirbystei.

Šiaurės jūros pakrantėje sėkmingai sausintos maršų žemės, statomos užtvankos. Nyderlanduose 1565–1615 m. iš

naudojo įdirbti 44 000 hektarų maršų – daugiau nei per kitus du šimtmečius. Panašiai buvo ir Šiaurės jūros pakrantėje Vokietijoje. Kai XIV–XV a. kai kuriose Vokietijos įlankose potvyniai sukėlė daug nuostolių ir nemažai kaimų bei žemių atsidūrė po vandeniu, XVI a. vėl iš naujo imta statyti užtvankas ir sausinti žemę. Jeverio žemėje, Harlės įlankos ir kitose pakrantės vietovėse XVI–XVII a. įdirbta 40 000 hektarų maršų. Tai sudarė daugiau kaip du trečdalius visų XIII–XIX a. Žemutinėje Saksonijoje įsisavintų naujų žemių. Taip pat sparčiai pajūrio maršai buvo įdirbami ir kaimyninėje Šlėzvingo-Holšteino žemėje.

Vidurio Europos rytinio pakraščio šalyse XVI a. taip pat kilo nauja kolonizacijos ir naujų žemių įdirbimo banga, kuriai buvo charakteringi įvairūs, vienas nuo kito nepriklausomi judėjimai (plg. 15 pav.). Į Rytų Prūsijos šiaurines vietas atsikėlė lietuviai valstiečiai, į Vyslos upės žiotis pasitraukė olandų valstiečiai menonitai, dėl savo tikėjimo palikę tėvynę. Nuo XVI a. vidurio jie kūrėsi Vyslos ir Nogatos deltoje ir taip nusiausino kraštą, kad žemė per trumpą laiką tapo daug vertingesnė. Šie valstiečiai vėliau buvo įtraukti ir į lenkų žemvaldžių kolonizacijos žygius, todėl olandų gyvenviečių būta ir Vyslos žemupyje. Iš Rytų Pamario kilę vokiečių valstiečiai apsigyveno dar nedarbuose pietinio Pamario žemėse. Iš Noi-marko ir Žemutinės Silezijos buvo keliaujama į miškingą žemių ruožą, kuris skyrė vokiečių ir lenkų žemes. Šių padrikų judėjimų dalyviai per Vakarų Prūsiją ir Poznanę atkeliavo iki pat Vidurio Lenkijos ir Volynės.

XIV–XV a. krizė Prancūzijoje sulėtino visuomenės ir žemės ūkio vystymąsi; šalies šiaurėje ir pietuose epidemijos ir karai nusiaubė ištisas gyvenvietes. XVI a. pradžioje iš naujo pradėta įsisavinti apleistas žemes, o po kelių dešimtmečių Prancūzijos kaimai labai išaugo. Dykvietės imtos naudoti žemės ūkyje, žemdirbystė ir gyvulininkystė išstūmė miškus ir krūmynus, net buvo griebtasi miškų apsaugos priemonių. Šiek tiek žemės ūkio plėtrą pristabdė religiniai karai, tačiau šimt-

15 pav. Maršų kolonizacija Europoje (XVI–XVIII a.)

mečio pabaigoje vėl imta kirsti miškus, atnaujintas urbani-
zacijos procesas. Anglijoje dykviečių ir ganyklų dirbama
žeme paversta palyginti nedaug, galbūt dėl vėlyvaisiais vi-
duramžiais išplėtos avininkystės ir žemių ribų nustatymo
(*enclosures*). Skandinavijos žemės ūkis plėtojosi panašiai kaip
žemyne: gausėjant gyventojų ir ten plėtėsi dirbamos žemės
plotai.

Plečiant dirbamos žemės plotus, atsirado socialinė senųjų
gyvenviečių valstiečių ir naujakurių diferenciacija. Ir senieji,
ir naujieji gyventojai savo žemes plėtė prijungdami šalia jų
sklypų esančius plotus. Socialinių nesutarimų kilo aiškinantis

valstiečių nuosavybės teises: senieji kaimų gyventojai naudojosi žemės paveldėjimo teise, mažžemiai naujakuriai jau tėsį nuskriausti. Šiaurės Vokietijoje ir net rytų vokiečių gyvenvietėse atsirado mažžemių ir bežemių valstiečių kiemu (taip pat ir vadinamųjų trobelninkų bei sodininkų namelių), – pastarieji nuo XV a. prisijungė prie senųjų kaimų gyventojų sluoksniu (dvaro valdytojų, žemės paveldėtojų). Šie gyventojai skyrėsi nuo kitų socialinių valstiečių luomo grupių ne tiek savo mažais ūkiais, kiek ribotomis teisėmis kaimo bendruomenėje. Naujakuriams buvo nustatyta apribojimų naujojantis žemės sklypais.

Kadangi mažžemių sodybos buvo smulkios ir ne itin pelningos, jie buvo priversti ieškoti papildomo uždarbio ne iš žemės ūkio. Pavyzdžiui, nuo antrosios XVI a. pusės atsiradę trobelninkai jau seniai vertėsi ne žemės ūkiu. Jie paprastai turėjo tik vieną namą ir daržą bei gyveno gyvenvietės pakraštyje. Beveik tuo pačiu metu kaip trobelninkai atsirado ir šienpjovių socialinė grupė, kurių ypač daug būta Šiaurės vakarų Vokietijoje. Kadangi žemės trūko, jie iš senųjų kaimo gyventojų gaudavo nuomotis mažus sklypelius, o nuomos dydis sudarė maždaug darbo valstiečio sodyboje vertę. Šienpjoviai gyveno šalia pagrindinių kaimo gyventojų namų. Žemvaldžiai skatino naujų gyventojų atvykimą į kaimą daugiausia dėl dviejų priežasčių: viena vertus, jie galėjo gauti didesnių pajamų iš duoklės ir mokesčių, kita vertus, taip žemvaldžiams buvo lengviau išlaikyti nepadalytus valstiečių ūkius. Šių gyventojų regioninis paplitimas nebuvo vienodas. Mažai vienkiamių buvo senose gyvenvietėse, įsikūrusiose lioso dirvožemio vietovėse, nes čia naujakuriams trūko svarbiausio – didelių žemės valdų. Kertant miškus ir taip plečiant žemės plotus čia atsirado nemažai sodybų, taip pat susikūrė vienkiami.

Kita Vidurio Europos žemės ūkio plėtros fazė prasidėjo po Trisdešimties metų karo (1618–1648). Karo padaryti nuostoliai – nuniokotos žemės plotai, sumažėjęs gyventojų skai-

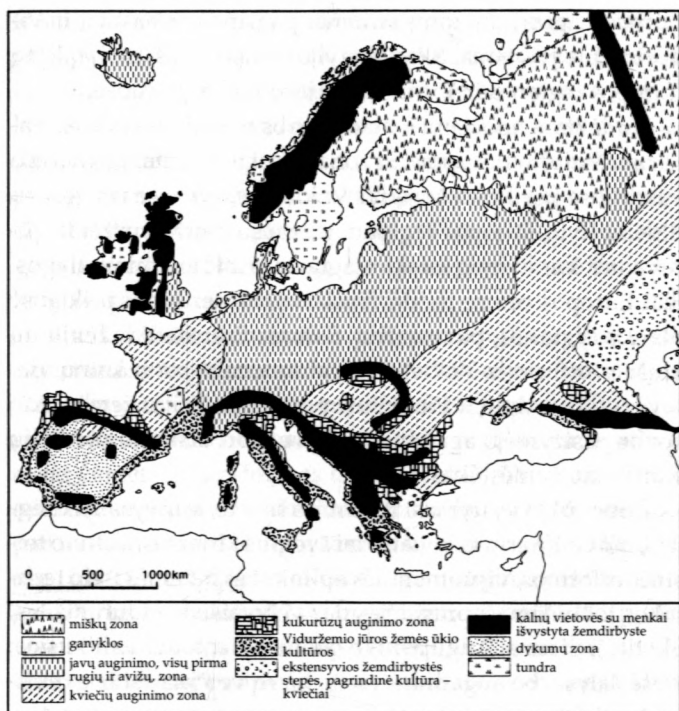
čius – paskatino valstybę imtis ryžtingų priemonių karo pasekmėms likviduoti. Daugelyje vietų nuostolių atnešė ne karas, o per jį siautusios epidemijos ir masinis badas. Dauguma per karą paliktų žemės sklypų ir kaimų po karo vėl imti tvarkyti, žemės ūkio našumas buvo toks kaip anksčiau. Norint atnaujinti kraštą reikėjo padidinti gyventojų skaičių. Šiais komerciniais siekiais visų pirma norėta atkurti per karą pašlijusius visuomeninius santykius gyvenvietėse. Gyventojų praradimai leido žemvaldžiams pasisavinti dykvieta virtusius valstiečių žemės plotus ir taip plėsti savo valdas, – valstiečių teisės ir vėl buvo pažeistos. Naujakuriai negalėjo žemės paveldėti, žemvaldys bet kada galėjo atšaukti naujakuriui suteiktą teisę naudotis sklypu. Kurdamas naujas gyvenvietes, žemvaldys lengviau taikė baudžiavos formas.

Amžininkai ir istorikai, be abejo, labiausiai žavėjosi didžiaisiais žemių įsisavinimo projektais, kurių tikslas – nusausinti ežerus, kultivuoti pelkes ir užtventkti apsemtų upių ir jūrų žemumas. Iš tokių projektų įgyvendintojų paminėtina Prūsijos karalystė. Oderio užliejamos žemės prie Frankfurto, kuriame iki XVIII a. vidurio įdirbta 56 kvadratiniai kilometrai naujų žemių, 1747–1753 m. įdirbta 56 000 hektarų, o Vartos slėniuose iki 1786 m. – apie 30 000 hektarų naujų žemių. Drėmlinge (Altmarkas) dar Frydricho II laikais apie 22 500 hektarų kemsynų buvo paversta ganyklomis, miškais ar dirbama žeme. Tarp atvykusiųjų į Prūsiją daugiausia buvo Zalcburgo gyventojų – apie 20 tūkst., kurie 1732 m. Rytų Prūsijoje sudarė beveik uždarą bendruomenę; jie buvo išvaryti iš savo tėvynės dėl religinių įsitikinimų. Neįtikėtina, bet šie kalnų gyventojai sugebėjo prisitaikyti prie svetimos žemės – Rytų Prūsijos lygumų ir sėkmingai kūrė gyvenvietes. Zalcburgiškams buvo suteiktos savivaldos teisės, o jų gyvenviečių vyresnybė, seniūnai, gavo po laisvą valaką.

Karalius Frydrichas II visoje Prūsijos karalystėje skatino plėsti dirbamos žemės plotus. Jam valdant į šalį atvyko naujakurių iš gretimų teritorijų, iš Saksonijos, Tiuringijos ir

Meklenburgo, taip pat ir iš tolimesnių kraštų – Viurtembergo, iš kurio į Vakarų Prūsiją persikėlė didesnės naujakurių grupės. Paprastai atsikėlėliai nebuvo skurdžiai, turėjo sukaupę kapitalo. 30 000 kolonistų, kurie valdant Frydrichui II atvyko į Prūsiją, turėjo pakankamai pinigų ir atsigabeno vertingo žemės ūkio inventoriaus: arklių, jaučių ir avių. Iš pradžių naujakuriai galėjo kurtis karališkoje žemėje, nors kai kuriose vietovėse ir didikai suteikė žemės kolonistams. Oderio ir Vartos slėniuose, Pamario pakraštyje ir kituose regionuose valdant Frydrichui II buvo įdirbta apie 40 000 hektarų žemės, todėl karalius visai pagrįstai galėjo tvirtinti, kad jis taikos metu prūsų valstybei iškovoją dar vieną provinciją.

Ne tik Prūsijoje, bet ir kitose Vidurio ir Rytų Europos šalyse kūrėsi didesnės gyvenvietės. Pasibaigus turkų valdymui (1686), dideli Vengrijos plotai buvo ištuštėję. Šalies pakraščiuose chaotiškai kūrėsi vokiečių valstiečiai, vėliau savo valdas ėmė plėsti ir stambesni žemvaldžiai. Taip atsirado vokiečių gyvenviečių salelės Balkonyvalde, Ofeno kalnuotajame krašte ir Baranjoje. Tik po Požarevaco taikos (1718), kurios sutartimi Habsburgai gavo Banatą, prasidėjo didžiulė kolonizacija, ypač išaugusi valdant imperatorienei Marijai Teresei. Be vokiečių, į šalį atvyko ir kitų tautų žemdirbių; šalį norėta apgyvendinti, ne germanizuoti, pasienio zonoje buvo svarbūs ir militaristiniai motyvai. Naujakuriai, kilę iš Švabijos, Pfalco ir Lotaringijos, buvo laisvi ir gaudavo sodybas su paveldėjimo teise. Panašiai žemės plėstos ir Galicijoje bei Bukovinoje. Beveik tuo pačiu metu kaip imperatorienė Marija Teresė, Rusijos carienė Jekaterina II, baigiantis Septynerių metų karui (1763), kreipėsi į naujakurius Rusijoje: ji pažadėjo visiems atvykėliams trisdešimt laisvo ūkininkavimo metų savo sodybose, leido laisvai išpažinti savo tikėjimą ir suteikė visišką savivaldą. Ypač carienės kreipimusi susidomėta kai kuriose vokiečių teritorijose, todėl jau po kelerių metų susikūrė naujos gyvenvietės Volgos žemupyje prie Saratovo. Šios gyvenvietės buvo Volgos vo-

16 pav. Europos agrarinės zonos

kiečių respublikos, egzistavusios iki siaubingų Antrojo pasaulinio karo įvykių, užuomazga.

Naujųjų amžių pradžios Europos agrarinės zonos susiformavo esant skirtingoms dirvožemio ypatybėms (žr. 16 pav.). Žemės ūkis ir su juo susiję visuomenės santykiai priešindustrialinėje Europoje priklausė nuo geografinių ypatumų ir įvairių agrarinių zonų, nekalbant jau apie regionų skirtumus, politinius, socialinius bei kultūrinius faktorius ir bendrą ekonomikos padėtį. Kokios agrarinės zonos susiformavo Europoje pirmaisiais naujųjų amžių metais? Kaip vystėsi atskirų šalių ir regionų žemės ūkis? Prisiminkime jau minėtą keturių

Europos agrarinių zonų schema: pagrindinė Vakarų ir Vidurio Europos zona, Skandinavijos valstybės šiaurėje, Rytų Europos regionas ir Viduržemio jūros šalys pietuose.

Pradėkime nuo žemės ūkio plėtros naujaisiais laikais Vakarų ir Vidurio Europoje. Ši zona tęsiasi nuo Britanijos salyno vakaruose per Prancūziją iki Vokietijos, rytuose ribojosi su dideliu Rytų Europos regionu, pietuose – su Viduržemio jūros zona, kur vyravo kitokios agrarinės ir klimatinės sąlygos. Šiai Europos centre išsidėsčiusiai agrarinei zonai priklausė plačios lygumos, pavyzdžiui, Šiaurės Prancūzijos žemumų kraštas ar Šiaurės Vokietijos žemuma, taip pat ir kalnų vietovės iki pat Alpių ir Pietų Europos regionų. Šios žemės ūkio zonos pasižymėjo agrarine įvairove, kuri atsirado per kelių šimtmečių žemės ūkio istoriją.

Žemės ūkio vystymąsi Britanijos salyne, kur vyrauja drėgnas, dėl Golfo srovės reliatyviai švelnus klimatas, skatino teisinės reformos, visuomeninės aplinkybės ir žemės ūkio technikos tobulėjimas, prasidėjęs dar vėlyvaisiais viduramžiais. Škotija ir Šiaurės Anglija buvo izoliuotos ir todėl atsilikusios; šiose šalyse, be augalininkystės, buvo verčiamasi ir gyvulininkyste bei miškininkyste (šiam regione gausu miškų). Gyvulininkystė sparčiai vystėsi, nes didesniems Anglijos miestų regionams reikėjo daug mėsos produktų. Iš Škotijos tradiciškai gyvuliai buvo genami į pietines Anglijos ganyklas; XVIII a. per metus į šias ganyklas buvo pergenama net apie 40 000 gyvulių, ten jie buvo nupenimi, o jų mėsa parduodama miestiečiams. Škotijoje buvo auginami javai, ypač – miežiai; buvo taikoma vidinio ir išorinio lauko sistema. Vidinis laukas, užimdavęs apie trečdalį dirbamos žemės ploto, buvo pakaitomis apsėjamas miežiais ir avižomis. Išoriniame derlingame lauke buvo auginamos avižos, vėliau nederlingi laukai paverčiami ganyklomis. Nors ir buvo vykdomos tam tikros reformos, Škotijos žemės ūkis neprilygo Anglijos žemės ūkiui.

Airijos žemės ūkis buvo dar menkliau išvystytas nei Škotijos, iki XVIII a. pradžios buvo verčiamasi tik gyvulininkyste

ir javų auginimu. Airių valstiečiams, patiriantiems didžiulę priespaudą, trūko ryžto sukilti prieš žemvaldžius. Tik valstybė neleido žemvaldžiams dirbamą žemę paversti ganyklomis, padidinti gyvulių bandas ir pasipelnyti parduo-dant mėsą bei pieno produktus. Perėjimas nuo žemdirbystės prie gyvulininkystės nebuvo uždraustas, o tik pristabdytas: XVIII a. Airija turėjo išvežti daug grūdų. Airijos visuomenė geriau maisto produktais galėjo apsirūpinti tik amžiaus pa-baigoje, kai pradėtos auginti bulvės.

Visiškai kitaip žemės ūkis plėtojosi Anglijoje. Keičiantis agrarinėms struktūroms ir kaimo bendruomenės santykiams, atsirado naujų ūkininkavimo metodų ir formų. Dar XVI a. pastebėtas susidomėjimas žemės ūkio problemomis, atlikta daug žemės ūkio reformos darbų. Žemės ūkio struktūrose anksti atsirado verslo užuomazgų: nuolat buvo stengiamasi parduoti rinkai reikalingus žemės ūkio produktus, skirti pi-nigų įrenginiams tobulinti. Vis daugiau auginta pašarinių au-galų, XVI a. atsirado ir drėkinamų pievų; antroje XVII a. pusėje visa tai buvo pripažinta kaip žemės ūkio pažanga. Gyvuli-ninkystės verslą, besiplečiantį dėl didėjančios vilnos paklau-sos, paspartino atpigę grūdai. Buvo ieškoma būdų, kaip pagerinti derlių, ir imta taikyti įvairias sėjomainos formas, pavyzdžiui, Norfolko sistemą, t.y. keturlaukę sėjomainą (pa-kaitomis buvo auginami dobilai, kviečiai, runkeliai ir mie-žiai). Be abejonės, žemės ūkio technikos tobulinimas, nauji augalininkystės ir gyvulininkystės metodai džiugino vals-tiečius, sukūrė „naują žemės ūkį“, ypač paplitusį Anglijoje, o XVIII a. antroje pusėje nulėmusį agrarinę revoliuciją.

Plečiant ganyklas racionaliau organizuota ir gyvulinin-kystė. Daugiau vilnos gauta iš avių, pagerintos gyvulių veislės davė daugiau mėsos ir pieno. Netrūko naujovių ir augalininkystės srityje: suklestėjo pašarinių augalų ir kau-piamųjų kultūrų auginimas, nes šie augalai gerino dirvą. Dar anksčiau žemė tapo derlingesnė, visų pirma dėl to, kad buvo pritaikyta modernesnė sėjomainos sistema, daugiau

naudota trąšų, patobulinta žemės ūkio technika. Ankštinių augalų auginimas – dar viena žemės ūkio naujovė. Nuo 1650 m. auginta daug pašarinių augalų, o sudėtinga sėjomaina garantavo didesnę produktyvumą; minėtoji Norfolko sistema buvo naujos žemės ūkio plėtros XVIII a. pabaigoje pavyzdys.

Anglijos žemės ūkio plėtra leidžia įvertinti ir kitų Šiaurės jūros pakrantės regionų, visų pirma Flandrijos ir Olandijos, agrarinį vystymąsi. Nuo XVI a. Nyderlandai laikyti derlingiausią Vakarų Europos agrarinę zoną; čia gyveno pasiturinti kaimų bendruomenė. Žemės ūkis šiame regione taip pat išgyveno krizių periodus, tačiau jame išsirutuliojo specifinės struktūros. XVI–XVII a. Nyderlanduose žemės ūkis ilgai klestėjo ir gana greitai plėtėsi. Nyderlandų žemės ūkio dominavimas tarptautiniame ekonominiame gyvenime XVII a. leido išaugti ir pačiai valstybei.

Ekonominiai pokyčiai paskatino Flandrijos ir Olandijos valstiečius verstis gyvulininkyste. Valstiečiai Nyderlanduose buvo ir verslininkai, kurie sugebėjo pasinaudoti ne tik kiekviena galimybe padidinti derlingumą, bet ir ieškojo naujų žemės ūkio produkcijos realizavimo rinkų. Nusausintose vietovėse svarbiausia žemės ūkio kultūra buvo pašariniai augalai, reikalingi plečiant gyvulininkystę, be to, išaugo ir pieno produktų poreikis. Javų plotai buvo nedideli, bet naudojami racionaliai; Flandrijos provincijose plėtėsi ir pašarinių augalų plotai; daugėjant gyvulių padaugėjo ir trąšų, todėl dirva buvo vertingesnė nei kitose šalyse. Šiame regione taip pat auginti pluoštiniai augalai kanapės ir linai, rečiau – dažiniai augalai mėlžolė bei dažinė raudė, reikalingi tekstilės pramonei. Modernizuotas augalų kaitos ciklas tiksliai apskaičiuojant žemės derlingumo lygį, keičiant pašarinius ir ankštinius augalus.

Nyderlandų žemdirbystė tuo metu itin suklestėjo. Tačiau ir kaimyniniuose regionuose – Šiaurės Prancūzijoje ir Vakarų Vokietijoje, kur buvo ūkininkaujama orientuojantis į Nyderlandus, taip pat buvo juntama pažanga. Šiaurės Prancūzijos

ūkis iš Nyderlandų perėmė gyvulininkystės plėtros pavyzdį; be javų, buvo pradėti auginti pašariniai augalai. Nors mėsos ir pieno produktų poreikis didžiuosiuose miestuose Paryžiuje ir Ruane sparčiai augo, nebuvo verčiamasi vien gyvulininkyste. Šiaurės Prancūzijos valstiečiai ir toliau augino javus, ir ten, kur klimato ir dirvožemio sąlygos leido plėtoti žemdirbystę, gyvulininkyste buvo verčiamasi rečiau nei augalininkyste.

Vietovėse, kuriose žemė ne itin tiko auginti javus, gyvulininkystė buvo pagrindinė kaimų bendruomenės veiklos sritis; mėsos ir pieno produktai čia buvo prekybinių mainų objektas, nes teko pirkti nemažai grūdų. Kalvotose vietovėse ir kalnų regionuose, kur plėtota gyvulininkystė, užmegzti tvirtesni rinkos santykiai nei žemumose, kuriose valstiečiai augino javus. Paaiškėja, kodėl derlingos Pikardijos ir Bovės žemės buvo nuolat iš naujo įdirbamos, pagal trilaukės sėjomainos sistemą čia pakaitomis auginti rugiai ir kviečiai, o geresnėse žemėse – ir ankštiniai augalai. Pamažu daugėjo technikos, gerėjo žemės ūkio ekonomika. Daugelyje vietovių nuo trilaukės sėjomainos pereita prie pažangesnių sistemų, auginami ne tik javai, bet ir kitos kultūros, pavyzdžiui, ankštiniai augalai, o nuo XVIII a. Normandijoje ir Bretanėje imta auginti liucerną ir giminingus augalus, augalų sėjomainai tapo svarbūs pašariniai augalai. Intensyvi gyvulininkystės plėtra darė įtaką ir augalininkystei: buvo gaunama daugiau trąšų, o tai gerino žemės regeneraciją, mažino pūdymų plotus.

Vakarų Vokietijos žemės ūkis vystėsi panašiai kaip Šiaurės Prancūzijos. Daugelyje vietų dar vyravo trilaukės sėjomainos sistema, tačiau ir čia jau buvo juntama pažanga. Pūdymui paliekamuose laukuose nuo XVIII a. vidurio vis dažniau augintos daržovės ar pašariniai augalai gyvuliams; ši tendencija ypač išryškėjo intensyviau dirbamose žemėse prie Reino. Baltijos jūros pakrantės zonoje, Saksonijoje ir kai kuriose kitose žemėse, laukai buvo padalyti į keletą mažesnių; čia buvo

taikoma daugialaukė žemės ūkio sistema. Dalyje Šiaurės Vokietijos žemių buvo vienalaukė sistema, kur tame pačiame lauke be pertraukos auginti javai, dažniausiai rugiai arba rugiai pakaitomis su avižomis ir grikiais. Vienalaukio ūkininkavimo forma buvo įmanoma tik pakankamai tręšiant mėšlu ir gerai suariant dirvą. Šlėzvigo-Holšteino žemėje taikyta pakaitinė ganyklų ir arimų sistema, kurią galima vadinti intensyvesne žalienine sėjomaina ir naujesne javų laukų bei ganyklų kaitos forma.

Naujos žemės naudojimo formos (prekybai tinkančių ankštinių ir pašarinių augalų auginimas ir gyvulininkystės plėtra) buvo plėtojamos XVIII a. Reino ir Maino upių zonoje, Reino žemupyje ir kai kuriose derlingose Vidurio Vokietijos žemėse. Vidurio Vokietijos kalnų vietovėse ir daugiau į Vokietijos rytus žemė buvo ne taip intensyviai dirbama. Šiose vietovėse dirvožemis buvo prastas, susisiektas keblus. Gyvulių mažiau auginta ten, kur trūko pievų ir ganyklų. Kai kuriose ganyklų zonose, tarkim, Šiaurės jūros pakrančių žemėse, priešingai, gyvulininkystė plėtėsi; panašiai buvo ir Alpių kalnų regione, kur tęsėsi vėlyvaisiais viduramžiais atsiradusi gyvulių auginimo tradicija.

Skandinavijos šalyse buvo gamtos ir klimato sąlygų ypatumu pasižymėjusi Šiaurės Europos agrarinė zona. Čia aiškiai skyrėsi kalnų regionai, kur buvo plėtojama miškininkystė bei gyvulininkystė, ir lygumų bei slėnių regionai, kur buvo verčiamasi augalininkyste. Dėl klimato sąlygų susidarė įvairios augalų specializacijos zonos. Norvegijoje ir Švedijoje iš grūdinių kultūr labiausiai paplitę buvo miežiai, kurie augo net toli šiaurėje, prie Botnijos įlankos; pietuose miežiai auginti kartu su ištverminga kultūra – rugiais. Gyvulininkystė intensyviai plėtota šiauriniuose regionuose ir ypač plačiuose didelę Skandinavijos pusiasalio dalį užimančių girių pakraščiuose. Miškingose vietovėse netrūko pavienių gyvenviečių salelių, ypač daug jų būta šalia upių; šių kaimų ir vienkimių teritorijose driekėsi dirbamos žemės plotai.

Savitas Skandinavijos žemės ūkis, kurio ūkininkavimo formos paplito ir Danijoje, išliko iki XVII–XVIII a. Čia nuo XVI a. auginti gyvuliai, eksportuota daug gyvulių ir mėsos produktų. Valstiečiai daugiausia augino mėšinius galvijus, ypač kai atpigdavo grūdai. Pabrangęs sviestas XVIII a. paskatino danų valstiečius, užuot auginus gyvulius mėšai, pradėti auginti melžiamus galvijus; įvežta daugiau melžiamų karvių iš Olandijos. Žemdirbystės metodai Skandinavijoje, be keleto išimčių, rėmėsi tradicine schema: reguliuojama ar nereguluojama auginamų žemės kultūrų sėjomaina visur praktikuota pagal senus įpročius.

Plačioje Rytų Europos agrarinėje zonoje, kuri driekėsi nuo Elbės rytinės pusės iki Rusijos, žemės ūkio metodai buvo tokie kaip Skandinavijoje. Neapbrėpiami miškai vertė gyventojus dalį jų iškirsti ir laisvus plotus panaudoti žemdirbystei, jei tik buvo tinkama žemė. Daugelis lygumų Rytų Europoje idealiai tiko platiems javų laukams, ypač rugiams. Gyvulininkyste, atsižvelgiant į regiono ypatumus, buvo verčiamasi rečiau. Kai kuriose Rytų Europos vietovėse – Lenkijoje ir regione tarp Vyslos ir Bugo – nuo XVI a. antrosios pusės buvo sumažinti natūralių pievų plotai. Naujai atsiradusiuose dirbamos žemės plotuose pradėta auginti javus, nes didėjo grūdų poreikiai tarptautinėje rinkoje, be to, staiga pakilo ir jų kainos. Lenkijoje žemės ūkio produktų kainos kilo greičiau negu kaimyninėse Rytų Europos valstybėse – tai turėjo socialinių pasekmių: plėtėsi bajorų valdos, buvo grįžtama prie baudžiavinių santykių. Lenkijos žemės ūkio augimą buvo sustabdęs sunkus karas su Švedija (1655–1660 m.).

Kituose Rytų Europos regionuose – Bohemijoje, Moravijoje, Vengrijoje ir Bulgarijoje – kylančios grūdų kainos ir jų paklausa buvo mažiau pastebimi, todėl ir stambios žemės valdos plėtėsi lėčiau. Balkanų lygumose ir Dunojaus žemumose, visų pirma Bulgarijoje ir Valakijoje, pradėti auginti kukurūzai, kurie ten labai greitai prigijo. Rusijos žemėse XVI a. plėtėsi javų laukai, atsirado naujų dirbamos žemės plotų. Dėl

gamybos formų raidos bei vėl sustiprėjusios baudžiavos keitėsi ir visos Rytų Europos žemės ūkio struktūros, tačiau šios kaitos nelėmė žemdirbystės būdai ir agrarinė technika. Ir toliau trilaukė sėjomaina bei paprastas žalieninis ūkis tebebuvo dominuojančios ūkininkavimo formos.

Pietų Europos, šiaurinės Viduržemio jūros pakrantės šalys pasižymėjo didele augalų vegetacijos ir žemės ūkio formų įvairove, kuri atsirado dėl dirvožemio ypatumų ir skirtingų klimatinių bei geografinių sąlygų. Šioje mišrioje Viduržemio jūros agrarinėje zonoje buvo auginamos įvairios žemės ūkio kultūros, čia buvo daug gyvenviečių. Nuo naujųjų amžių Viduržemio jūros kalnuotose vietovėse ekonominės formos nesikeitė, tebevyravo miškininkystė ir ekstensyviai naudojamos ganyklos. Aukščiau išsidėsčiusiuose Alpių, Apeninų ir Pirenėjų regionuose valstiečiai daugiausia augino galvijų ir avių bandas. Galimybės prasimaitinti buvo ribotos, todėl jaunesni kalnų gyventojai palikdavo gimtąsias vietas ir traukė į lygumas.

Kalnų gyventojai buvo labai mobilūs, ypač galvijų ir avių piemenys, kurie sezono metu kaimenes varė iš kalnų į slėnius. Šis Pietų Prancūzijai, Ispanijai ir Italijai būdingas bruožas kaitalioji ganyklas („transhumancija“ – gyvulių perkėlimas į geresnes ganyklas) lėmė kasmetinį ekonominio gyvenimo ritmą. Tuo metu kildavo daug sėslių valstiečių ir klajoklių piemenų, kurie nuolat ieškojo geresnių ganyklų savo gyvuliams, konfliktų. Naujosios ir Senosios Kastilijos aukštumoje, kuriose buvo plėtojamas ekstensyvusis javų auginimas, prižiūrimos ganyklos su avių bandomis, XVI a. viduryje kilo daug nesutarimų tarp javus auginančių valstiečių, kurie dėl pabrangusių grūdų plėtė savo žemes, ir avių prižiūrėtojų, kurie gyrėsi savo tradicinėmis krašto ganyklų teisėmis.

Kalvotose ar arti kalnų išsidėsčiusiose vietovėse klimatas buvo palankus. XVI–XVII a. šie regionai tapo klestinčio žemės ūkio vieta. Nuo intensyviai įdirbtų Toskanos kalvų per Pietų Prancūzijos aukštumas iki tvarkingai pasiskirsčiusių

Katalonijos pakrantės žemių driekėsi labiausiai išplėtota šiaurinės Viduržemio jūros regiono dalies agrarinė zona. Viduržemio jūros regione puikiai derėjo nuo Iberijos pusiasalio per Italiją iki Peloponeso nusidriekusiose saulėtose vietovėse auginami vynuogienojai, alyvmedžiai ir įvairios vaismedžių veislės. Kur temperatūra buvo pakankamai aukšta, paplito citrusiniai vaismedžiai; kartais buvo auginama ir medvilnė. Derlingos žemės plotai buvo greitai įsisavinti ir paskirti auginti javus: pagrindinė kultūra buvo kviečiai, tačiau auginta ir rugių, miežių bei sorų.

Nuo XVII a. vidurio kai kurių Viduržemio regiono šalių agrarinė būklė ėmė prastėti. Nepalankios žemės ūkio produkcijos realizavimo sąlygos lėmė stagnaciją, kai kuriuose regionuose – net nuosmukį. Buvo vėl prisiminti pasenę ūkininkavimo metodai, sumažėjo dirbamos žemės plotų, daugėjo ekstensyviai naudojamų ganyklų. Šis nuosmukis labiausiai pasireiškė Pietų Italijos vidurinėje dalyje, kur dar XVI a. žemės ūkis gana sparčiai augo. XVII–XVIII a. kai kuriuose šios dalies regionuose susiformavo nesveikos pelkėtos vietovės ir maliariją platinantys potvynių ruožai, kurių menka žemė dėl dirvožemio erozijos visai sunyko. Daugelis ankstesnių gyvenviečių kūrimo metu susiformavusių dirbamos žemės plotų XVIII a. vėl pasidarė niekam tikę.

To meto Europoje egzistavo stebėtinais daug įvairių žemdirbystės ir gyvulininkystės formų. Tokie agrarinių zonų bei ūkininkavimo formų skirtumai formavo ir Europos valstietiją, taigi, nepaisant kai kurių bendrų europietišku bruožų, tie skirtumai praturtino valstiečių gyvenimą. Palyginti su kitomis to meto ekonomikos šakomis, žemės ūkis plėtėsi lėtai, tačiau pakeitė valstietijos gyvenimą. Valstiečių pasaulis buvo konservatyvus, todėl žemės ūkio pokyčiai buvo labai lėti ir kiekviename regione vyko skirtingai. Dėl to kiekvienas bandymas tyrinėti atskirų epochų Europos žemės ūkio raidą vertinamas itin atsargiai. Regioniniai skirtumai buvo juntami ir pirmaisiais naujųjų amžių metais,

nors pagerėjęs susisiekimas, platesnė rinka ir intensyvesni prekybiniai ryšiai plėtė regionų, tautinių grupių ir bendruomenių ryšius.

Atskirų regionų skirtumai atsirado ne tik dėl natūralių aplinkybių, bet ir dėl nevienodo ekonominio bei politinio vystymosi. XVI–XVIII a. dėl įvairių tarpusavyje susijusių tendencijų keitėsi atskirų šalių ir regionų padėtis. Atsiliko kai kurie anksčiau pirmavę regionai. Kaip jau minėta, XVII–XVIII a. ekonominis sąstingis apėmė tokius anksčiau klestėjusius regionus kaip Apeninų pusiasalis, juos nuskurdino. Pietų Italijos atsilikimą lėmė to meto priežastys, o ne mafijos įtaka dabartinėje Pietų Italijoje, kaip kartais bandoma įrodinėti. Kitose šalyse, visų pirma Anglijoje ir Nyderlanduose, ekonominė plėtra, nepaisant kai kurių trukdžių, vyko sklandžiai, ir šios valstybės pasiekė modernios ekonomikos lygį. Atskirų regionų vystymosi skirtumus pagaliau lėmė ir politiniai įvykiai, tarkim, religiniai karai Prancūzijoje ir Trisdešimtųjų metų karas Vokietijoje.

Ekonominė padėtis, apsirūpinimo maistu problemos ir socialinė valstietijos struktūra

Plačių visuomenės sluoksnių masinis skurdas ir socialinė nelygybė, pasireiškę kai kuriose XIX a. Europos valstybėse, būdingi kapitalistinei išnaudotojiškai sistemai. Chaotiškus socialinius santykius Anglijos fabrikų darbininkų miestuose, audėjų sukilimus Silezijoje ir apgailėtiną daugelio amatininkų padėtį, kai kurių amžininkų tvirtinimu, sukėlė besiplečianti mašinų gamybos pramonė. Ir Friedrichas Engelsas, 1845 m. išleidęs savo garsiąją knygą apie darbininkų klasės padėtį Anglijoje, tvirtino, kad anglų darbininkų vargai kilo dėl augančio industrinio kapitalizmo padarinių. Vaizdžiai aprašytą skurdą fabrikuose Engelsas priešpriešina kaimo audėjų šeimų gyvenimui priešindustriniais laikais. Pastarieji gyveno „gana patogiai, saugiai ir ramiai, tikėdami Dievą ir laikydamiesi padoraus gyvenimo taisyklių, jų materialinė padėtis buvo kur kas geresnė nei jų palikuonių: jiems nereikėjo persidirbti, dirbo, kiek norėjo, ir uždirbdavo tiek, kiek reikėjo, laisvalaikio galėjo paplušėti darže ar laukuose negadindami sveikatos, nes tas darbas jiems buvo poilsis, be to, galėjo dalyvauti ir kaimynų rengiamose pramogose.“¹

Ar tikrai priešindustriniais laikais valstietijos gyvenimas buvo toks idiliškas? Ar tikrai XIX a. pirmojoje pusėje industrializacija sukėlė plačiųjų kaimo ir miesto bendruomenių sluoksnių skurdą? Jau tuomet kai kurie mokslininkai ir publicistai prieštaravo šiai Engelso tezei. Žymus ekonomistas B. Hildebrandtas, prieštaraujantis industrializacijos teorijai,

aprašė visiškai agrarinę Aukštutinio Heseno provinciją.² Aukštutiniame Hesene tuo metu dar nebuvo fabrių ir darbininkų luomo, jokių verpimo ir garo mašinų, tik kaimų bendruomenės, kuriose vyravo tradicinės žemdirbystės ir amatų formos. Nepaisant šių „normalių“ aplinkybių, eiliniai žmonės krizės metais visiškai nuskurdo. Siaubingą 1846–1847 m. bado žiemą Marburge aprašytas atvejis, kai benamės moterys 10 laipsnių šaltyje gatvėje pagimdė du vaikus. Hiunfelde tam tikros instancijos skirstė skurdžius į elgetų grupes, kurios tik nustatytomis valandomis viename ar kitame miesto rajone bei gretimuose kaimuose galėjo prašyti išmaldos. Visiškai nuskurdę asmenys daugelyje gyvenviečių sudarė ne mažiau kaip trečdalį visos bendruomenės, – tokia padėtis primena nebent dabar besivystančias Indijos ir Etiopijos šalis.

Šią 1846 m. būklę Aukštutiniame Hesene patvirtina daugelis rašytinių šaltinių ir socialinių istorinių tyrimų kituose regionuose. Išlikę atskiri pranešimai bei monografijos, trumpi pasakojimai ir išsamūs aprašymai, įvairių įstaigų aktai ir ilgi kainų bei atlyginimų sąrašai, – visi šie šaltiniai įrodo varganą žemesniųjų sluoksnių gyvenimą priešindustrinėje visuomenėje. Tuometinio miesto ir kaimo gyvenimas nebuvo rožėmis klotas; Engelso aprašytame visuomenės gyvenime neužsimenama apie sunkias ekonomines krizes, kurios purtė ir senosios Europos valstietiją. Nekalbama apie nederlių ir bado katastrofas, kurios nuolat sunkino ir taip vargingą žmonių gyvenimą. Daugelyje naujų visuomenės ir ekonomikos istorijos darbų teigiama, kad masinis skurdas, nepritekliai ir bado krizės buvo pagrindiniai agrarinės visuomenės elementai, ir jau nuo viduramžių būta didelių apsirūpinimo maistu problemų bei ilgalaikių žemės ūkio krizių. Agroekonomikos, visuomenės vystymosi ir krizės reiškinių ryšius daugiausia tyrinėjo W. Abelis.

Ne visada derlius būna gausus. Iš žmonijos patyrimo žinoma, kad gerą derlių keičia prastas, o itin gausų – nederlius. Nepaisant uolių pastangų, iki šiol nepavyko nustatyti der-

liaus svyravimų periodiškumo. Nuo tada, kai Biblijoje buvo papasakota apie septynerius riebius ir septynerius liesus metus, kurie keitė vienas kitą senajame Egipte, vis buvo bandoma tiksliai nustatyti derliaus svyravimų ritmą. XVIII a. mokslininkai tvirtino atradę, kad kas dešimt ar kas septynerius metus derlius tampa menkas. XIX a. statistikai bandė nustatyti ryšį tarp derliaus ciklo ir periodiškai svyruojančios Saulės dėmių kaitos, kiti tyrinėtojai mėgino nustatyti derliaus dydžio ir kritulių, temperatūros, atmosferos slėgio, vėjo stiprumo ir kitų veiksnių tarpusavio ryšį. Buvo nuspręsta, kad derlius priklauso nuo skirtingų tarpusavyje susijusių faktorių. Atsižvelgiant į daugybę priežasčių ir aplinkybių, susidariusių dėl įvairių klimato zonų, žemės naudojimo formų ir geografinės padėties Europoje, visai nereikia stebėtis, kad derlingumas taip svyravo.

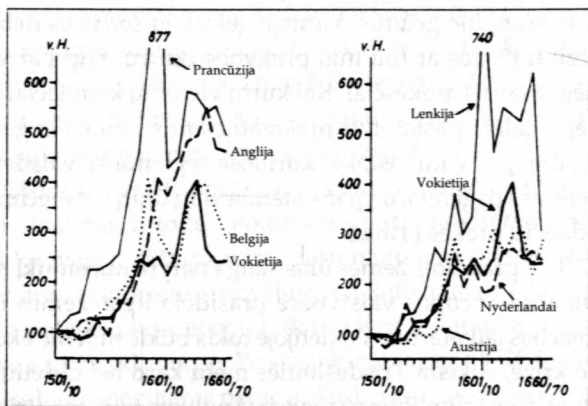
Derliaus svyravimai keitė ir grūdų kainas: blogas derlius kėlė, geras – mažino. Buvo svarbu ir tai, kiek pajamų turėjo ūkiai, ir kokio dydžio jie buvo. Smulkius valstiečių ūkius didesnis nederlius galėjo priversti sunaudoti ir kitų metų sėklai atidėtus grūdus. Prastais metais grūdų kainos kilo greičiau nei kitų būtinų žemės ūkio produktų ar amatininkų gaminių. Pernelyg pabrangus grūdams, miestuose, kurie pirkdavo pagrindinius maisto produktus, amatininkai galėdavo parduoti mažiau gaminių, augo ekonominė krizė. Nederliaus ir brangmečio padariniai buvo ypač sunkūs, kai grūdų kainos itin padidėdavo, o algos likdavo palyginti mažos (taip atsitiko, pavyzdžiui, XVIII a. antroje pusėje).

1771–1772 m. daugelyje Vidurio Europos regionų kilo bado katastrofa, sukėlusį grūdų pabrangimą, didžioji dalis visuomenės siaubingai nuskurdo. Kai kuriose atokesnėse Rūdinų kalnų vietovėse rugių kaina pakilo net dešimteriopai, duona pabrango šešis kartus, žmonės nepajėgė apsirūpinti maistu, plito ligos, daug gyvybių nusinešė badas. Vienas gydytojas iš Tiuringijos Eichsfeldo srities, kur akmenuotose dirvose derlius buvo labai menkas, pranešė apie siaubingus

masinio bado padarinius: „Baisu galvoti apie mūsų krašto skurdą, apie varganą, apgailėtiną, tragišką mūsų gyventojų padėtį. Žmonės praradę bet kokią viltį: šienas, atolas, vaisiai, daržovės – viskas supuvo; valstietis su skausmu žvelgė, kaip žūva jo sūriu prakaitu užaugintas derlius; juos užpuolė dar viena baisiausių nelaimių – badas... Nieko stebėtino, kad šie vargai visiškai juos nuskurdino, teko maitintis tik gyvuliams tinkančiu maistu, t.y. žole, dagiais, kenksmingais kopūstais, sėlenų koše, skrudintais avižų pelais, vikiais ir kt. Tik vargas galiausiai privertė juos valgyti arklių pašarą.“³

Prancūzų mokslininkai tokias derliaus ciklo krizes kaip 1771–1772 metais vadina „type ancien“ krizėmis („amžiaus“ krizėmis – *vert. past.*). Šie visuotinio brangymečio laikai, kuriuos išsamiai tyrinėjo E. Labrousse'as, daug labiau nualino priešindustrinę visuomenę nei didžiausios modernių laikų finansų ir prekybos krizės, išsamiai ištyrinėtos daugelio ekonomistų ir istorikų. Derliaus ir visuotinio brangimo krizės apsunkino daugelio kaimiečių ir miestiečių gyvenimą. Ypač nukentėjo tankiai gyvenami, amatų verslą plėtojantys smulkiųjų valstiečių regionai, pavyzdžiui, Rūdiniai kalnai ir Eichsfeldas, kuriuose valstiečiai perdalijus žemes ėmė verstis papildomomis, šalutinėmis ūkio šakomis arba jiems atiteko menkavertės žemės. Tokių vietų buvo daugelyje Vidurio ir Vakarų Europos valstybių; buvo ieškoma papildomo uždarbio, kito verslo: verpimo, audimo, darbo kalnų pramonėje, miškininkystėje ir pervežimo paslaugų, prekybos smulkmenomis ir kitokios veiklos, pelningesnės nei žemdirbystė, gyvulininkystė ar sodininkystė.

Be derliaus krizių, senąją Europos agrarinę visuomenę alino ir ilgalaikis tai kylantis, tai smunkantis ūkio vystymasis; šį procesą lėmė kintančios kainos, atlyginimai ir ekonominiai rodikliai. Kai buvo įveikta nuostolinga gyventojams ilgalaikė vėlyvųjų viduramžių žemės ūkio krizė, XVI a., daugėjant gyventojų, prasidėjo visuotinis žemės ūkio pakilimas. Nors dirbamos žemės plotai ir buvo plečiami, o žemės ūkio produktų

17 pav. Grūdų kainos Vidurio Europoje (1500–1670 m.)

gamyba augo, nespėta aprūpinti gausėjančios visuomenės poreikių; grūdų ir kasdienio vartojimo prekių kainos staiga pakilo – net galima kalbėti apie XVI amžiaus kainų revoliuciją (plg. 17 pav.). XVI a. grūdų kainos Prancūzijoje išaugo beveik šešis su puse karto, Anglijoje, Belgijoje ir Lenkijoje – keturis, Nyderlanduose – tris kartus, o Vokietijoje ir Austrijoje – daugiau kaip du su puse karto. Iš viso grūdų kainos minėtose septyniose valstybėse 1500–1600 m. pakilo 386 proc., per metus apie 4 proc.; palyginti su kainų šuoliais moderniojoje ekonomikoje, šis padidėjimas buvo gana kuklus, todėl „kainų revoliucija“ jo vadinti nederėtų.

Žmonės neįpirko nuolat brangstančių grūdų. Dauguma vartotojų buvo priversti keisti savo įpročius ir rinktis pigesnius maisto produktus. Daugeliui žmonių dabar dažniau teko rinktis grūdų ir augalinius produktus, valgyti mažiau mėsos. Kitaip nei grūdų kainos, amatų produkcija ir algos pakilo tik per pusę. Toks kainų ir algų santykis daugelį privertė sumažinti išlaidas kasdienio vartojimo prekėms, t.y. duonai ir kitiems maisto produktams, tačiau lėšų vis tiek stigo; kaimo ir miesto visuomenės padėtis akivaizdžiai pablogėjo. Valstie-

čiai, pabranginę grūdus, klestėjo, jei tik jų sodybos nebuvo palyginti mažos ar toli nuo prekybos centrų, taip pat jei jų neslėgė įvairūs mokesčiai. Kai kurių vietovių kaimiečiai praturtėjo, galėjo pasistatyti prašmatnesnius namus ir geriau juos išsirengti. Vadinas, kai kuriuose regionuose valstietijos gyvenimas pagerėjo, o ypač – stambesnių ūkių valstiečių, atiduodančių prekes į rinką.

XVII a. pradžioje žemės ūkis staiga patyrė nuosmukį ir didžiausiose Europos valstybėse prasidėjo ilgas žemės ūkio stagnacijos laikotarpis. Vokietijoje tokią būklę nulėmė ekonominė krizė, sukelta Trisdešimties metų karo bei didelių gyventojų nuostolių; Prancūzijoje ir Anglijoje taip pat atsirado pirmųjų žemės ūkio ir visuomenės krizės požymių. Grūdų eksportas iš Rytų Europos mažėjo; mažiau į Vakarų Europos valstybes buvo įvežama ir gyvulių iš Danijos ganyklų zonų. Ilgai žemės ūkio produktų kainos buvo nepastovios – tokia padėtis ilgam sustabdė Vokietijos ūkio plėtrą; žemės ūkio produktų gamybos kaštai nemažėjo. Nors grūdų kainos vis krito, algos buvo pakankamai didelės ir ilgai nekito. Ne veltui moksliniuose ekonomikos darbuose tvirtinama, kad tuo metu buvo prasidėjusi stagnacijos ir visuotinės depresijos era, padariusi neigiamą įtaką kainoms ir bendrai žemės ūkio būklei.

Stebint visuotinę ūkio raidą XVII a., vis dėlto galima sakyti, kad ši depresinė ekonomikos fazė buvo tarpinis periodas. Jis sustabdė šalių ūkio plėtrą, prasidėjusią dar XVI a. visuotiniu žemės ūkio šuoliu, o XVIII a. valstybių ekonomika atsigavo ir vėl palaipsniui augo, tiesa, kiekvienoje šalyje kitaip. Vokietijoje, kurioje dėl Trisdešimties metų karo pasekmių ekonomika patyrė didesnių sukrėtimų nei kaimyninėse valstybėse, pirmiausia pradėjo atsigausti ūkis. Vakarų ir Vidurio Europos raidą reikėtų traktuoti kaip visumą; čia ekonomikos posūkis įvyko apie 1750 m., kai vėl padaugėjo gyventojų. Patikimų duomenų apie atskirų Europos valstybių visuomenės plėtrą yra ne tiek jau daug. 1740–1805 m. gyventojų Prūsijos karalystėje (įvertinus teritorinės nuosavybės dydį 1740 m.)

padaugėjo apie du kartus. Tuo pačiu laikotarpiu Prancūzijos gyventojų padaugėjo apie 150 proc., nuo 20 iki 30 milijonų, Anglijos – apie 165 proc., nuo 6 iki beveik 10 milijonų. Dėl tokios demografinės raidos vėl pakilo žemės ūkio produkcijos kainos ir pagerėjo žemės ūkio padėtis.

Didinti žemės ūkio produkcijos gamybą skatino vis gausėjanti visuomenė, todėl reikėjo plėsti ariamos žemės plotus, išmokti įvairių ūkininkavimo formų (apie naujų metodų agrariniam sektoriuje atsiradimą jau kalbėjome); kita vertus, buvo siekiama koncentruoti darbo jėgą ir kapitalą jau įdirbtuose žemės sklypuose. Prisiminkime, kaip XVIII a. antroje pusėje buvo mėginama padidinti trilaukės sėjomainos efektyvumą kultivuoiant dalį pūdymuojančių žemių. Pagrindinė žemės ūkio kultūra buvo dobilai; sparčiau galėjo būti plėtojama gyvulininkystė, atsirado ir daugiau trąšų, gerinančių žemės kokybę. Be dobilų, buvo auginamos ir kitos žemės ūkio kultūros, pavyzdžiui, kopūstai, runkeliai, žirniai, lęšiai ir vikiai. Įgyvendinti naujas ūkininkavimo formas dažnai trukdė žemės sklypų valdymo trukūmai, besikeičianti ganyvos teisė ir dešimtinės mokestis; be to, valstiečiai nepasitikėjo nauja tvarka. Baltijos jūros pakrančių žemėse plito ganyklų ir ariamos žemės kaitos forma, o kituose regionuose – vaismedžių kultūrų sėjomaina.

Eksperimentuojantys ūkininkai nebijojo išbandyti naujų augalų veislių. Be tabako, saulėgrąžų ir kukurūzų, buvo auginamos bulvės; ši žemės ūkio kultūra sparčiai plito XVIII a. pabaigoje ir apsaugojo Europą nuo bado katastrofos. Jau per minėtą 1771–1772 m. masinę badą iš Amerikos atvežtos bulvės paplito daugelyje Europos valstybių. Amžininkai apskaičiavo, kad bulvių auginimas davė trigubai daugiau naudos iš to paties sklypo nei javų auginimas. Auginamos bulvės gerino ir dirvos kokybę, todėl ir javų derlius iš tų plotų buvo kur kas didesnis. Gyvulininkystei ši nauja žemės ūkio kultūra taip pat buvo naudinga; dėl pagerėjusios žemės kokybės daugėjo pašarų. Sukultūrinti pūdymai

ir kokybiškai geresnės ganyklos leido auginti daugiau galvijų ir net vasarą šerti juos tvartuose. Be to, buvo modernizuota gyvulių priežiūra, gyvulių veisimui skirtas ypatingas dėmesys, nes nuolat reikėjo ypač gerų veislių galvijų. Dar XVIII a. netrūko įvairių išradimų ir tobulesnės agrarinės technikos, tačiau šios naujovės plito tik kai kuriose šalyse. Tik XIX a. pradėta masiškai naudoti naujas ar pagerintas technologijas, pavyzdžiui, efektyvesnę techniką žemei arti, akėti ar javams kulti.

Ar intensyvesnė žemdirbystė ir žemės ūkio technikos pažanga išsprendė apsirūpinimo maisto produktais problemą? Deja, ši problema galėjo būti išspręsta tik iš dalies. Dauguma žmonių pakankamai apsirūpinti būtiniausiais maisto produktais galėjo tik itin derlingais metais; nederlius sukeldavo masinį badą ir skurdą. Iki naujųjų amžių Europos kaimo žmonės maitinosi tik tuo, ką užsiaugindavo savo ūkiuose. Iš to meto maisto gaminimo aprašų galima spręsti, ką žmonės valgydavo. Valstiečiai maistą gamino iš savo sklypo bei miško gėrybių. Pagrindinis maistas ilgai buvo javai, perdirbami įvairiausiais būdais. Pietų Europos regione plačiai auginti kviečiai, o Vakarų ir Vidurio Europoje duoną kepdavo iš rugių. Šiaurės Europoje dėl trumpo augalų vegetacijos periodo plito vasarojus, visų pirma – miežiai ir avižos. Nuo XVI a. Vidurio Europoje paplito grikliai, jie daugiausia auginti nederlingose smėlio dirvose arba pelkių žemėse. Grikliai ir bulvės buvo pagrindinis prasimaitinimo šaltinis daugeliui kaimo gyventojų ir išsigelbėjimas skurdžiai gyvenantiems valstiečiams iki tol, kol buvo pradėta dirbtiniu būdu tręšti žemę.

Be duonos ir kitų grūdinių kultūrų gaminių, valstietis kasdien valgė daržoves ir vaisius bei pieno produktus, kiaušinius, žuvį ar mėsą. Mėsa (gerai pasūdyta ar šviežia) buvo verdoma drauge su sriuba ir valgoma su duona; kepdavo mėsą tik ypatingomis progomis. Mėsos vartojimas, ypač padidėjęs vėlyvaisiais viduramžiais ir sudaręs apie 60 kg vienam asmeniui per metus, XV–XIX a. staiga ėmė mažėti. Dėl pasikei-

tusios pasiūlos ir paklausos mėsos ir žuvies kainos XVI a. nepaprastai išaugo. Daugumai kaimo ir miesto žemesniųjų luomų gyventojų mėsa ir mėsos produktai, jei tik patys neaugino gyvulių, tapo prabangos dalyku. Naujųjų amžių pradžioje mėsos buvo suvalgoma daug mažiau, o 1800 m. vienas žmogus tesuvalgydavo 15 kg per metus. Tik XIX a. antroje pusėje dėl padidėjusių gyventojų pajamų Europos industrinėse valstybėse mėsos paklausa vėl ėmė didėti, o apie 1900-uosius sudarė 50 kg vienam asmeniui per metus.

Tai, kad naujųjų amžių pradžioje mažiau valgyta mėsos ir daugiau – augalinės kilmės produktų, dar kartą įrodo, jog mažėjo bendras visuomenės gyvenimo lygis. XVIII a. gausėjant gyventojų daugelyje šalių kilo ekonominės krizės, todėl, be duonos, kaip pagrindinio maisto produkto, buvo daugiau vartojama bulvių. Bulvės užderėdavo kur kas geriau nei grūdai, tad ši žemės kultūra buvo itin populiari mažžemių smulkiųjų valstiečių ir padienių žemės darbininkų šeimų daržuose. Jokia kita kultūra nebuvo taip plačiai auginama XVIII–XIX a. kaip bulvės. Bulvės pagrindiniu prasiimtinimo šaltiniu tapo ir industrinėse valstybėse Anglijoje bei Vokietijoje, tačiau Viduržemio jūros regiono šalių paprastiems gyventojams bulvės niekada nebuvo pagrindinis maisto šaltinis.

Be jokių abejonių, bulvių auginimas padėjo bent iš dalies išspręsti apsirūpinimo maistu problemas, kurios vargino žemesniuosius visuomenės luomus. Per paskutinįjį masinį badmetį (1846–1847), kuris prasidėjo dėl ekstremalių oro sąlygų daugelyje Europos valstybių, dar kartą atsiskleidė žmogaus bejėgiškumas prieš gamtos stichijas. Neužderėjusios bulvės ir javai sukėlė katastrofišką padėtį. Airijoje, kur dominavo smulkieji valstiečių ūkiai, o kaimiečiai XIX a. viduryje valgydavo daugiausia bulves, šis nederlius turėjo ypač nemalonių padarinių. Iš aštuonių milijonų Airijos gyventojų tuo metu badavo kas aštuntas; kita visuomenės dalis bandė gėltis išvykdamą į Ameriką.

Besikeičiantis grūdų, mėsos ir bulvių vartojimas reiškia, kad naujųjų amžių Europos visuomenė ėmė rutuliotis kita kryptimi. Negalima paneigti to fakto, kad iki XIX a. pabaigos žmonės maitindavosi labai skurdžiai; tik antroje XIX a. pusėje, prasidėjus industrializacijai ir plečiantis žemės ūkiui, padidėjo gyventojų pajamos ir pagerėjo žemesniųjų visuomenės luomų padėtis. Europos valstybėse gyvenimo lygis buvo nevienodas, nulemtas šalies išsivystymo lygio; XIX a. labiausiai skyrėsi Vakarų ir Rytų Europos šalių ūkiai. Dar XIX a. Rytų Europos valstiečiai gyveno žymiai skurdžiau nei Vakarų Europos gyventojai: keliautojai įdomiai pasakojo apie to meto rusų valstiečių gyvenimą. 1891–1892 m. dėl nederliaus kilo baisus masinis badas, ypač pakenkęs kaimų bendruomenėms.

Prastas Vakarų Europos valstietijos gyvenimo sąlygas pirmaisiais naujųjų amžių metais (1544) vaizdžiai aprašė Bazelio gyventojas Sebastianas Münsteris knygoje *Kosmografija* (*Cosmographie*). Jis pasakoja apie Pietų Vokietijos žemdirbių kasdienybę, jų maistą, drabužius ir tarpusavio santykius, tačiau jo pastabos tinka ir kitų tuometinės Europos šalių kaimo bendruomenėms: „Trečiajam luomui priklauso laukų žmonės; jie gyvena kaimuose, vienkiemiuose bei sodžiuose ir yra vadinami valstiečiais, nes dirba žemę ir ruošia ją derliui. Jie skursta ir be galo vargsta. Kiekvienas jų gyvena atsiskyręs nuo kitų, tik su savo kumečiais ir gyvuliais. Jų namai – prasti trobesiai, suręsti iš atliekų ir medžio, – stūkso lauko vidury ir uždengti šiaudų stogu. Jų maistas – juoda ruginė duona, avižų košė arba virti žirniai ir lęšiai. Vanduo ir išrūgos – tai visas jų gėrimas. Marga sėmėga, naginių pora ir veltinė skrybėlė – toks jų apdaras. Šitie žmonės nežino, kas yra poilsis, jie plūša nuo ankstauro ryto iki vėlyvo vakaro. Jie veža į artimiausią miestą parduoti, ką užaugino lauke ar tvarte, ir perka ten, ko jiems labiausiai reikia. Savo ponams turi jie dažną dieną per metus atiduoti: lauką suarti, apsėti, derlių nuimti ir į svirnius suvežti, mišką kirsti ar duobę iškasti. Nėra nieko, ko

vargšai žemdirbiai neprivalėtų dirbti ir ko jie be vargo galėtų atsisakyti.“⁴

Pasak Sebastiano Münsterio, be jau minėtos margos sermėgos, kuklūs valstiečių apdarai negali būti išivaizduojami be naginių, kurios vokiečių valstiečių kare buvo žinomas valstiečių sukilimo prieš bajorų ir dvasininkų viešpatavimą simbolis. Valstiečių drabužiai dažniausiai siūti iš tuo metu buvusių medžiagų, pirmiausia – vilnos ir drobės. Avių vilną ir linus verpė patys valstiečiai namuose, iš verpalų audė drobes ir siuvo apdarus. Atlikusius verpalus bei audinius veždavo į miesto turgų arba parduodavo keliaujantiems prekeiviams. Verpalų ir drobės gamyba buvo svarbiausias šalutinis amatas daugelyje kaimo bendruomenių, kol ji pakeitė masinė pramoninė produkcija; šis šalutinis valstiečių verslas buvo pagrindinė jų veikla tose vietovėse, kuriose klestėjo panašūs amatai, – XIX a. pradžioje besiplečianti tekstilės pramonė konkuruavo šį kaimiečių verslą ir isitvirtino tuose regionuose.

Fabrikuose sukirpti drabužiai, kelnės ir švarkai naujaisiais laikais pakeitė negrabiai pasiūtas skrandas, reikalingas apsaugoti nuo gamtos negandų. Atokesniuose Europos regionuose ir rytinėje jos dalyje pastaruosius valstietis dar ilgai kasdien dėvėjo; jo drabužiai labai skyrėsi nuo prabangių bajorijos ir miestiečių apdarų. Paprastas virvelės ir juostelės, kuriomis valstiečiai susiverždavo savo drabužius, miestuose pakeitė sagtys, odiniai diržai ir sagos; vietoj autų ir kurpių pradėta nešioti kojines ir batus. Dar XVIII a. kaime buvo žinomi odiniai batai, tačiau jie išpopuliarėjo ir tapo kasdieniu apavu tik XIX a. Drabužių įvairovė didėjo priklausomai nuo valstiečių materialinės padėties, ir ypač aukštesnysis valstietijos sluoksnis stengėsi puoselėti tų laikų madą; vyrų drabužiai spindėjo prabanga, nes tai buvo ir tam tikro visuomeninio statuso, ypač moterų akimis žiūrint, ženklas. Prašmatnūs šventiniai pasiturinčių stambųjų valstiečių drabužiai atitiko tuometinės luominės visuomenės normas, tačiau jų neįpirko dauguma kaimo bendruomenės narių. Puikiai pasiūti iš

kokybiškos medžiagos šie šventiniai drabužiai labai ilgai išliko populiarūs ir šiandien tebepuošia daugelio etnografijos muziejų vitrinas.

Valstiečiai gyveno labai kukliai. Įvairių regionų valstiečių namus ir jų įrengimą, valstietijos kultūrą bei buitį galima pamatyti daugelio Europos valstybių puikiuose muziejuose po atviru dangumi; šiuose muziejuose išvysime plačiausiai paplitusius namų ir sodybų tipus, įvairiausius restauruotus buities rakandus. Dėl palankios ūkio padėties daugelis valstiečių namų nuo XVI a. tapo erdvesni ir prašmatnesni, ypač Nyderlanduose ir Elzase. Didesnėse sodybose atsirado nauja tradicija gyvenamosiose patalpose atskirti virtuvę, kamara ir didįjį kambarį. Tačiau net XVII–XVIII a. vis dar buvo ir tokių namų, kuriuos sudarė viso labo tik viena didelė patalpa.

Valstiečio sodybą sudarė keletas skirtingų pastatų, iš kurių pagrindiniai: gyvenamasis namas, tvartas, klojimas ir dirbtuvės; gyvenamosios patalpos ilgai išliko palyginti menkai apstatytos. Jei gyvenamąjį namą sudarė tik viena didelė patalpa, namo gyventojai paprastai sėdėdavo ant suolų aplink užkurtą atvirą židinį ir pastatytą valgomąjį stalą; ant šių suolų iš pradžių buvo ir miegama. Ilgainiui gyvenimas gerėjo; buvo atskirtos ypatingos miegamosios vietos sutuoktiniams ir vaikams. Ir nors atsirado naujų patalpų, kurios pagal savo funkcijas buvo izoliuotos viena nuo kitos, židinyje ir toliau tebebuvo centrinė namo vieta. Suolai turėjo užleisti vietą gultams (lovoms) prie sienų; bernams ir mergoms miegoti buvo skirtos patalpos virš tvartų. Valgyti šeimyna rinkosi prie didžiulio stalo, kurio viduryje per pietus buvo pastatomas didelis dubuo sriubos. Iš tokių bendrų indų valstiečių namuose buvo valgoma iki pat XIX a. pradžios.

Valstietijos gyvenimo lygis, šiame skyriuje trumpai iliustruotas keletu pavyzdžių apie mitybos, rengimosi ir gyvenamosios vietos papročius, priklausė nuo žmonių materialinės padėties. Pirmaisiais naujųjų amžių metais valstiečiai daugelyje Europos šalių nesudarė homogeninės visuomenės klasės,

o susiskaidė į daugybę grupių ir pogrupių. Valstiečių karo laikų (1525) turto surašymo dokumentai rodo, kad Tiuringijos kaimuose valstiečių materialinė padėtis buvo labai nevienoda. Buvo ir didelės sodybose gyvenančių turtingų valstiečių, ir smulkių žemdirbių, kurie vos galą su galu sudurdavo. Tokia socialinė diferenciacija buvo ypač ryški perdalytose žemėse, pavyzdžiui, Viurtembergo apylinkėse; ši diferenciacija didėjo gausėjant gyventojų; priešingai, vietovėse, kuriose žemė ir toliau buvo paveldima iš kartos į kartą ir vyravo stabilūs žemės santykiai, tarkim, Žemutinėje Saksonijoje, valstiečių sodybų skaičius ir dydis naujųjų amžių pradžioje išliko beveik nepakitęs. Abiejų skirtingos žemėtvarkos regionų valstietijai buvo būdinga tai, kad daugėjo neturtingų kaimų gyventojų (ypač XVI–XVIII a.; apie 1800 m. daugelyje kaimų skurdžiai gyveno maždaug pusė gyventojų). Augantis mažažemių ir bežemių luomas, nepastovios ir nedidelės pajamos sukėlė opių socialinių problemų.

Braunšveigo-Volfenbiutelio hercogystėje, kurioje egzistavo ir vadinamoji vieno paveldėtojo teisė, 1656 m. buvo apie 830 didelių sodybų (11 proc.), 1200 vidutinių (17 proc.) ir 5182 smulkūs valstiečių ūkiai (72 proc.).⁵ Iš šių apytikslių skaičiavimų matyti, kad jau XVII a. pirmoje pusėje pasiturinčių valstiečių, t.y. tokių, kurie galėjo pragyventi vien iš savo ūkio, buvo palyginti nedaug. Visateisiai žemės savininkai, pusininkai ir bežemiai kartu sudarė kaimo bendruomenę, kuri turėjo teisę disponuoti kaimo almenda – bendru žemės sklypu. Gausėjant gyventojų, kaimo bendruomenėje daugėjo žmonių, kurie iš tikrųjų jai nepriklausė. Daug buvo padienių samdinių su savo sklypeliais, taip pat kampininkų, kurie už nuomą glaudėsi kaimo gyventojų ūkiuose, be to, reikia paminėti ir nemažą būrį kumečių. Šios kaimo bendruomenės grupės iš tikrųjų neturėjo jokių lygių teisių kaip kiti valstiečiai. Jiems priklausė mažai nuosavos žemės, tad jie buvo priversti naudotis bendromis ganyklomis ir mišku, nes taip pat norėjo laikyti truputėlį gyvulių. Iš pradžių, kol gyventojų dar

nebuvo labai daug, mažžemiams buvo leidžiama naudotis bendruomenės ganyklomis, bet pamažu iš bendrų plotų jie buvo išstumiami. Prie tokių mažžemių galima priskirti ir paveldėjimo teisės neturinčius valstiečių sūnus, kurie, valdydami mažus žemės sklypelius, bandė šiaip taip užsidirbti, todėl dažnai uždarbiaudavo pas kitus valstiečius, t.y. padėjo atlikti kai kuriuos neatidėliotinus darbus, ar ėmėsi amato. Toks XVIII a. sparčiai augantis visuomenės sluoksnis negalėjo nesutrikdyti vidinės kaimų bendruomenės pusiausvyros. Braunšveigo-Volfenbiutelio hercogystėje nuo 1656 m. iki XIX a. pradžios stambiųjų ir vidutinių ūkių padaugėjo 40 proc., o smulkiųjų sklypelių – net 123 proc.

Pirmaisiais naujųjų amžių metais panaši buvo ir kitų kaimų bendruomenės struktūra. Nuo naujųjų amžių pradžios, ypač XVIII a., visiškai pasikeitė socialinės vokiečių kaimų struktūros. Stambiųjų ūkių valstiečiai, nors ir ketindavę įgyti politinės galios kaimo struktūrose, nes kaimo bendruomenės narių teisės buvo priklausomos nuo turimo sklypo dydžio, dažnai pavirsdavo mažuma kaime. Naujaisiais laikais dėl minėtų priežasčių labai pasikeitė socialinės struktūros, – ypač skyrėsi Žemutinės Saksonijos kaimai, kuriuose vyravo vieno paveldėtojo teisė, Rytų Europos stambieji dvarai ir gausiai apgyvendintos, bendrai žemę naudojančios Pietvakarių Vokietijos gyvenvietės, kuriose, be to, dar buvo plėtojami ir amatai. Nuolat augančios kaimų bendruomenės dalis savo pragyvenimui užtikrinti ėmė ieškoti pašalinės veiklos: padienio darbo ar įvairiausių amatų. Net jei šeima ir išgydavo namą, jos teisės kaime buvo suvaržytos; ji negalėjo gyventi visaverčio gyvenimo kaip kitos bendruomenės šeimos.

XVIII a. daugelyje Europos šalių plėtėsi mažžemių ir bežemių valstiečių visuomenės sluoksnis; pragyvenimui pastarieji užsidirbdavo tapdami priklausomais lauko darbininkais, skurdžiais padieniais samdiniais ar pameistriais amatininkų dirbtuvėse. Dar kartą norėtume atkreipti dėmesį į didelį būrį samdinių (bernų), kurie gyveno stambaus valstiečio ar bajoro

namuose. Nors pastariesiems visuomenės nariams iš dalies darbas bei išlaikymas buvo užtikrintas, vis dėlto jiems trūko esminių teisių ir galimybės tvarkyti savo asmeninį gyvenimą: jie negalėjo sukurti šeimos, su ponu turėjo derinti ir kitus asmeninio gyvenimo reikalus; panorėjo nutraukti darbą pas savo šeimininką, susidurdavo su begale ekonominių sunkumų. Daugelyje šaltinių nelengva rasti išsamesnių duomenų apie socialines kumečių ir samdinių grupes, nes jos buvo integruotos į stambaus žemvaldžio šeimyną. Rytų Europoje, galima spėti, jie dėl 1800 m. atsiradusių daugybės stambių dvarų galėjo sudaryti nuo 10 iki 15 proc.; kitose Europos dalyse šių visuomeninių grupių dėl dominuojančių smulkiųjų ir vidutinių ūkių buvo žymiai mažiau.

Gausūs šaltiniai ir tyrinėjimai atskleidžia Prancūzijos valstietijos socialines struktūras 1789 metų revoliucijos išvakarėse. To meto valstiečių „aukštuomenei“ priklausė didesnių žemės sklypų savininkai ir nuomininkai, jiems dažnai prireikdavo padienų darbininkų pagalbos. Aukštesniajam sluoksniui priklausantys valstiečiai buvo ekonomiškai nepriklausomi, be to, jų nepalietė žemės ūkio padėties svyravimai ir didelės žemės ūkio krizės. Jie galėjo lengvai apsirūpinti maisto produktais, gebėdavo prekiauti ir pelningai parduoti galvijus ar grūdus, – stambiųjų ūkių valstiečiai bet kokia kaina siekė maksimalios naudos. Kiekviename regione šio luomo atstovų skaičius skyrėsi: Šiaurės apygardoje (Département du Nord) jie tesudarė du ar tris procentus visos bendruomenės, kai kuriose Vakarų Prancūzijos apylinkėse – net iki 20 proc. Nuo stambiųjų ūkių valstiečių padėties priklausė kiti kaimų gyventojai, ypač mažžemiai, padieniai samdiniai ir tarnai. Ekonominė galia ir socialinis šių valstiečių pranašumas pasireiškė ir politikos srityje: pagrindinį balsą kaimo bendruomenės susirinkimuose, žinoma, turėjo stambiųjų žemių savininkai.

Viduriniojo valstietijos sluoksnio atstovai dirbo savo šeimai savo žemėje ir ūkininkavo kartu su jų šeimai priklaus-

sančiais padėjėjais. Aiškiausiai jų padėtį tuo metu aprašė rusų mokslininkas A. Chajanovas, vadovavęs šeimyninių ūkių raidos kriterijais ir rėmęs Rusijos valstiečių šeimyninių ūkių pavyzdžiais.⁶ Pagrindinis tokių valstiečių ūkių tikslas buvo gaminti tik būtiniausius maisto produktus šeimos reikmėms, todėl jų santykiai su rinka buvo antraeiliai; norėdamas įsigyti drabužių ar sumokėti mokesčius ir duokles feodalui valstietis turėjo ieškoti papildomų pajamų, todėl buvo priverstas dalį savo produkcijos parduoti. Palyginti mažos socialinės diferenciacijos Vakarų Prancūzijos vietovėse netrūko stabilios platų vidurinįjį sluoksnį sudarančios valstietijos. Sarto apygardoje vidurinysis valstietijos sluoksnis sudarė apie 60 proc. – jis buvo viso valstiečių luomo branduolys; pasiturinčių valstiečių (*laboureurs*) ir padienių samdinių (*journaliers*) būta apie 20 proc. Viduriniam valstietijos sluoksniui priklausė ir dauguma vyndarių – kai kuriose apylinkėse ši veikla buvo itin paplitusi.

Mažžemiai valstiečiai daugelyje XVIII a. Prancūzijos regionų sudarė absoliučią visuomenės daugumą. Jie paprastai turėjo namą su sodu ir lopinėlių ariamos žemės; dažniausiai augino javus, nors mažame sklypelyje, kur, be to, buvo pasodinta daržovių ir laikoma smulkių galvijų; ši žemdirbystės forma pasirodė esanti labai nerentabili, o šeima galėjo vos pusei metų apsirūpinti būtiniausiais maisto produktais. Tokiems parcelių savininkams padienis darbas ir šalutinė veikla buvo neišvengiama būtinybė; neagrariniuose regionuose papildomų pajamų šaltinis buvo įvairios smulkaus amato rūšys, puodų žiedimas ir krepšių pynimas, o XVIII a. plačiai paplito ir kaimo tekstilės pramonė. Tarp smulkiųjų valstiečių buvo ir kaimo proletariato; daugiausia buvo padienių darbininkų, kurie teturėjo namą su nedideliu daržiuku, rečiau – sezoninių keliaujančių uždarbiautojų ar elgetų. Normandijoje apie 1789 m. šie varguoliai (jie pragyveno tik iš pavienių darbų) sudarė apie 60 proc. kaimų bendruomenės, kituose regionuose jų buvo kur kas mažiau. Turintys daugiau teisių, bet

tokie pat skurdžiai kaip padieniai samdiniai buvo tarnai, kurie dirbo visus metus didelėse sodybose ir buvo aprūpinti kaip ir kiti šeimynos nariai.

Tarp Prancūzijos valstiečių naujųjų amžių pabaigoje stiprėjo valstiečių aukštesnysis sluoksnis ir daugėjo mažazemių bei padienių samdinių; vidutinių ūkių savininkų gretos retėjo. „Išveiviai“ iš valstietijos viduriniojo sluoksnio šliejosi prie samdinių (*manouvriers*), kurie XVIII a. dar turėjo žemės nuosavybės, tačiau daugiausia pajamų gaudavo uždarbiaudami. Sparčiausiai gausėjo samdinių, nes jų vis daugiau reikėjo augančiose sodybose; dauguma kumečių nebeturėjo jokios nuosavybės ir visiškai priklausė nuo savo pono. Šitos grupės didėjimas – tai pagrindinis angliško pobūdžio agrarinio kapitalizmo kai kuriuose Prancūzijos regionuose požymis. Čia atsirado konfliktų užuomazgų, kurios atsiskleidė vykstant 1789 m. Didžiajai Prancūzijos revoliucijai kartu su kitomis visuomeninėmis problemomis.

Kaimynystės ryšiai ir kaimo bendruomenė

Ilgai buvo manoma, kad neverta tyrinėti kaimo bendruomenės raidos naujųjų amžių pradžioje, nors būtent iš šios epochos išliko nemažai šaltinių šia tema. Kodėl šis darbas nebuvo populiarus? Valstiečių karui pralaimėjus daugelio kaimų bendruomenės Pietvakarių Vokietijos sukilimo vietose jau nebuvo tokios reikšmingos. Teigiama, kad pasikeitė valstiečių politinė ir teisinė padėtis: žemdirbiai tapo pavaldiniais. Kai kuriose vietovėse valstiečiai buvo nuginkluoti, dar kitur uždrausta rengti kaimo susirinkimus; valdantieji visuomenės sluoksniai siekė riboti valstiečių savivaldą. Antai Reichenau valstiečiai privalėjo perduoti rotušę abatijai ir prarado teisę rinkti burmistrą; Reingau buvo sukurta nauja valdymo tvarka, pagal kurią beveik išnyko valstiečių bendruomenių autonomija. Kita vertus, būta regionų, kad ir kokios valstiečių karo pasekmės buvo, kur valstiečiams pavyko išsaugoti savo tvarką (pvz., Tirolyje, taip pat kai kuriose Pietų Vokietijos žemėse); mažesnėse teritorijose teisinės normos buvo kuriamos iš naujo. Nesėkminga valstiečių karo pabaiga šalies kunigaikščiams atvėrė kelią toliau plėsti teritorinę valstybę, riboti valstiečių bendruomenių autonomiją. Kur galėjo įsitvirtinti romėnų teisė, valstiečiai buvo nustumiami nuo teisinių dalykų tvarkymo.

Be to, mažai tyrinėta ir kaimų bendruomenių, išsidėsčiusių į rytus nuo Elbės, kur daugėjo stambiųjų dvarų, padėtis. Tyrinėjant Rytų Vokietijos teritorijas, pagrindinis dėmesys buvo skiriamas absoliutizmui ir dvarų sistemos struktūroms, kaimų bendruomenės buvo užmirštos. Buvo akcentuojama vals-

tiečių priklausomybė, rytinėje Elbės pusėje pasireiškusi net paveldėtine forma (valstietis ir jo palikuonys – amžini feodalo pavaldiniai), bet pamiršta kaimų bendruomenių įtaka visuomenės raidai. Daugelyje XVIII a. teisynų valstiečiai iš tikrųjų vaizduojami tik kaip teritorijų priežiūros, o ne savarankiškai veikiantys objektai. Žiūrint iš autokratinės valstybės pozicijų (o jomis rėmėsi dauguma istorikų), kaimų bendruomenė – tai atsilikęs visuomenės darinys, stabdantis žemės ūkio ir modernios valstybės plėtrą. Dvarininkai ir žemvaldžiai valdininkai skundėsi esą valstietija laikosi atgyvenusių praeities normų ir priešinasi teisinėms, bendruomenės valdymo bei žemėtvarkos naujovėms. Ar iš tikrųjų valstiečių bendruomenės naujųjų amžių pradžioje, vystantis moderniai valstybei, tapo nereikšmingos? Reiktų apžvelgti visuotinę tuometinės Europos raidą, kad galėtume atsakyti į klausimą, kaip apskritai rutuliojosi kaimų bendruomenės Europoje ir kada jos tapo svarbia visuomenine institucija?

Kaimų bendruomenės atsirado XI–XII a. didžiausiose tuo metu Vakarų ir Vidurio Europos valstybėse ir nuo tada buvo pagrindinis agrarinės visuomenės elementas. Bendruomenės, turinčios visus jai būdingus ypatumus, ankstyvaisiais viduramžiais dar nebuvo, galutinai ji susiformavo tik vėlyvaisiais viduramžiais; tokią plėtrą lėmė struktūriniai gyvenviečių pokyčiai, žemės ūkio ir teisinės tvarkos reformos. Sunku nustatyti vienintelę kaimų bendruomenių ištakų formą, nes viduramžių Europoje egzistavo begalė įvairiausių politinių ir teisinių normų. Nepavyko vėlyvųjų viduramžių kaimo su jo bendru ariamu lauku ir almenda kildinti iš „germaniškųjų markų bendruomenės“ (jai būdinga bendra žemės nuosavybė ir kolektyvinis darbas), nors tokios pozicijos laikėsi daugelis XIX a. istorikų. Svarbiausias akstinas plėsti kaimo bendruomenę vis dėlto buvo valstiečių gyvenviečių struktūrų kaita ir visuotinė ekonomikos raida.

Gyventojų gausėjimas vėlyvaisiais viduramžiais paskatino intensyviau naudoti žemės resursus, be to, atsirado padrikų

kaimų, kuriuose laukas buvo dirbamas bendrai. Buvo siekiama geriau panaudoti jau esamas dirbamas žemes, plėsti javų laukus, todėl pamažu pereita ir prie daugialaukės ūkininkavimo formos; didžiuliai arimai kaimų zonoje buvo padalyti į keletą laukų, kurie buvo naudojami pagal trilaukės sėjomainos principą, t.y. paeiliui keičiant žiemkenčius, vasarojū ir pūdymus. Ši žemės ūkio naujovė skatino kurtis sėslia, su savo žeme susijusią kaimo bendruomenę, kuri turėjo laikytis bendrų žemdirbystės taisyklių; individualus ūkininkavimas ir sėjomaina tapo neįmanomi, ariama žemė privalėjo būti tvarkoma pagal visuotinę kaimo žemėtvarką. Prie trilaukės sėjomainos ir panašių žemės panaudojimo sistemų kaimuose XI–XIV a. pereita daugelyje Vakarų Europos šalių. Rytų Europoje, priešingai, daugialaukė ūkininkavimo forma paplito tik XV–XVI a. ar dar vėliau. Tokia ūkininkavimo sistema visur, kur tik ji atsirado, greitai tapo dominuojanti, o valstiečiai buvo priversti labiau kooperuotis. Tačiau trilaukė sėjomaina ne visuose regionuose galėjo būti įgyvendinama, visų pirma ji nepritaikyta ten, kur javai negalėjo būti intensyviai auginami; šiose vietovėse valstiečių žemėtvarka buvo daug laisvesnė, čia egzistavo nemažai savarankiškų vienkiemių, kurie nepriklausė javų auginimo zonai.

Pradėjus taikyti trilaukę sėjomainą, atsirado įvairių naujų potvarkių ir taisyklių, skirtų kaimams. Reikėjo tarpusavyje derinti sėjos planus, riboti važiavimą per teritoriją, o apsėtus laukus aptverti tvora nuo ganyklose ganomų gyvulių. Mažiau buvo reguliuojama, kada pūdymus paversti ganyklomis, tačiau buvo nustatomi sėjos ir derliaus nuėmimo bei kai kurių kitų bendrų kaimo darbų terminai, – visa tai turėjo padėti kaimiečiams išvengti tarpusavio konfliktų. Atsiradusi kaimų sistema formavo savitą valstietijos mentalitetą, kaimuose gyvenančios šeimos tapo viena darnia kaimų bendruomene. Be gyvenviečių raidos ir ekonominių faktorių, kaimų plėtrą lėmė ir žemės valdų kaita vėlyvaisiais viduramžiais, laisvėjantys žemvaldžio ir valstiečio santykiai, to-

dėl šių veiksnių taip pat būtina atsižvelgti. Išnykus senajai baudžiavinei sistemai, kurioje svarbiausia buvo feodalo dvaras, jo žemė ir jam prievolės atliekantys valstiečiai, žemvaldžių galia labai susilpnėjo, be to, buvo panaikinta dauguma iki tol veikusių valstiečių baudžios prievolių. Lažą pakeitė duoklė, todėl sustiprėjo ir atskiri valstiečių ūkiai, o valstiečiai galėjo daugiau rūpintis kaimo ir bendruomenės problemomis. XII–XIII a., susiformavus pagrindiniams kaimo bendruomenės elementams, daugelyje Vakarų ir Vidurio Europos regionų išnyko senoji baudžiavinė sistema, nors kai kuriose vietovėse jos formos dar egzistavo. Net tuose regionuose, kuriuose nebuvo baudžiavinės sistemos, žemėvaldos formos tapo daug laisvesnės, žemė buvo perduodama pagal supaprastintas taisykles, atsirado naujų priklausomybės nuo žemvaldžio formų.

Bendruomenių formavimąsi skatino ir esminės permainos vėlyvųjų viduramžių valdymo sistemoje, pakeitusios valdžios pasiskirstymą kaime ir leidusios atsirasti kaimų bendruomenėms, turinčioms žemesniosios jurisdikcijos teisę. Atsiradę vietinės reikšmės teismai kaimuose turėtų būti vertinami kaip visiškai išsivysčiusios ir už savo veiksmus atsakančios bendruomenės autonomijos pergalė, nors spręsti teisinius klausimus kaimo bendruomenė ne visada galėjo. Žemesniųjų teismų atsiradimas kaimuose įrodė jų autonomiją, tačiau nebuvo būtina sąlyga savarankiškai veikiančiai kaimo bendruomenei; teisinė bendruomenės kompetencija ir jos veiklos sritis jau anksčiau rėmėsi esamomis ekonominėmis ir teisinėmis valstietijos pozicijomis. Skirtingai nuo senosios vokiečių gyvenvietės, daugelis kolonizuotų žemių kaimų palei Elbą (ypač vidurinėje ir rytinėje jos dalyje) jau turėjo žemesniosios jurisdikcijos teismus, todėl pastarieji kaimai pirmavo.

Kuriantis teritorinėms bendruomenėms XII–XIII a. susiformavo smulkūs valdymo vienetai, dažniausiai apėmę vos vieną kaimą. Valdant kaimo bendruomenę pradėta vadovautis dviem pagrindiniais principais: draudimais ir įsakymais.

Kaimas, kaip valdos vienetas, buvo pats mažiausias elementas, kuriame valdžią turintis asmuo (pvz., teisėjas) galėjo reikšti savo valią. Šia prasme kaimas buvo ne tik bendruomenės susivienijimas, bet ir valdžios išraiškos matas. Tokia dviprasmiška kaimo padėtis ypač išryškėjo kaimo valdžios organuose, pavyzdžiui, kaimo įstaigose. Kaimo seniūnas buvo ir valdžios atstovas, ir kaimo bendruomenės įgaliotasis asmuo spręsti kaimiečių klausimus.

Viduramžių pabaigoje dažna kaimo bendruomenė jau turėjo savo antspaudą; net žinoma atveju, kad kai kurie kaimai susikūrė savo herbus. Būta kaimų, turėjusių savo rotušę, kuri, be to, buvo ir šokių bei pasilinksminimų vieta. Be antspaudų ir herbo, kaimai turėjo ir vėliavą, kurią iškeldavo iškilmingomis progomis. Savaimė suprantama, kaimo bendruomenė buvo juridinis asmuo, turėjęs teisę dalyvauti teismo procesuose; teismuose kaimo bendruomenė atstovavo kuriai nors pusei. Dažnai bendruomenės ir valdžios teisiniai ginčai buvo paskiriami nagrinėti tretiesiems asmenims; priėmus sprendimą, kaimo bendruomenė neretai dar bylinėdavosi aukštesniuose teismuose. Kaimo bendruomenė, be kita ko, turėjo ir bendro turto, todėl kartais galėjo aukoti mišioms. Kai kurių vietovių kaimų bendruomenės turėjo teisę prižiūrėti bažnyčių turtą, be to, rinkti kunigą. Viduramžių laikais ir vėliau kiekvienas kaimas siekė turėti savo bažnyčią ir dvasininką, galima sakyti, kad buvo siekiama savarankiškumo ir bažnytinės prasmės. Pasauliečių bendruomenė savo tapatumą siejo su kulto tarnais, todėl jai priklausantis dvasininkas turėjo solidarizuotis su kaimo gyventojais.

Aukščiausias, sprendimus priimančias vėlyvųjų viduramžių ir naujųjų laikų kaimo valdžios organas buvo kaimo susirinkimas, kuriame privalėjo dalyvauti visi bendruomenės nariai. Daugelyje Europos šalių susirinkimas turėjo teisę leisti įstatus, rinkti kaimo bendruomenės valdžios atstovus ir skirti įgaliotus bendruomenės tarnautojus. Kiekviename regione susirinkimai vykdavo nevienodai dažnai. Bohemijos ir Veng-

rijos kaimuose bendruomenės paprastai rinkosi vieną kartą per metus, Danijoje ir Šiaurės Prancūzijoje – kartais kiekvieną sekmadienį. Kitur nebuvo tvirtai nustatytų terminų, todėl prireikus susirinkimą savo nuožiūra kviesdavo kaimo seniūnas; dažnai gyventojų susirinkimo datą iš bažnyčios sakyklos pranešdavo kaimo kunigas. Susirinkimo pradžią paskelbdavo mušdami būgnus ar skambindami bažnyčios varpais. Daugelyje kaimų susirinkimas paprastai vykdavo po atviru dangumi: dažniausiai įprastoje vietoje prie medžio (ąžuolo, liepos), bažnyčios kieme ar rotušės aikštėje. Danijos kaimuose kiekvienas susirinkimo dalyvis sėdėjo jam skirtoje vietoje ant akmenų; tie akmenys buvo sustatomi puslankiu. Vals tiečiai ilgai užsispyrę laikėsi tradicijos susirinkimus rengti po atviru dangumi, nors jau galėjo posėdžiauti uždaroje patalpoje.

Žinoma, buvo laukiama, kad visi, turintys balsavimo teisę, dalyvaus susirinkime. Neatvykusieji be pateisinamos priežasties ar pavėlavusieji buvo baudžiami pinigine bauda, kurios dydis svyravo priklausomai nuo prasižengėlio socialinės padėties ir jo sodybos būklės. Patys susirinkimai dažnai vyko spontaniškai, čia nuolat virė ginčai, netrūko tarpusavio įžeidinėjimų ir net smurto. Atrodo, kad tokie susirinkimai buvo ypač būdingi Rusijos kaimams, mat vietiniams susirinkimams vis dar trūko nuostatų, kaip posėdžiauti; niekas nepirmininkavo, dalyvavo kas papuola ir bet kada buvo galima tarti savo žodį. Neretai susirinkimas virsdavo chaotiška sumaištimi – apie tai dažnai pasakoja Rusijos kaimus aplankę XIX a. keliautojai. Jei po kurio laiko ir pavykdavo priimti bendrą susitarimą, už tai reikėjo dėkoti sumaniam kaimo vyresniajam. Oficialiai XIX a. pradžioje pranešama, kad dažni Rusijos kaimų gyventojų susirinkimai baigdavosi masinėmis peštyinėmis, o sprendimai buvo priimami naudai tų, kurie daugiausia statydavo išgerti turintiems balso teisę. Kitose šalyse taip pat netrūko chaoso kaimo gyventojų susirinkimuose, tarpusavio konfliktų, nes neretai buvo ateinama tik

parėkti ir pasiginčyti. Austrijos kaimuose atskirais potvariais buvo uždrausta į kaimų susirinkimus neštis ginklą; buvo bijoma nevaldomo smurtinio santykių aiškinimosi.

Kaimo bendruomenių aukščiausioje valdžioje atsidūrė vyrai, kuriuos arba išrinko kaimo susirinkimas, arba paskyrė kaimo žemvaldys. Kaimo vyresnysis įvairiose šalyse ir regionuose buvo vadinamas skirtingai, pavyzdžiui, Vokietijos kaimuose buvo valstiečių vyresniojo, kaimo seniūno pareigybė (*Bauermeister, Heimbürge, Schulze*). Rytų Europoje kaimo seniūno pareigos dažnai buvo paveldimos ir atitekdavo itin didelės sodybos savininkui. Norvegijoje ir Danijoje kaimo vyriausiojo pareigos buvo skiriamos tam tikram laikui vis kitos sodybos šeimininkui, bet visada atitekdavo pasiturintiems valstiečiams. Kaimo bendruomenės vyresnysis laikomas kaimo gyventojų ir kaimo savininko tarpininku; jo pareiga buvo kontroliuoti, kaip gyventojai vykdo savo prievolės kaimo šeimininkui, kuris dažnai buvo ir jų žemių savininkas. Kartais kaimo seniūnai buvo įpareigojami surinkti mokesčius ir rūpintis kelių bei tiltų būkle. Kadangi bendruomenės vyresnysis atstovavo ir kaimo gyventojams, ir kaimo šeimininkui, jam teko pajusti padėties tarp dviejų frontų privalumus bei trūkumus. Jis ne tik privalėjo tiksliai vykdyti kaimo šeimininko ir valstybinės valdžios duotus nurodymus, bet ir palaikyti draugiškus santykius su savo kaimo gyventojais. Tačiau kaimo seniūno pareigybė kėlė pagarbą ir autoritetą, kartais davė ir materialinės naudos. Daugelyje kaimų šio posto savininkas buvo iš dalies ar visai atleidžiamas nuo tam tikrų prievolių, kurias jam būtų reikėję atlikti kaimo savininkui, valstybei ar kaimo bendruomenei. Kai kuriose vietovėse kaimo seniūnams papildomai buvo skiriama žemės ar privilegijų naudojantis kaimo almenda. Apsukresnis kaimo seniūnas iš savo posto lengvai galėjo pralobti. Nieko stebėtina, kad XVIII a. Prancūzijoje daugelis kaimo vyresniųjų nebegalėjo toliau vykdyti savo pareigų dėl korupcijos.

Daugelyje vietovių kaimo seniūnui padėjo kolegija, kurią sudarė du, keturi ar net dvylika narių; kai kuriuose kaimuose vyresnysis buvo pavaldus šiai tarybai ir turėjo paklusti jos sprendimams. Taryba veikė kaimo bendruomenės susirinkimo vardu, todėl kaimo gyventojai buvo atleisti nuo dažnų posėdžių ir begalinių debatų. Kaimo savivaldai turėjo paklusti ir įvairūs tarnautojai, kurių skaičius ir pareigos priklausė nuo bendruomenės dydžio ir ekonominių kaimo sąlygų. Tai buvo bendruomenės išsirinkti piemenys, panaktiniai, girininkai ar kaimo metraštininkai. Kai kuriems šių žmonių buvo mokama iš bendros kaimo kasos, kiti gavo namą ar ariamos žemės sklypą ir buvo atleisti nuo tam tikrų prievolių.

Kaimo struktūras ir bendruomenės vidinius santykius lėmė ir kaimynystės ryšiai. Kaimynystė laikytina svarbiausiu veiksmu plėtojantis valstiečių bendruomenėms; visose Europos šalyse ji buvo pagrindinis valstiečių bendravimo elementas. Priklausomai nuo vienkiemių ar didesnių gyvenviečių padėties ir socialinių kontaktų lygio, kaimynystės ryšiai galėjo būti laisvesni arba stipriai susiję. Atskirų sodybų ar šeimų santykiai vadintini laisvesnėmis kaimynystės formomis. Atskirų sodybų ar šeimų solidarumas bei draugystė daugiausia apsiribojo būtinybe gintis nuo išorės priešų ir taikiai sugyventi. Valstiečių gyvenvietėse greta gyvenančios šeimos turėjo toleruoti viena kitą ir derinti savo veiksmus, taip pat padėti viena kitai prižiūrėti arimus ar ganyklas. Ilgainiui kaimyniški santykiai tapo dar artimesni, o gausiai apgyvendintuose kaimuose – būtina kaimietiškojo gyvenimo sąlyga.

Valstiečių gyvenimo būdas kaimuose suformavo ypatinę bendruomenės savimone, kurią galima apibūdinti žodžiais „geri kaimyniški santykiai“. Jauki daugelio kaimų aplinka, maži nameliai sukūrė šių gyvenviečių šeimyninę atmosferą, kurią dar labiau skatino dažnos kaimo gyventojų vedybos. Žmonės dirbo šalia vienas kito, kartu lankė bažnyčią, šventė kaimo šventes. Ne paslaptis, kad kaimynai ir susikivirčydavo, ir susiginčydavo, tačiau kaimo bendruo-

menės solidarumas būdavo išsaugojamas. Kaimo valdytojas buvo valstiečių priešininkas, kurio nemėgo ir nuo kurio bendromis pastangomis gynėsi visi kaimo gyventojai. Kiekvienos sodybos gyventojai padėjo vienas kitam. Žmonės galėjo tikėtis kaimynų pagalbos, jei reikėjo statyti naujus trobesius ar remontuoti senus, jei šeimą ištikdavo didelė nelaimė. Kaimynų paramos labiausiai prireikdavo atliekant žemės ūkio darbus, kilus gaisrui ir užklupus negandai – tokiu atveju kaimo bendruomenė tapdavo itin solidari.

Kaimo bendruomenės santykių vis dėlto nereikėtų idealizuoti. Kaimynystės ryšiai buvo ne idilė, o būtinybė, nes kiekvienam kaimo gyventojui bet kada galėjo prireikti pagalbos. Kaimuose netrūko paskalų ir brovimosi į atskirų šeimų privatų gyvenimą; neretai gandai sukeldavo smarkių nesutarimų, kai kurios šeimos griebdavosi net smurto. Konfliktų dažnai kildavo ir tarp pasiturinčių valstiečių, kurie priklausė aukštesniam valstietijos sluoksniui, buvo gan įtakingi, ir tarp mažų sklypelių savininkų, kurie kentėjo dėl to, kad turėjo mažiau teisių naudotis kaimo žemės naudmenomis; pastarieji dažnai skundėsi, kad jų teisės bei pareigos ekonominiame kaimo gyvenime paskirstytos neproporcingai.

Visi kaimo gyventojai priklausė kaimo bendruomenei ir iš karto turėjo paklusti rašytiniams ir nerašytiems jos įstatymams, kai tik įsikurdavo kaime. Įsikurti kaime nebuvo labai paprasta, nes kaimiečiai sunkiai į bendruomenę priimdavo svetimšalius. Valstiečiai nenorėjo, kad dar kažkas naudotųsi jų kaimo almenda bei vandens ištekliais, bendromis ganyklomis ir mišku. Kad svetimšalis būtų priimtas į kaimo bendruomenę, jam reikėjo sumokėti priėmimo mokestį arba jis turėjo gauti kaimo bendruomenės susirinkimo sutikimą.

Kai kuriuose Austrijos kaimuose atėjūnai, norintys naudotis kaimo žemės naudmenomis, turėjo sumokėti priėmimo mokestį, kurį nustatė ilgainiui susiklostę ir beveik įteisinti kaimo papročiai. Danijoje naujų gyventojų laukė tam tikras priėmimo ritualas, pasibaigiantis naujakurių iškelta visuotine

puota. Be priimamojo mokesčio, naujakuriams tekdavo savo kaimynams statyti magaryčių – vaišinti alumi ir vynu. Kai kuriose vietovėse ši tradicija buvo labai populiari: antai Baltijos jūroje esančioje Fėmarno saloje tokia proga buvo brandinamas vadinamasis naujokų alus. Jei svetimšalis kaime apsigyvendavo po vedybų, jis taip pat privalėjo mokėti tam tikrą sumą; mokesčio dydį paskirdavo ir dalijosi kaimo bendruomenė bei žemvaldys. Išvykti iš kaimo ir išeiti iš bendruomenės buvo galima tik laikantis tam tikrų nustatytų taisyklių. Pasitraukiantieji iš gyvenvietės privalėjo visiškai atsiskaityti su bendruomenės nariais bei žemvaldžiu ir sumokėti visas skolas, tik tada buvo leidžiama išvykti.

Vaiko gimimas, vestuvės ar laidotuvės buvo svarbios progos visiems kaimiečiams susirinkti į puotą. Rengiantis vestuvėms kaip niekada reikėjo kaimynų pagalbos, daugelyje vietų vestuvės pasižymėjo įvairiausių papročių gausumu ir tapdavo tikra kaimynų švente. Į vestuves susirinkdavo visi kaimynai, jie dalyvavo visose ceremonijose, kurios dažnai tęsėsi keletą dienų. Per amžius gyvuojančios kaimo bendruomenės tradicijos ir papročiai nustatė begalę taisyklių, apibrėžiančių valstiečių vestuvių eigą ir su šia švente susijusius ritualus. Svarbūs kaimynystės ryšiai būdavo ir per laidotuves: kaimynų pagalbos čia taip pat reikėjo, tačiau kaimiečiai dažnai laikė savo pareiga padėti netekusiems artimųjų žmonėms. Vestfalijoje visus pasirengimo laidotuvėms darbus atlikdavo ne šeimos nariai, o kaimynai, pavyzdžiui, paruošdavo patalpą gedėjimui. Artimiausias kaimynas, kartais ne veltui dar vadintas „mirusiojo kaimynu“, apsiimdavo paruošti ir aprengti velionį laidotuvėms; karsto gaminimas ir skambinimas bažnyčios varpais taip pat buvo kaimynų reikalas. Svarbus uždavinys kaimynų laukė pasibaigus laidotuvių ceremonijai – jie turėjo surengti gedulo pietus, kurių metu buvo gedima mirusiojo.

Ar naujųjų amžių pradžios istorijoje buvo svarbios valstiečių bendruomenės? Ar iš tikrųjų kaimo bendruomenės

absoliutizmo valstybėje tapo vergiškai paklusnia ir nereikšminga institucija? Čia būtina paminėti sąvokas „religinis švietimas“, „socialinė disciplina“ ir „teisinės struktūros“, kuriomis apibūdinama jaunos modernios valstybės raida nuo XVI a. Įteisinta jaunos valstybės prievartos monopolizacija užgriuvo ne vien tik kaimo bendruomenes, kurių autonomija dar labiau susilpnėjo. Lygiai taip pat besiformuojanti valstybė veikė ir miestus, kurie nepajėgė išsaugoti savo ankstesnio savarankiškumo, ir žemvaldžius bei bažnyčią: visas minėtas struktūras vis labiau spaudė didėjanti priklausomybė nuo valstybės. Savarankiškų didikų ir bažnyčios galia silpo kelis šimtmečius. Viena vertus, didikams pavyko išsaugoti savo galias žemėvaldos struktūrose, kita vertus, jie dar labiau sutvirtino savo padėtį valdžios instancijose, kuriose vis dažniau buvo reikalaujama geresnės profesinės kvalifikacijos.

Jauna moderni kunigaikščių valstybė ėmė stipriai spausti valstiečius ir jų bendruomenes. Nors žemvaldžiai siekė įgyti kuo daugiau žemėvaldos teisių ir tam tikrų kategorijų pareigūnus įpareigojo jas saugoti, valstiečių bendruomenės išliko, tačiau tapo žemiausia institucija valstybės valdyme; valstietijos atstovai taip pat gaudavo valstybinių užduočių. Kaimo seniūnų ir teisėjų teisės išmanymas nebuvo toks svarbus kvalifikuotų teisininkų epochoje: valstiečių bendruomenėms, kurios norėjo apginti savo teises, atstovavo profesionalūs juristai. Visuomenės santykiai ir ypač įvairiausi teisiniai ginčai buvo išsprauti į juridinės teisės rėmus – toks procesas visiškai nuvertino senąją, per amžius egzistavusią teisę, kuria rėmėsi ir nuo kurios priklausė valstiečių bendruomenė. Daugelis kaimų buvo sujungti ir tapo pavaldūs tam tikroms instancijoms, taip buvo lengviau kontroliuoti valstiečių bendruomenes.

Vakarų Vokietijoje stiprinant kaimų konfesijas, jų bendruomenės tapo dar labiau priklausomos. Po Augsburgo religinės taikos (1555) žemvaldžiai įgijo teisę spręsti apie savo pavaldinių tikėjimą. Bažnyčių ir parapijų vizitacijos bei vi-

suotinė bendra religinė tvarka, kuri feodalams kartu su jų patarėjais leido spręsti religinius klausimus, dabar buvo įteisinta ir galėjo būti intensyviau plečiama. Religinės žemvaldžių politikos padariniai buvo juntami tiek evangelikų, tiek ir katalikų bendruomenėse. Evangelikų konfesijos struktūrų tvarka buvo tiksliai apibrėžta: buvo kontroliuojama ne tik pamaldų eiga ir bažnyčios veikla kaimų parapijose, bet ir reitai kaimo bažnyčios tvarkomi kaimo gyventojų reikalai. Kaimų kunigai privalėjo pateikti savo parapijų ataskaitas, todėl jie buvo laikomi valdžios struktūrų pagalbininkais. Valstiečiai pamažu neteko individualaus religinio gyvenimo teisės, pasikeitė ir seniai susiklostę valstiečių bei bažnyčios santykiai: valstiečiai turėjo mažai įtakos sprendžiant religinius klausimus.

Svarbu aptarti su tikėjimo klausimais susijusį „socialinio disciplinavimo“ procesą (G. Oestreichas) absoliutizmo santvarkoje. Šia sąvoka apibrėžiami visi įstatymais ir valstybės potvarkiais reguliuojami pavaldinių santykiai. Vis stipresnė valstybės įtaka buvo juntama įvairiose socialinėse struktūrose: tiek mokesčių mokėtojų, tiek kareivių, gamintojų ar vartotojų. Viena svarbiausių žemės ūkio reformų – nauji valstybiniai mokesčiai kaimui, kurių negalėjo atidėti žemvaldys; be to, valstiečiai vyrai privalėjo atlikti karinę tarnybą valstybės kariuomenėje. Daugelį valstiečių gyvenimo sričių (sodybų paveldėjimo klausimus, kaimo švenčių organizavimą, rūpinimąsi vyresnio amžiaus kaimo gyventojais, mokesčių sumažinimo aplinkybes) suvaržė begalė įstatymų ir taisyklių. Pamažu visus iki šiol spęstus valstiečių bendruomenėje klausimus kompetentingai ėmė svarstyti valdžia. Tačiau sunku pasakyti, ar visi valdžios siekiai tvarkytis kaime iš tikrųjų buvo įgyvendinti. Daugelis dekretų ir žemvaldžių įsakų taip ir liko neįgyvendinti, nes valstiečiai laikėsi senųjų tradicijų.

Senųjų kaimų bendruomenių struktūros išliko ir XVIII a., tiesa, ne visur tokios pačios. Bendruomenių žemesniosios jurisdikcijos teisė nustojo galioti tik po daugelio metų; kaimo

savivalda ir savarankiškos teisminės valstiečių institucijos išliko kai kuriose žemėse rytinėje Elbės pusėje, tačiau teismų protokolai rodo, kad ginčus dažniausiai sprendė kaimo seniūnai. Bendruomenėse, kuriose teismų jurisdikcija atiteko romėnų teisę išmanantiems miestų advokatams, valstiečių teisėjų ir seniūnų teisinės galios pamažu sumenko. Tose vietovėse, kur bendruomenės įstatymiškai buvo įpareigtos spręsti savo narių prasižengimus ar ginčus dėl žemės naudojimo, kaimai iš dalies ir toliau buvo teisiškai savarankiški. Valstiečių bendruomenių pareigas apibrėžė gausios kaimų vidaus taisyklės: kaimo gyventojai turi spręsti žemės ir miško naudojimo klausimus, laikytis gyvulių priežiūros ir priešgaisrinės tvarkos, nustatyti prekių pirkimo ir pardavimo sąlygas, priėmimo į bendruomenę mokesčių ir t.t.

Rytų Europos valstiečių bendruomenių laisvės buvo dar labiau suvaržytos nei Vakarų Europoje, visų pirma dėl ekonominių reformų ir besiplečiančios dvarų sistemos. Rytinėse žemėse prie Elbės valstiečiai (ir jų bendruomenės) buvo ne tokie pavaldūs valstybei, tačiau jautė nuolatinę didikų spaudą, besiplečiančių dvarų įtaką. Rytinėse žemėse prie Elbės didžiuliams feodalų dvarams priklausantys kaimai visiškai parėjo nuo žemvaldžio norų ir taisyklių. Kitaip nei Vakarų Europoje, rytinių regionų valstiečiai privalėjo daugiau laiko dirbti feodalo ūkyje. Nors ir suvaržyta įvairių dvaro vidaus taisyklių, toliau egzistavo „funkcionalinė kaimo bendruomenė, kuri rutuliojosi lėčiau palyginti su visuotine regiono plėtra“ (H. Harnischas).¹ Rytinių žemių kaimo bendruomenių autonomija nebuvo visiškai panaikinta, tačiau aiškiai skyrėsi nuo vakarietiškojo kaimo struktūrų. Net ir po XIX a. žemės ūkio reformų kaimai tebe priklausė feodalų dvarams; tuo metu daugelis valstiečių daugiau nebebuvo žemdirbiai ir ieškojo kitokių pragyvenimo šaltinių, pavyzdžiui, parsisamdydavo kitiems valstiečiams.

Europos valstybių kaimo bendruomenių įvairovė išliko ir naujųjų amžių epochos pradžioje. Ekonominiai, socialiniai

ir politiniai faktoriai, veikę žemės ūkio struktūras, kaimo bendruomenėse pasireiškė nevienodai ir ne iš karto, o palaipsniui, todėl sunku apibrėžti bendrą visų šalių kaimo struktūrų raidą. Prancūzijos kaimų bendruomenė ir XVIII a. tebebuvo viena svarbiausių besivystant Europos visuomenei. Prancūzų valstiečiai vienijosi į bendruomenes siekdami drauge įveikti savo problemas, be to, kaimo gyventojai manė, kad taip jie lengviau atsilaikys prieš žemvaldžio savivalę ir paprasčiau išspręs žemėtvarkos (*communaux* = *naudmenos*) klausimus. Pagrindinis Prancūzijos kaimų savivaldos organas buvo kaimo bendruomenės susirinkimas, kuris burdavosi pagal būtinybę ir paprastai kasmet išsirinkdavo vieną ar du atstovus. Pastarieji, kaip kaimo įgalioti asmenys, rūpinosi, kad kaimui skirti mokesčiai būtų paskirstyti teisingai; absoliutizmo laikais jie buvo žemiausias fiskalinis vienetas. Jiems vadovaujant bendruomenės susirinkimas sprendė įvairiausius kasdienius klausimus: rūpinosi viešųjų pastatų, kelių ir tiltų priežiūra, rinko mokyklos rektorių, nustatydavo trilaukės sėjomainos augalų sėjos ir sodinimo būdus bei principus, be to, bendruomenės atstovams reikėjo spręsti ir ginčus dėl kaimo žemės. Kaip rodo kai kurių kaimų bendruomenių susirinkimų protokolai, XVIII a. kaimo gyventojai dažniausiai svarstė bendruomenės naudmenų klausimą; ypač dažnai buvo posėdžiaujama ten, kur almen-da darė įtaką ūkiniam valstiečių santykiams.

XVIII a. kalnų regionų ir atokiau išsidėsčiusių vietovių kaimo bendruomenės visų valstietijos grupių problemas sprendė tradiciškai, tačiau kitose vietovėse, pavyzdžiui, Tulūzoje ar Burgundijoje, valstiečių bendruomeniniai santykiai buvo labai įtempti, juos galima pavadinti atskirų valstietijos luomų tarpusavio nesutarimais. Pasiturintys valstiečiai lopinėlių po lopinėlio prisijungdavo bendrų kaimo naudmenų žemes, žemesniųjų luomų valstiečiams ribojo teises, savo sodybas vienijo į grupes, mažino smulkiųjų valstiečių gyvulių kaimenę. Neatsižvelgiant į smulkiųjų valstiečių interesus, buvo

išnuomos ar parduotos kai kurios kaimo bendruomenei priklausančios žemės – taip siekta padengti kaimo skolas ar kompensuoti kelių tiesimo ir viešųjų pastatų statybos išlaidas. Nuo XVIII a. vidurio karaliaus valdžia, spaudžiama fiziokratų, siekė padalyti bendruomenės žemes, tačiau jai tai sekėsi sunkiai. Šiam karaliaus dekretui įsigaliooti, atrodo, labiausiai sutrukdė stiprus daugelio kaimų bendruomenių pasipriešinimas. Almendos perdalijimui ypač įnirtingai priešinosi vargingiau gyvenantys valstiečiai, nes bendruomenės ariamos žemės ir ganyklos buvo pagrindinis jų pragyvenimo šaltinis.

Rusijos kaimų bendruomenės (*miras, obščina*), kurios net XIX a. dar išlaikė senąsias formas, pasižymėjo ypatingais raidos bruožais; senoji tvarka pakeista tik po 1906–1907 m. Stolypino agrarinės reformos. Palyginti su Vakarų Europos valstietijos struktūromis, rusų valstiečiams buvo būdingas specifinis agrarinis kolektyvizmas, bendros žemės nuosavybės jausmas. Be jokių abejonių, Rusijos kaimų bendruomenės struktūros buvo ekstremali komunalinės žemės kontrolės forma Europoje. Dar XIX a. viduryje daugelyje Rusijos vietovių apie 90 proc. ariamos žemės priklausė ne privatiems asmenims, o kaimo bendruomenėms. Rusijos imperijoje dominavo mirai – ypač valstybės centrinėse žemėse, tačiau jų nebuvo Ukrainoje ir Baltarusijoje. Valstiečio šeimai dažniausiai priklausė tik namas ar trobelė su nedideliu daržo sklypeliu. Kiekvienas valstiečio kiemas turėjo teisę naudotis jo kaimo bendruomenei priklausančiomis ganyklomis ir miškais, galėjo pretenduoti ir į ariamos žemės dalį. Žemės sklypelius skirstė kaimo bendruomenė savo susirinkimuose ar pareigūnai, veikiantys kaimo gyventojų vardu.

Kokį ariamos žemės sklypą gaus šeima, priklausė nuo jos dydžio ir nuo darbingų žmonių skaičiaus šeimynoje. Pasikeitus aplinkybėms ar susikūrus naujam kiemui, bendruomenė galėjo perdalyti žemę priklausomai nuo atskirų šeimų poreikių, sumažindama ar padidindama parcelių dydį ir

skaičių. Reguliariai perskirstydama turimą žemę, Rusijos kaimo bendruomenė išvengė kaimo sodybų nelygybės, sustabdė parcelių skaidymąsi ir suteikė žemės atvykėliams ir jaunoms sutuoktinių poroms. Perdalydama žemę kaimo bendruomenė žemvaldžiui ir carinei valstybei garantavo, kad kiekviena sodyba vykdys savo išsipareigojimus feodalams ir valstybei, – galbūt dėl to Rusijos kaimo bendruomenė išsilaikė ilgai.

Žemė buvo perdalijama įvairiais istorijos periodais. Skurdūs XVI ir XVII a. šaltiniai leidžia sakyti, kad žemės perskirstymas nevyko pernelyg dažnai. XVIII a. tokie procesai dažnėjo, o XIX a. beveik kiekviena bendruomenė periodiškai dalijosi žemę (iš pradžių kas dvylika metų). Kai kuriuose kaimuose žemė buvo dalijama labai dažnai: kas šešeri ar treji metai, kartais net kasmet. Rečiau būta dalinių žemės perskirstymų, kai susikurdavo naujas kiemas ar labai išsiplėsdavo kuri nors sodyba. Kaimiečiai buvo garantuoti, kad žemės gaus tik tada, jei pavyks įtikinti bendruomenę savo teise į sklypą. Net tie kaimo gyventojai, kurie seniau išvyko ieškoti laimės į miestą, bet kada galėjo grįžti ir paskelbti savo teisę į žemę.

Prieštarinai vertinama šių visuotinių bendruomenės žemės perdalijimų reikšmė Rusijos žemės ūkiui. Viena vertus, šis procesas Rusijos kaimuose atskleidė individualistinės santvarkos Vakarų Europos žemės ūkyje trūkumus, be to, tai buvo išsigelbėjimas rusų valstietijai; tokia kaimų raida Rusijoje skatino prie žemės sugrįžti kiekvieną pasitraukusį iš kaimo ir pareikalauti savo žemės dalies, lengviau buvo sprendžiamos socialinės problemos. Negalima paneigti to fakto, kad ne taip sparčiai tobulėjo žemės ūkio technika, reformos vyko vangiai, tačiau taip pat galima tvirtinti, kad visi, turintys teisę gauti žemės, skatino žemės ūkio permainas. Antra vertus, mirai stabdė pažangą ir padėjo klestėti reakcingam caro režimui. Po periodinių žemės perdalijimų ir kitų žemės ūkio plėtrą trukdančių veiksnių Rusijos kaimuose buvo panaikinti mirai: Stolypino žemės ūkio reforma (1906–

1907) suteikė valstiečiams teisę tam tikrais atvejais išstoti iš miro ir reikalauti kompensacijos. Taip prasidėjo mirų sistemos irimas, paspartėjęs vėlesniaisiais laikais.

Apžvelgus prieštarigus Rusijos kaimo bendruomenės plėtros vertinimus, galima teigti, kad miras buvo nepajėgus vykdyti reformas. Maxas Weberis tvirtino: „Pareiga žemei buvo didesnė nei teisė į tą žemę, o bendruomenė solidariai garantavo duoklių mokėjimą dvarininkui.“² Tuo pačiu metu Rusijoje buvo tvirtas kaimo bendruomenės ir griežtos baudžiavinės sistemos ryšys. Rusijos dvarininkija išnaudojo valstiečius įvairiais būdais, dažnai pati neturėjo jokio inventoriaus, o plačius laukus dirbo kaimo gyventojai savo technika ir arkliais. Žemė valstiečiams buvo arba išnuomojama, arba dirbama pagal žemvaldžio nustatytas darbo prievoles kiekvienam kaimiečiui. XVI–XVII a. dvarų ir baudžiavos sistemoje bendruomenė ypač atsakingai skirstė žemę, todėl ši žemė buvo nuolat perskirstoma. Baudžiavos (1861) ir miro panaikinimas (1906–1907) paskatino ir kitas žemės ūkio reformas Rusijoje. Vakarų bei Vidurio Europoje agrarinės reformos ir valstiečių išsivadavimo judėjimas prasidėjo šimtu metų anksčiau.

Valstiečių išsilaisvinimas ir XIX amžiaus žemės ūkio reformos

Valstietijos laisvėjimo procesas ištis buvo vienas lemiamų įvykių naujojoje socialinėje Europos istorijoje. Net valstybės priemonės ir kišimasis į socialines valstietijos struktūras bei ūkininkavimo sistemą nebuvo tokie svarbūs veiksniai kaip valstiečių išsilaisvinimo judėjimas ir agrarinės reformos, kurios Europoje vyko 1770–1870 m. ir skatino našesnio bei suinteresuoto rinka žemės ūkio plėtrą. Daugelis reformų, įvykusių per šį šimtmetį Europos valstybėse, keičiant pasenusias feodalinės santvarkos formas, šiandien paprastai vadina- mos „valstiečių išsilaisvinimu“. Dvarininkams priklausančių valstiečių išsilaisvinimas anksčiau buvo siejamas su žemvaldžių pastangomis reguliuoti žemės ūkio santykius, pavyzdžiui, duoklių mažinimu ar leidimais išsipirkti žemę. Istorškai valstiečių laisvėjimo procesą geriausiai apibūdina G.F. Knappas 1887 m. išleistame veikale apie Prūsijos valstiečių išsilaisvinimą.¹ Tačiau nereikėtų susiaurinti trumpos ir aiškos sąvokos „valstiečių išsilaisvinimas“ prasmės, nes ją apibūdinami platesni visuomenės santykiai. Dažnai šis terminas pervertinamas, nes valstiečių laisvės samprata nuolat kito. Didžiosios Prancūzijos revoliucijos laikais laisvė buvo svarbiausias revoliucinis šūkis, išlikęs ir XIX a., kai kilo daug judėjimų, kovojančių dėl laisvių ir teisių.

Ką reiškia sąvoka „valstiečių išsilaisvinimas“? Kokios istorinės permainos žemės ūkyje ir nauji reiškiniai apibūdinami šiuo terminu? „Valstiečių išsilaisvinimo“ sąvoka reiškia tris pagrindines valstietijos reformų kryptis: 1) valstiečių atleidimą nuo prievolių; 2) bendrų naudmenų padalijimą;

3) separacija. Pirmoji reforma glaustai apibūdina valstiečių išsilaisvinimą – valstiečiai buvo atleidžiami nuo daugelio priklausomybės žemvaldžiui formų. Antroji valstietijos laisvėjimo kryptis buvo iki tol kolektyviškai kaimo bendruomenės naudotų žemių, vadintų almenda ir marka, padalijimas individualių žemės sklypų šeimininkams. Separacija, arba sujungimas, reiškia, kad iki tol į mažas parces susiskaidžiusi ariama žemė, priklausiusi bendrai dirbantiems kaimo gyventojams, buvo jungiama į didelius dirbamos žemės kompleksus, kuriais vėliau savarankiškai galėjo naudotis viena didelė bendrovė.

XIX a. reformuojant žemės ūkį pirmiausia buvo stengiamasi pakeisti žemvaldžio ir valstiečio santykius, sumažinti žemdirbių priklausomybę nuo dvarininkų, taip pat nyko kolektyvinis valstiečių ūkininkavimas bendroje žemėje ir almendoje. Žemės prievolių ir su jomis susijusių potvarkių panaikinimas, sujungus mažas parces atsiradę dideli laukai skatino individualų ūkininkavimą, buvo sukurta naujų, perspektyvių žemdirbystės metodų. Padalijus almindos laukus ir suirus bendruomeniniams santykiams kaime, valstiečiai gavo daug naujų žemių, kurias nusausinę tapo neblogų sklypų savininkais. Galima teigti, kad buvo panaikintos įvairios priklausomybės nuo žemės ir pono formos, be to, išnyko ir bendruomeniniai valstiečių ryšiai. Todėl, kalbėdami apie valstiečių laisvėjimą, dažniausiai turime omenyje abu šiuos reiškinius: tiek priklausomybės nuo žemvaldžių, tiek ir nuo bendruomenės, išnykimą.

Toliau nagrinėdami valstiečių istoriją, vartosime terminą „valstiečių išsilaisvinimas“. Bendrų kaimo naudmenų padalijimas ar mažų sklypelių jungimas į didesnius laukus senuose kaimuose iš esmės buvo naujo valstiečių gyvenimo pradžia: laisvėjo kolektyvinės priklausomybės pančiai. Bendruomenės dirbama žemė ir bendros ganyklos ribojė atskirų valstiečių veikimo laisvę, jei jie, pavyzdžiui, norėjo pasirinkti naujas, modernias ūkininkavimo formas. Kai kuriose vieto-

vėse priklausomybė nuo bendruomenės žemės buvo didesnė nei nuo feodalo. Valstiečių išsilaisvinimas reiškė reformas, kuriomis XIX a. buvo modernizuojama valstybė ir visuomenė; geriausias pavyzdys – reformos Prūsijoje. Kalbame ne apie specialias žemės ūkio politines priemones, bet apie esmines politikos, ekonomikos ir socialinio gyvenimo permainas Prūsijoje, 1806 m. pralaimėjus Napoleono Prancūzijai. Valstiečių išsilaisvinimą reikėtų laikyti pirmuoju žingsniu einant modernizavimo keliu, „kuriuo žengdama visuomenė vadavosi iš feodalinės, luominės sistemos, kad pasiektų industrinę moderna pasaulio plėtros pakopą“.² Laisvėjimo procesas skatino valstiečius ir visą kaimo bendruomenę (o ji apie 1800 m. sudarė 80 proc. visuomenės) ištraukti į besiformuojančią liberalią XIX–XX a. valstybės santvarką.

Nuo XVIII a. vidurio dar labiau suintensyvėjo siekis reformuoti žemės ūkį ir kaimo struktūras; agitacija, racionalizmas ir liberalizmas buvo svarbiausios šio proceso dvasinės jėgos. Reformų reikėjo ir dėl XVIII a. antrojoje pusėje nuolat gausėjančių gyventojų didžiausiose Europos valstybėse – kai kur kaimo gyventojų atsirado tiek daug, kad esamų dirbamos žemės plotų ir gyvulių kaimenių neužteko žmonėms pramisti. Kita vertus, reformos turėjo būti pradėtos, nes norėta padidinti mokesčių mokėtojų skaičių ir kunigaikščių valstybės pajamas. Kelius, kaip reformuoti agrarinį sektorių, tuo metu nurodė ir klestintis modernizuotas žemės ūkis; naujoji „racionalaus žemės ūkio“ koncepcija nubrėžė pagrindines žemės ūkio plėtros gaires, visų pirma numatyta iš esmės didinti žemės ūkio produktų gamybą. Buvo siūlomos ir kitos reformos: panaikinti feodalinę sistemą, specialiomis priemonėmis skatinti individualų ūkininkavimą, keisti naudojimosi ganyklomis teisę, padalyti bendruomenės žemes, gerinti žemės kokybę, kai kurias žemes palikti pūdymuoti, daugiau auginti pašarinių augalų.

Kadangi priklausomybė nuo bendruomenės ir žemvaldžio kliudė žemės ūkio plėtrai, atsirado siūlymų keisti feodalinę

sistemą. Viena svarbiausių numatytų reformų – individualus ūkininkavimas, kurio sąlyga buvo asmeninės veiklos laisvė, netrukdomas darbas savo žemėje. Tad pelnytai buvo kritikuojamas lažas, valstiečių nuosavybės teisė ir baudžiavinė priklausomybė, kuri rytinėse Europos žemėse (į rytus nuo Elbės) kiekvieną valstietį padarė savo žemvaldžio vergu. Pasak reformatorių, ypač svarbu buvo teisiškai sureguliuoti dvarų sistemą Rytų Europoje, apie Vakarų Europos žemvaldystės santykius kalbėta daug mažiau. Rytų Vokietijos stambiosios žemvaldystės formas, daugelio polemikų vadintas tiesiog vergyste, kritikavo ir Adolfas von Knigge knygoje *Apie žmonių santykius*: „Daugumoje Vokietijos provincijų valstiečiai velka priespaudos ir vergystės pančius, kurie kartais gerokai sunkesni nei kitose šalyse. Valstiečiai apkrauti sunkiomis prievolėmis, skundžiasi žiauriu beširdžių prievaizdų elgesiu, išnyko gyvenimo džiaugsmas, nėra ir laisvės, žemdirbiai neturi tikros nuosavybės, dirba ne sau ir ne jums, o savo tironams. O, kad būtų bent siauriausias takelis į laimingesnį gyvenimą, bent koks būdas padėti vargstančiai valstiečių klasei – kaip būtų gera suteikti džiaugsmo šiems mažose trobelėse įsikūrusiems kaimo žmonėms ir girdėti, kaip jų vaikai ir anūkai pagarbiai taria tavo vardą.“³

XVIII a. antroje pusėje prasidėjusios reformos iš esmės mažai pakeitė feodalinę sistemą. Suagituoti monarchai neapsiribojo tik savo domeno valstietijos struktūrų reformomis, bet išleido įsakų ir didikų valdoms. Įsakai turėjo apriboti žemvaldžių teises tvarkant valstiečių gyvenimą. Tačiau valdovų pastangos kažką keisti buvo, galima sakyti, bevaisės, išskyrus keletą išimčių. 1771 m. Savojoje kunigaikščio įsakymu paskelbta, kad naikinama feodalinė valstiečių priklausomybė nuo žemvaldžių, o 1781 m. oficialiai baudžiąvą atšaukė ir Austrijos imperatorius Juozapas II. Tačiau šie įsakymai iš tiesų panaikino tik keletą valstiečių laisves varžančių didikų teisių, o valstiečiai ir toliau buvo savo žemvaldžio pavaldiniai, feodalai ir toliau turėjo neribotas galias valdyti valstie-

tiją. Daugelyje šalių didikai ir biurokratai priešinosi monarchų ketinimams gerinti valstiečių padėtį, todėl Prancūzijos Didžiosios revoliucijos išvakarėse valstiečiai gyveno kaip ir seniau.

1789 m. vasarą prasidėjusi Prancūzijos Didžioji revoliucija paskatino valstiečių išsilaisvinimą visoje Europoje: 1789 m. rugpjūčio 4 d. spaudžiamas valstiečių Paryžiaus Nacionalinis Susirinkimas buvo priverstas imtis radikalių priemonių – atšaukė ponų teisę valdyti valstiečius. Po ilgų debatų rugpjūčio 11 d. Nacionalinis Susirinkimas išleido dekretą, kuris iškilmingai skelbė „feodalinio režimo griūtį“. Jis numatė be jokios kompensacijos atšaukti teisę turėti pavaldinių bei garbės privilegijų, panaikino kasmetines duokles ir prievoles. Daug skundų, kuriuos gavo Nacionalinis Susirinkimas, pranešimai apie valstiečių bruzdėjimus rodė, kad toliau valstiečiai nemokės duoklės savo ponui. 1792 m. balandžio mėnesį prasidėjęs karas pareikalavo ir kitų nuolaidų valstietijai, nes reikėjo nuraminti žemdirbius. Po kelių mėnesių buvo išleistas dekretas, kad be kompensacijos atšaukiamos feodalų teisės, jei jie nepagrįs savo reikalavimų teisėtumo. Po Paryžiaus sanskulotų sukilimo 1793 m. liepos 17 d. Nacionalinis Susirinkimas nusprendė galutinai ir be kompensacijos panaikinti visas feodalų teises.

Truputį anksčiau Konventas svarstė klausimą ir dėl bendruomenės žemių. Jis bendruomenėms leido demokratiškai išdalyti almendos žemes valstiečiams. Perdalijant žemes buvo iškelta sąlyga, kad perskirstymui turi pritarti ne mažiau kaip trečdalis bendruomenės narių ir visi kaimo gyventojai turi gauti po vienodo dydžio žemės sklypą. Neperdalijami buvo tik miškai, viešieji žemės plotai ir dar nenusausintos pelkės. Nors kai kuriose bendruomenėse dekretas dėl bendruomenės žemių perdalijimo buvo sutiktas entuziastingai, ir praėjus keleriems metams žemių perskirstymo procesas dar nesibaigė. Mat daugelis bendruomenių turėjo palyginti nedidelius almendos plotus, todėl išdalyti žemes gyventojams

neapsimokėjo. Skurdžiose kalnų vietovėse, kuriose nuo seno valstiečiai vertėsi ekstensyvia gyvulininkyste, kaimų gyventojai nebuvo suinteresuoti privatizuoti almindos žemes.

Prancūzijos Didžiosios revoliucijos metu vykęs valstiečių judėjimas davė teigiamą rezultatą: buvo atšauktos neribotos feodalų teisės, t.y. išsipildė daugelio valstiečių siekis, todėl jie dar aktyviau įsitraukė į revoliucinę kovą. Naujesnių istorinių tyrinėjimų duomenimis, ne visiems valstietijos sluoksniams naujų įstatymų nustatyta tvarka buvo naudinga. Iš tikrųjų feodalų teisių apribojimai buvo naudingi tik žemės sklypus turintiems valstiečiams; žemės nuomininkams ir padieniams samdiniais senjorų teisių atšaukimas sukėlė tik nusivylimą. Daugelis smulkių nuomininkų jautėsi valdžios apgauti, tačiau mažai galėjo priešintis klestintiems žemės savininkams. Daugumai prancūzų valstiečių buvo naudingas prievolės žemvaldžiui atšaukimas, o nuo 1793 m. – disponavimas savo nuosavybe. Turtingesnių valstiečių lūkesčius revoliucija pateisino, nes šie valstiečiai buvo ekonomiškai pranašesni už nuskurdusius žemdirbius.

Valstiečių judėjimą Vokietijoje skatino Prancūzijos revoliucija, tačiau Vokietijoje šis judėjimas kulminaciją pasiekė gerokai vėliau. Napoleono valdymo epocha, kai Vokietijos žemės buvo priklausomos nuo Prancūzijos, Vokietijos istorijoje itin svarbi, nes tada prasidėjo agrarinės reformos. Tikslias reformų datas Vokietijoje sunku nustatyti, tačiau žinoma, kad Prūsijos karalystėje lūžis įvyko apie 1810–1811 m. Hardenbergo pagalbininkas Friedrichas von Raumeris pareikalavo suteikti visiškas nuosavybės teises valstiečiams, turėjusiems tik ribotas teises; 1811 m. rugsėjo 14 d. įsakas tokias teises oficialiai suteikė. Jame glaustai, bet miglotai sakoma: „Iki šiol valstiečiams duotas naudoti bet kokios rūšies turtas pagal šį įsaką tampa nuosavybe, o visi su tuo turtu susiję išipareigojimai atšaukiami.“⁴

Kodėl Vokietijos žemės ūkio permainos prasidėjo būtent tuo metu? Šį procesą paskatino Prūsijos valstiečių judėjimas.

Reikėtų prisiminti gėdingai pralaimėtą karą su Napoleonu, nes būtent per karą į valdžios viršūnes iškilo naujas idėjas skelbiantys reformų iniciatoriai. Pralaimėjimas revoliucinei Prancūzijai reiškė, kad luominė-patrimonialinė valstybė ir jos absoliutizmo struktūros turės pasikeisti. Vokietijos imperijos žlugimas 1806 m. sulygino luomus ir atvėrė kelią esminėms permainingoms, nors 1803 m. bažnyčios atstovai aršiai priešinosi valstybės suvaržytoms bažnyčios teisėms. Šalies žemvaldžiai pasinaudojo susiklosčiusia vidaus padėtimi, kuri sudarė sąlygas pertvarkyti feodalinę santvarką ir keisti santykius su diduomene. Naujose imperijos žemėse ir Prūsijoje kūrėsi moderni suvereni valstybė, kurioje klestėjo naujai suformuota luomų sistema (o ypač – įvairiausio lygio valdininkai) ir kuri sparčiai žygiavo reformų keliu.

Prūsijoje karo pralaimėjimas atskleidė Frydricho II laikų valstybės negeroves ir parodė, kad šalį būtina modernizuoti. Valstybės valdžios struktūrose pradėjo dirbti nauji ministrai, formavosi jauna valdininkų ir politikų karta, nebijanti reformuoti valstybės ir visuomenės. Šie žmonės žinojo, kad absoliutizmo sistema Prūsijoje nuo atsakomybės atleidžia didžiumą miestiečių ir valstiečių, paverčia juos pavaldiniais, kuriais karalius negalės kliautis. Valstybei ir visuomenei reikalingos skubios esminės permainos, kurias siūlė, pavyzdžiui, tokie reformų šalininkai kaip Steinas ar Hardenbergas. Labiausiai buvo siekiama reformuoti valstiečių teises ir juos išvaduoti. Po Tilžės taikos Steinas tapo žymia Prūsijos politikos figūra. Jau 1807 m. spalio 9 d. buvo išleistas žymusis ediktas apie „nuosavybės teisių suvaržymo atšaukimą ir laisvą naudojimąsi žeme, apie valstiečių tarpusavio santykius“.⁵ Jame skelbta, kad panaikinama priklausomybė nuo dvarų; valstiečiai gavo asmeninę laisvę ir galėjo pasirinkti gyvenamąją vietą. Tačiau išliko keletas darbo prievolių, pavyzdžiui, gaminti padargus, paruošti kinkinį, taip pat ir piniginę duoklę; šios prievolės dabar priklausė nuo valstiečio turimos žemės. Pasikeitė ir luominiai santykiai, didikai bei valstiečiai galėjo

susipažinti su amato verslu, valstiečiai ir miestiečiai lengviau galėjo pereiti iš vieno luomo į kitą.

Steinas, 1808 m. išleidęs įsaką, pagal kurį karaliaus pavaldiniai gavo teisių į nuosavybę, tačiau už ją turėjo mokėti kompensaciją, pirmą kartą palengvino Rytų Prūsijos domeno valstiečių išsilaisvinimą. Kiek vėliau bandyta reguliuoti ir didikų valdomų valstiečių gyvenimą. 1811 m. rugsėjo mėnesį visiems valstiečiams, neturintiems tikrų nuosavybės teisių, buvo panaikinti apribojimai, atšauktos prievolės žemvaldžiui. Šis įsakas, panaikinęs didikų privilegijas, buvo itin svarbus. Todėl, žinoma, diduomenė priešinosi reformoms, tačiau valdžia neatsižvelgė į prieštaraujančiųjų interesus. Biurokratija šventė svarbią pergalę: ji sukūrė modernią nuosavybės teisę ir įgyvendino laisvo valstiečių darbo idėją. Maždaug pusė Prūsijos valstiečių, t.y. apie 150 000 žmonių, tapo laisvi; dauguma paveldėtinės nuomos sąlygomis ūkininkaujančių žemdirbių reformų nepajuto.

Kitaip nei Rytų Prūsijoje, kur egzistavo stambių dvarų sistema, įvykiai klostėsi Vokietijoje. Feodalinė santvarka, iš pradžių reformuota pamažu, vėliau buvo panaikinta, ir tai įvyko daug greičiau nei Prūsijoje. Susikūrusioje Bergo didžiojoje hercogystėje 1808 m. radikalčiai atšaukti visi valstiečių išipareigojimai ponams, tačiau valstiečiai privalėjo mokėti atitinkamą išpirką. Vis dėlto reformos plito sunkokai, nes pirmiausia buvo bandoma stabilizuoti po Napoleono valdymo pašlijusią politinę padėtį. Pietų Vokietijos žemėse buvo sustabdytas modernizavimo procesas ir socialinės bei politinės reformos. Tačiau galima tvirtinti, kad valstiečiai išsilaisvino, nes nuosavybės teisės buvo suteiktos ir didikų valdomiems valstiečiams. Valstiečių išlaisvinimo metodas nebuvo svarstomas, nes nebuvo ir alternatyvos piniginei kompensacijai. Vėlesniaisiais laikais valstiečių išsilaisvinimo procesas buvo susijęs ne su vienos ar kitos formos priklausomybe, o su palankiomis politinėmis aplinkybėmis valstybėse.

Nuo Vienos kongreso (1815) iki 1830 m. revoliucijos valstiečių išsilaisvinimas Vakarų ir Pietų Vokietijos žemėse vyko vangiai, nes tam trukdė didikai. Hanoverio karalystėje niekas neskatino valstiečių judėjimo, Saksonijos karalystėje dešimtmečius trukę debatai taip ir liko neįgyvendinti. Nasau ir Bavarijos žemėse įstatymai, atleidžiantys valstiečius nuo priklausomybės žemvaldžiui, iš esmės nepasikeitė, nes valstiečiams dažnai trūko ir lėšų piniginei kompensacijai. Niekas nenorėjo imtis atsakomybės, nė viena valdžia nesiryžo panaikinti svarbiausių piniginių duoklių, tarkim, žemės mokesčio.

Kitaip klostėsi įvykiai Prūsijos žemėse į rytus nuo Elbės, nors ir čia restauracija sumažino reformų šalininkų gretas. Tačiau reformos vyko; buvo laikomasi Hardenbergo nubrėžtų gairių. 1816 m. ministrų kabineto priimta deklaracija iš dalies pakeitė 1811 m. priklausomiems valstiečiams suteiktą teisę į žemę, taip išskirdama visateisius, jau turėjusius žemės valstiečius. Tačiau būtent priklausomi valstiečiai, turėję mažai teisių į žemę, siekė teisiškai sureguliuoti savo prievoles. Agrarinės krizės laikais pasiteisino nemalonus procesas, kai išpirką atstojo žemė, o ne pinigai: jau 1831 m. 82 proc. probleminių valstiečių ūkių padėtis buvo sureguliuota. Išryškėjo akivaizdus Prūsijos valstietijos padėties skirtumas nuo Vakarų ir Pietų Vokietijos žemdirbių padėties, mat Vokietijoje valstiečiai buvo atleidžiami tik už piniginę išpirką.

Žinoma, valstiečiai prarado nemažai žemės; tie pusė milijono hektarų sudarė apie trečdalį anksčiau valstiečiams priklausiusios žemės. Dalijant markas valstiečiai vietoj prarastos žemės gaudavo tam tikrų nuolaidų; 1831 m. jau 36 proc. kaimų buvo pradėję ar jau baigę perdalyti bendruomenės žemes. Praėjus penkeriems metams nuo 1816 m. deklaracijos, vyriausybei pavyko susitarti su dvarininkais dėl sąlygų, pagal kurias nuo prievolių ir įvairių duoklių turėjo būti atleista apie 170 000 paveldėtinės nuomos forma žemę naudojančių, t.y. tiesiogiai nuo žemvaldžių priklausomų, valstiečių. 1821 m.

įstatymas siekti laisvės teisę suteikė tik tiems, kurie galėjo išsilaikyti iš savo žemės sklypo; vietoj piniginės išpirkos galima buvo atsiskaityti žeme, tačiau dažniausiai buvo numatyta 25 kartus už metines valstiečio pajamas didesnė įmoka. Valstiečių išsilaisvinimas Prūsijoje vyko su pertrūkiais, 1838 m. valstiečių ūkių santykių suregulavimas jau buvo baigtas, tačiau valstiečiai dar ilgai turėjo laukti, kol bus atleisti nuo prievolių; markų perdalijimas taip pat pareikalavo daug laiko ir kantrybės.

Į vakarus nuo Elbės gyvenančių vokiečių valstiečių judėjimas po 1830 m. ypač suaktyvėjo pirmiausia dėl visuotinio valstietijos susitelkimo Liepos revoliucijai ir dėl įvairių valstiečių sukilimų. Pranešimai apie pasisėkusią revoliuciją Prancūzijoje ir masinius neramumus miestuose paskatino spontaniškus valstiečių judėjimus kai kuriose Vokietijos žemėse. Saksonijoje nepatenkinti ir nuskriausti jautėsi didikams priklausantys valstiečiai, kurie turėjo eiti lažą, mokėti dideles duokles ir buvo susieti glaudžiais ryšiais su bendruomene. Heseno žemėje sukilo vargingesnių vietovių valstiečiai, reikalavę mažinti įvairius mokesčius ir duokles. Masiniai valstiečių neramumai veikiai susilaukė atgarsio landtaguose, šią temą bemat pasigavo ir liberalioji opozicija. Specialios ministrų kabineto sudarytos komisijos sprendė problemą, kodėl iki šiol valstiečių neišlaisvino iš priespaudos ir jie tebeturi mokėti didelius mokesčius ir ką toliau reikia nuveikti: beveik nebuvo apgalvota reformų finansavimo problema. Vėlesniais metais bemaž visose vokiečių žemėse buvo išleisti įstatymai, numatantys atšaukti žemės mokesčius ir dešimtines. Kadangi reformoms reikėjo finansavimo, buvo imami kreditai iš besikuriančių bankų. 1834 m. Saksonija pirmoji žengė šį žingsnį – joje pagal Anglijos pavyzdį susikūrė rentinis (ipotekos) bankas. Kadangi į valstiečio ir žemvaldžio ginčą įsikišo valstybė, konfliktinė situacija kaime šiek tiek aprimo. Turintys teisę gauti mokesčius siuntė savo reikalavimus į banką ir gavo vertybinių popierių, o mokesčių mokėtojai įmokėdavo

tiesiogiai banke; mokesčių skirtumai buvo dengiami iš valstybinio lėšų rezervo. Šis procesas daugelyje vietovių pagreitino valstiečių atleidimą nuo baudžiavinės priklausomybės.

Revoliuciniai 1848-ieji buvo lemiami ir paskutiniai valstiečių išsilaisvinimo metai. Po pirmųjų pranešimų iš Paryžiaus ir daugelio Vokietijos žemių sostinių Vokietijoje kilo tokie smarkūs neramumai, kokių nebuvo jau keletą šimtmečių. Hesene, Badene, kai kuriose Saksonijos vietose ir kitur virė maištai bei kovos. Valstiečių judėjimai rėmėsi visuotinėmis idėjomis, siekiais keisti atsilikusią padėtį, į kurią valstiečiai pateko dėl neryžtingos vyriausybių politikos. Kai kuriose vietose kilo naujų reikalavimų panaikinti visas feodalų teises, net atimti iš žemvaldžių jų nuosavybę – tai jau buvo įrodymas, kad prie valstiečių judėjimo prisidėjo ir minios varguolių. Sukilimų priežastys ir tikslai buvo įvairūs. Badene ir Saksonijoje sukilo didikams priklausantys valstiečiai, nes dar daug žemvaldžių nebuvo paleidę savo valstiečių; Nasau ir Silezijoje kilo protestų tiesiogiai prieš valstybės politiką.

Vokiečių žemių vyriausybės ir jų liberalūs ministrai šį kartą veikė greitai ir nuosekliai. 1848 m. pavasarį Pietų Vokietijos žemių landtagai nusprendė galutinai panaikinti visas dar egzistuojančias feodalų teises ir įkurti ipotekos bankus, jei tokių dar nebuvo. Išpirkos ir kompensacijos dydis buvo žymiai mažesnis, valstiečiai buvo paleidžiami dar sparčiau. Vis dėlto nerimo smulkieji valstiečiai, padieniai samdiniai ir skurdžiai, nes buvo sunku patenkinti jų reikalavimus: duoti žemės, padidinti algas ir suteikti daugiau bendruomeninių teisių. Tuo pačiu metu Frankfurto Nacionalinis Susirinkimas sudarė teisyną, kuriuo panaikinama bet kokia priklausomybė. Visos su žeme susijusios duoklės ir prievolės paskelbtos naikintomis; be jokios kompensacijos panaikinti patrimonialiniai teismai ir asmeninė duoklė ponui. Taip pat panaikinta teisė medžioti svetimoje žemėje ir medžioklės prievolė, nes tai piktnaudžiavo valstiečius. 1850 m. kovo mėnesį ir Prūsijoje priimti atitinkami teisiniai potvarkiai, kuriais nuo prievolių atleisti smulkieji

valstiečiai. Parlamento priimti nutarimai dar nereiškė, kad baigėsi valstiečių išsilaisvinimo nuo baudžiavinės priklausomybės procesas. Bankų sistema buvo kuriama ne taip sparčiai, pagrindinės reformos praktiškai įgyvendintos tik po 1850 m.; iki 1865 m. teisine prasme procesas jau buvo baigtas. Mokėjimai užtruko dar ilgiau, nes terminai dažniausiai siekė penkiasdešimt metų.

Viena svarbiausių agrarinių reformų valstiečių išsilaisvinimo metais buvo ir bendruomenės žemių perdalijimas; šis procesas daugelyje vietovių truko gana ilgai ir užsitęsė net iki XIX a. antrosios pusės. Tik sukūrus tinkamą teisinę bazę galėjo būti paspartintas bendruomenėms priklausančių žemių perskirstymas ir padalyti sklypai individualiems savininkams. Iki 1856 m. Hanoverio karalystėje buvo reikalaujama dviejų trečdalių kaimo gyventojų pritarimo, kad bendruomenės žemė būtų išdalyta valstiečiams, vėliau ši kvota sumažinta perpus. Priėmus atitinkamus teisinius nutarimus, žemės perskirstymo procesas taip paspartėjo, kad iki 1869 m. padalyta jau 87 proc. markų. Tačiau tai mažai ką pakeitė, nes prasidėjo nauja žemių dalyba, atskirų sklypų jungimas į didesnius. Suvienijus mažesnius sklypus buvo lengviau kontroliuoti parcelių mokesčius ir įvairių išipareigojimų vykdymą. Norėta žemės sklypų sistemą sutvarkyti taip, kad kiekvienas galėtų tiesiogiai pasiekti savo lauką ir nereikėtų spręsti ginčų naudojantis kaimyno žemės keliais. Pašalinus paskutinius nesutarimus, didžiuliai arimų kompleksai pamažu buvo išskirstyti po sklypą savarankiškai ūkininkaujančių sodybų šeimininkams.

Bendruomenės žemių perskirstymas nepatiko kai kurioms valstietijos grupėms, ypač toms, kurioms nauja tvarka nedavė jokios akivaizdžios naudos. Anksčiau svarstytos nuskurdusių valstiečių naudojimosi bendruomenės žeme galimybės dabar buvo pamirštos, nes reikėjo spręsti kompensacijos ir išpirkos klausimus. Visateisiai kaimų gyventojai labai vertino žemę ir ją dalijosi nekreipdami dėmesio į žemesniusius

valstietijos sluoksnius – mažžemius, padienius samdinius bei trobelninkus. XIX a. viduryje daugelyje kaimų dalijant žemes susiformavo dvi priešiškos grupės: smulkieji valstiečiai ir padieniai samdiniai bei visateisiai pasiturintys valstiečiai, kurie bijojo skurdesnių kaimo gyventojų pasipriešinimo reformoms. Tuomet daugelyje kaimų iš vargšų buvo galima išgirsti vėliau labai išpopuliarėjusį posakį: „Dalijant žemes valstiečiai tapo ponais, o mes elgetomis.“⁶ Skurdo ir kaimo bendruomenės supriešinimo problemą vėliau pavyko iš dalies išspręsti, nes XIX a. antrojoje pusėje daug kaimiečių emigravo į Ameriką ar išsikėlė į pramoninius rajonus. Vykstant industrializacijos procesui sparčiai augantys miestai priėmė iš kaimo atvykusius žmones, nes trūko darbininkų, be to, besiplečiančiuose miestuose buvo galimybių prasigyventi.

Valstiečių išsilaisvinimo procesas truko gana ilgai. Vidurio Europoje valstietija laisvėjo stebėtinai ilgai, ši raida, prasidėjusi XIX a. pirmąjį dešimtmetį, išskyrus keletą atvejų, užsitęsė daugiau nei penkiasdešimt metų. Žemės prievolės buvo panaikintos negreit, nes tam reikėjo išspręsti painius finansavimo klausimus. Žemės ūkio reformoms kliudė ir besipriešinantys didikai. Viena vertus, diduomenė nenorėjo be kovos atsisakyti dominuojančios padėties visuomenėje, kai šimtmečius galėjo valdyti valstiečius; kita vertus, Vakarų Vokietijos žemvaldžiai turėjo persiorientuoti iš rentos gavėjų į dvarininkus, o šis ekonominis procesas, savaime suprantama, buvo lėtas ir sunkus. Rytinėse žemėse Prūsijos valstybė savarankiškai ėmėsi tvarkyti teisinius žemvaldystės reikalus, sprendė klausimus dėl tradicinių valstiečių prievolių. Buvo sunku kažkuo pakeisti valstiečių arimo ar kinkymo prievoles, atsisakyti su amatais susijusių išpareigojimų.

Kuo šalių ekonomikai ir visuomenei buvo reikšmingas valstiečių išsilaisvinimas XIX a.? Visas žemės ūkis, taip pat ir valstietija, formavo naują, liberalią valstybės ir visuomenės sistemą. Absoliutinės monarchijos laikais Švietimo epochoje

monarchai siekė kurti pilietinę valstybės visuomenę, tačiau tai pavyko padaryti tik po XIX a. revoliucijų. Vokietijoje šis procesas vyko kitaip nei Prancūzijoje, tačiau baigėsi taip pat: ankstesnę luominę visuomeninę sistemą pakeitė liberali konstitucinė valstybė, kuriai būdinga teisinė ir politinė lygybė. Taip pat buvo atsisakyta bet kokių asmeninės priklausomybės ir valstiečių nelaisvės formų, susiklostė normalūs dalykiniai santykiai. Reformų iniciatoriai labai gerai suprato, kad iš šių naujų formų vėl gali išsirutulioti kitokios priklausomybės struktūros, dar griežtesnės nei anksčiau, todėl konservatyvių ir socialistinių pažiūrų publicistų kritika nereikšminga. Dvarininkai ir stambieji žemvaldžiai tapo paprastais žemės savininkais, baudžiauninkai – laisvaisiais valstiečiais arba laisvais žemės ūkio darbininkais. Nuosavybė buvo pagrįsta romėnų teise, buvo atsisakyta nuosavybės diferenciacijos. Tik valstiečių išsilaisvinimo laikais atsiradus naujoms žemės ūkio struktūroms viduramžių epocha iš tikrųjų baigėsi.

Žemės ūkis, kaip pelninga ekonomikos šaka, buvo įtrauktas į liberalios rinkos ekonomikos sistemą, buvo pašalintos kliūtys, susijusios su žemės nuosavybe. Tik laisva konkurencija galėjo lemti, kas gaus ir naudosis žeme, o ne privilegijos ar tam tikri išipareigojimai. Žemė, kaip dažnai tvirtino specialistai, turi tekti geriausiai ūkininkaujantiems, silpnesni ūkiai turi likti nuošalėje. Toks nuo rinkos ekonomikos priklausomas žemės ūkis egzistavo jau seniai tuose regionuose, kuriuose buvo daug suklestėjusių miestų, tačiau išivyravo tik dabar, kai žemės ūkis buvo pripažintas autonomine, nepriklausoma sritimi. Vis dėlto naujoji valstybė ir visuomenės santvarka neatsikratė visų senų politinių, ekonominių ir socialinių formų bei pažiūrų, maža to, nuo jų priklausė žmonių ateitis. Didikai, net ir netekę privilegijų, ir XIX a. dominavo ekonomikos, politikos ir visuomenės gyvenime. XIX a. pabaigoje diduomenės nuosavybė sumažėjo, tačiau tiek Prūsijoje, tiek ir Bavarijoje ar Austrijoje didikai tebebuvo įsitvirtinę.

Net ir valstiečiai dar ilgai laikėsi senųjų luominių pažiūrų, jie tapo paprasčiausiais žemės ūkio produkcijos gamintojais. Tokie dažniausiai buvo visateisiai valstiečiai, nes ten, kur griežtai laikytasi senųjų kaimo tradicijų, pavyzdžiui, Austrijos Alpių regiono ar Šiaurės vakarų Vokietijos valstiečiai sunkiai keitė nuomonę apie žemės nuosavybę ir ūkininkavimą. Jų mentalitetas, pasaulėžiūra ir elgsena kūrė savo tvarką kaime, valstiečiui buvo svarbu išlaikyti sodybos paveldėjimo teisę, nes šis turtas – jo šeimos ir giminės turtas. Rytinėse žemėse už Elbės priklausomi valstiečiai taip pat tapo laisvaisiais, o dvarininkai – tik žemės savininkais. Tačiau čia vis dar buvo laikomasi senųjų prūsiškojo kaimo tradicijų, ir net naujoji žemės valdų tvarka buvo autoritarinė, nors pagal teisinius aktus turėjo išivyrauti socialinė lygybė; ir toliau didikai bei valstiečiai nesutarė.

Valstiečių luomas, įveikęs perėjimo į naują santvarką problemas, ekonominėje ir socialinėje srityje tapo labiau vieningas. Viena vertus, perdalijus bendruomenės žemes dauguma valstiečių turėjo iš to naudos, kita vertus, nuo XIX a. vidurio pagerėjo žemės ūkio padėtis, žemdirbių pajamos augo. Valstiečių išsilaisvinimo judėjimas, siekęs politiškai modernizuoti valstybę ir sumažinti didikų galias, rūpinosi ir ekonominiais tikslais, nes jau seniai buvo žinoma, kad asmeninės laisvės apribojimas, trukdymas naudotis žemės nuosavybe stabdo ūkio pažangą. Buvo įgyvendinti ir kiti tikslai – skatinta kaimo kultūra, imta gaminti daugiau žemės ūkio produktų, nors valstiečių mokesčiai padidėjo. To meto Rytų Vokietijos valstiečiai labai stengėsi prižiūrėti savo sodybas ir kaimą bei plėsti gamybą, tačiau pastebima, kad išlaidų taip pat padidėjo. Valstiečių išsilaisvinimo procesas Rytų Vokietijoje skatino gyventojų gausėjimą: 1815–1871 m. gyventojų padaugėjo dvigubai. Auganti valstietija galėjo laisvai prasimaitinti didindama dirbamos žemės plotus ar taikydama naujus ūkininkavimo metodus, be to, buvo eksportuojama nemažai grūdų. Tokie žemės ūkio pokyčiai buvo stimuliuojami agrarinių

reformų. Valstiečių išsilaisvinimo procesas sparčiai plito ten, kur žemdirbiai ilgai kentė ponų priespaudą.

Aptarus valstietijos padėtį ir valstiečių išsilaisvinimo procesą Prancūzijoje bei Vokietijoje, įdomu, kaip klostėsi įvykiai kitose Europos valstybėse. Reformoms pasirengę kunigaikščiai, naujos ekonomikos tendencijos ir didėjantis valstiečių nepasitenkinimas buvo pirmieji požymiai, kad kaimo modernizavimo procesas prasidėjo. Prancūzijos Didžiosios revoliucijos pergalė ir nutarimai dėl feodalų teisių panaikinimo kaimyninėse valstybėse kėlė baimę bei nepasitikėjimą, todėl reformos vyko lėtai. Revoliucijos laimėjimai, didikų nuomone, galėjo sukelti masinius neramumus jų šalyje, todėl kai kurios reformos buvo net sustabdytos. Prancūzijos revoliucijos įvykiai šokiravo Austrijos imperatorių Juozapą II; jis nebenorėjo toliau vykdyti reformų, kurioms, be to, dar priešinosi ir diduomenė. Revoliucinės jėgos ir Napoleono šalininkai užkariauotose šalyse ieškojo būdų paspartinti valstiečių išsilaisvinimą. Triuškinantis prūsų armijos pralaimėjimas Napoleonui 1806 m. Prūsijos valdžios vyrams atvėrė akis: kuo skubiau reikalingos reformos, valstiečių ir didikų santykių, kokie jie buvo iki tol, nepavyks išsaugoti. Po pusės šimtmečio Rusijoje susiklostė tokios pačios aplinkybės, kurios vyriausybei pralaimėjus Krymo karą (1856) paskatino pradėti esmines valstybės ir visuomenės reformas, paakino naikinti baudžiavinę priklausomybę. 1848 m. revoliucija daugelyje Europos šalių taip pat paspartino agrarines reformas bei valstiečių išsilaisvinimo procesą, – ten, kur dar buvo baudžiauninkų, skubėta panaikinti tokią priklausomybę.

Nuo pirmojo dokumento apie valstiečių lygybę, paskelbto 1771 m. Savojoje, ir baudžiavos panaikinimo carinėje Rusijoje praėjo beveik šimtas metų – taip ilgai truko valstietijos išsilaisvinimas. Daugelis dekretų ir įstatymų, kurie tuo metu buvo išleisti Europos valstybėse, buvo pagrįsti esminiais, visai Europai būdingais principais. Visur valstiečiams buvo garantuojama asmens laisvė, nors įstatymai ir numatė pereinamąjį

laikotarpį, kol bus prisitaikyta prie naujų aplinkybių. Nauji įstatymai skelbė valstiečių, kaip ir kitų valstybės piliečių, lygybę prieš įstatymą, suteikė jiems laisvę persikelti į kitą vietą, pasirinkti profesiją, taip pat panaikino hierarchinį suskirstymą pagal luomus. Išlaisvinus valstiečius iš baudžiavos, paverčius juos lygiaverčiais valstybės piliečiais, daugelyje šalių reikėjo iš esmės pertvarkyti egzistuojančias politines institucijas; turėjo būti perorganizuotas teismų, policijos darbas, pertvarkyta karo tarnyba ir mokesčių politika, taip pat centrinės bei vietinės valdžios struktūros. Kai kuriose šalyse valstybės ir visuomenės struktūrų reorganizacija vyko itin lėtai, reformoms prireikė net dešimtmečių.

Pirmieji valstiečių lygybės ir jų išlaisvinimo dekretai buvo sutikti džiaugsmingai, tačiau daugelyje šalių iki galo nepanaikino valstiečių, kaip pavaldinių, statuso; nepaisant įvairių aktų, skelbiančių valstietijos laisvę, ir toliau tebeegzistavo kai kurios priklausomybės formos. Tačiau pirmuosius dekretus reikia laikyti labai svarbiais, nes jie pradėjo spręsti problemas, nurodė pagrindines įstatymų leidybos gaires; tiesa, daug kur reikėjo dešimtmečių, kol visiškai išnyko baudžiava. Žemvaldžių ir didikų pasipriešinimas, reakcinga kai kurių vyriausybių politika ir nepakankamas valstiečių politinis išprusimas nulėmė lėtą valstietijos išlaisvinimo reformų įgyvendinimą. Įvairiose šalyse skyrėsi laikotarpis nuo pirmųjų įsakų išlaisvinti valstiečius paskelbimo iki teisinių dokumentų dėl feodalų teisių panaikinimo priėmimo: Savojoje tai tęsėsi 21 metus, Danijoje – 73, o Prūsijoje – 43 metus. Visuose valstiečių priklausomybės panaikinimo įstatymuose buvo numatyta kompensacija žemvaldžiams už patirtus nuostolius, tačiau jie negavo įvairių duoklių, prievolių ir neteko dalies žemės.

Įvairiose šalyse valstiečių išsilaisvinimo procesas vyko nevienodai ir jo pasekmės buvo skirtingos. Antai Italijos pusiasalyje iki XIX a. pradžios tebevyravo trijų žemės ūkio struktūrų sistema: pietuose ir salose egzistavo feodalų latifundijos

ir skurdūs bei maži valstiečių ūkiai, vidurio Italijoje ir kalnuotame šiaurės krašte – griežti, praktiškai nepaliekantys valstiečiams jokios veikimo laisvės žemės rentos santykiai, Po upės baseino žemėse šiaurės Italijoje buvo mišri sistema: joje reikėsi stambūs žemvaldžiai, žemės nuomininkai ir padiečiai samdiniai; šis regionas dėl intensyvios žemdirbystės buvo laikomas pažangiausiu žemės ūkio kraštu Europoje. Vals-tybei nutarus panaikinti feodalinę sistemą pietuose buvo pertvarkytos žemės valdos, tačiau realiai valstiečių padėtis mažai pakito. Valdantysis Aukštutinės Italijos didikų luomas žemės ūkio reformų ėmėsi tik tuomet, kai pačių didikų padėtis šalyje dėl valstybės politikos pakito. Tolesnės ekonomikos ir visuomenės reformos Italijos šiaurėje vyko XIX a. pradžioje, kai prasidėjo industrializacija. Biurokratija, kitaip nei Vokietijoje, nors ir sugebėjo, bet nenorėjo pertvarkyti Italijos žemės ūkio struktūrų.

Apžvelgus valstiečių išsilaisvinimo judėjimą kai kuriose Europos valstybėse, tampa aišku, jog neįmanoma buvo bendrai pertvarkyti Europos žemės ūkio. Besiklostančius įvykius lėmė šalių padėtis: ten, kur žemės nuosavybės reikalai buvo teisiškai sureguliuoti, buvo nesunku pradėti reformas ir sėkmingai jas užbaigti. Pradėjus agrarines reformas, buvo atvertas kelias ir industrializacijai, todėl gerėjo ekonominė šalių padėtis, didėjo pajamos, susitvarkė ir valstietijos socialinė padėtis. Parlamentarizmo ir demokratijos raida šalyse priklausė nuo būdų, kuriais buvo įgyvendinamos žemės ūkio reformos, nuo to, kaip vyko valstiečių laisvėjimas (B. Moore). Įstatymai, skelbę valstiečių išlaisvinimą, negalėjo visiškai ištaisyti prastos politinės ir socialinės valstietijos padėties. Reformų įstatymais nebuvo imanoma greitai panaikinti per amžius susiklosčiusių tradicijų ir elgsenos normų, aukštesniųjų luomų siekių dominuoti bei valdyti ir iššaknijusios paniekos valstiečių luomui. Valdantysis elitas iš esmės nebuvo pasirengęs be kovos atsisakyti senų privilegijų ir valdžios pozicijų.

Dar ilgai valstiečiams visais įmanomais būdais buvo trukdoma keltis iš vienos vietos į kitą, jie buvo diskriminuojami dėl balso teisės rinkimuose ar iš viso neturėjo tokios teisės. Kai kuriose šalyse ilgus dešimtmečius veikė žemvaldžių valioje esantys teismai, nors valstiečių išsilaisvinimo procesas jau seniai vyko, – pavyzdžiui, Prūsijos dvarų žemėse. Nepaisant šių kliūčių, valstiečių vadavimasis iš baudžiavinės priespaudos reiškė naują epochą Europos valstietijos istorijoje – „nepatirtos laisvės amžių“.⁷ Valstiečiai išsilaisvino iš pasenusios prievolių ir duoklių sistemos; iš esmės pasikeitė ir jų gyvenimo sąlygos. Feodalinį gyvenimo būdą pakeitė individualizmas, buvo panaikintos bet kokios kliūtys (pvz., vedybų ar profesijos) bei kolektyvinio ūkininkavimo kaime praktika. Suteikta pilietinė lygybė valstiečiams leido tobulėti ir vertinti savo luomą. Išlaisvinta nuo baudžiavinės priklausomybės ir diskriminuojančių prievolių Europos valstietija tapo įtakingu visuomenės luomu, turinčiu savo politinių ir ekonominių interesų, pripažįstamų ir modernioje XX a. pramoninėje visuomenėje.

Europos valstiečiai moderniam industriniame pasaulyje

Žemės ūkio mechanizacija ir industrializacija

XIX–XX a. prasidėjus industrializacijai Europos ekonomikoje ir visuomenėje įvyko esminių permainų. Turima omenyje pasikeitusios pramoninių centrų gyvenimo sąlygos, augantys miestai, taip pat visiškai kitokia žemės ūkio ir valstietijos padėtis. Šis procesas pakeitė tiek žemės ūkio produkcijos gamybą, tiek socialines kaimo struktūras – žemės ūkis staiga suklestėjo, jo našumas didėjo, tačiau, kita vertus, valstietijos vaidmuo visuomenėje sumažėjo. Žemės ūkio pažanga per keturis dešimtmečius po Antrojo pasaulinio karo buvo išpūdinga. 1800 m. Vokietijoje daugiau kaip 60 proc. žmonių dirbo žemės ūkyje, o iki 1950 m. jų liko tik 25 proc.; nuo 1950 iki 1990 m. – tik 5 proc. Tuo pačiu metu labai padidėjo žemės ūkio produktyvumas: 1950 m. iš vieno hektaro buvo gaunama 27 centneriai kviečių, o iki 1975 m. – net 44. Produkcijos perteklius tapo svarbiausia modernaus Europos žemės ūkio problema.

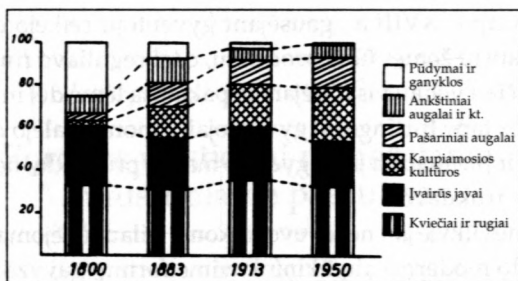
Kas lėmė šį išpūdingą žemės ūkio šuolį XIX–XX a.? XIX a. žemės ūkio produkcijos buvo pagaminama dvigubai daugiau, be to, pasikeitė ir žemės ūkio specializacija: gyvulinės produkcijos poreikiai augo greičiau nei augalinės. Pagrindinės žemės ūkio suklestėjimo priežastys yra šios: pasikeitė žemės dirbimo metodai, tobulėjo augalininkystė, išsiplėtė gyvulininkystė, buvo naudojama modernesnė žemės ūkio technika. Ketvirtajame XIX a. dešimtmetyje suklestėjęs Europos žemės ūkis beveik be pertrūkių stiprėjo keturis dešimtme-

čius. Kaip ir XVIII a., gausėjant gyventojų reikėjo daugiau būtiniausių žemės ūkio produktų, o tai reguliavo rinkos kainas, tačiau vėliau vis didėjančią paklausą lėmė dėl industrializacijos tapę turtingesni gyventojai. Žmonės galėjo daugiau pirkti, ir pirmiausia jie išgydavo maisto produktų, nes jų retsykliais trūkdavo.

Žemės ūkyje jau nebebuvo taikoma trilaukė sėjomaina, nes atsirado modernesnių ūkininkavimo formų, pavyzdžiui, sėjomaina, nepaliekant žemės pūdytuoti. Pagerinta trilaukė sėjomaina tuo metu buvo pagrįsta trejų metų rotacija: dvejus metus buvo auginami javai, trečius – pūdyminiai augalai (dobilai, bulvės, burokai). Atsisakius pūdytųjų, padidėjo ariamos žemės plotai, imta auginti daugiau augalų (plg. 18 pav.). Intensyviau dirbant žemę, reikėjo daugiau trąšų, kad dirva taptų derlingesnė. Iki tol pagrindinė trąša buvo mėšlas, o nuo 1840 m. į Europą imta importuoti guaną ir Čilės salietrą. Tręšiant žemę natūraliomis trąšomis, žemdirbystė negalėjo klistėti, nes daugiau trąšų buvo galima gauti tik padidinus gyvulių kaimenes, tačiau tada reikėjo auginti daugiau pašarinių augalų ir mažinti maistinių kultūrų plotus. Didinant javų plotus nebeužteko žemės (pvz., pašariniams augalams auginti, ganykloms) gyvulininkystės reikmėms, taigi vėl gauta mažiau trąšų, derlius mažėjo. Gausaus derliaus sulaukta tik tada, kai žemės ūkis galėjo apsieiti be natūralių trąšų.

XIX a. priešindustrinio žemės ūkio ir prasimaitinimo problemą padėjo išspręsti Justusas von Liebigas, 1840 m. išleidęs veikalą *Organinė chemija ir jos taikymas žemės ūkyje bei fiziologijoje*; Liebigui pavyko įgyvendinti mineralinių trąšų panaudojimo idėją. Kalkės ir kaulamiltčiai buvo vieni pirmųjų priedų, gerinančių dirvos kokybę; jų iš pradžių buvo naudota palyginti nedaug. Tik XIX a. antrojoje pusėje prireikė daugiau kalio, azoto ir fosfatų produktų. Fosfatų naudojimą skatino ir tai, kad metalurgijos pramonėje buvo gaunama daugiau šlako, tinkančio trąšoms gaminti.

Tuo pačiu metu, kai buvo ieškoma naujų priemonių dirvai

18 pav. Ariamos žemės naudojimo pokyčiai Vokietijoje (1800–1950)

pagerinti, buvo tyrinėjamos ir naujos augalų veislės, pavyzdžiui, produktyvesnės javų veislės, geresnė augalų sėkla. Ypač paplito bulvių auginimas, nes jas valgydavo ne tik nuskurę gyventojai, bulvėmis buvo šeriamos kiaulės. Dar daugiau bulvių pradėta auginti atsisakius pūdyminių laukų. Plito ir cukrinių runkelių auginimas.

Gyvulininkystė XIX a. buvo stiprinama didinant galvijų skaičių, primelžiant daugiau pieno ir išvedant produktyvesnes gyvulių veisles. Gyvulių kaimenės buvo gerinamos įvežant naujų veislių iš svetur ir kryžminant jas su vietiniais galvijais; tai XIX a. jau nebuvo naujiena. Stengtasi kiek įmanoma gerinti galvijų, arklių ir avių veisles. Kiaulių veisimas buvo šiek tiek primirštas, tačiau XIX a. antrojoje pusėje vėl išpopuliarėjo, nes kiauliena tapo pagrindiniu mėsos produktu. Auginant geresnės veislės galvijus ir kiaules, žmonės lengviau apsirūpindavo mėsa bei mėsos produktais.

XIX a. antrojoje pusėje įvairiose Europos valstybėse žemės ūkio technika tobulėjo skirtingai. Šioje srityje pirmavo Anglijos žemės ūkis, Prancūzijoje ir Vokietijoje mechanizacija vyko lėtai. Vis dėlto žemės ūkio našumas pastarosiose šalyse didėjo, tačiau tik dėl to, kad padidėjo dirbamos žemės plotai ir išaugo derlingumas. Techniškai patobulinti plūgai, akėčios bei vežimai tebebuvo pagrindiniai žemės ūkio padargai. Gal-

vijai irgi vis dar buvo reikalingi atliekant žemės ūkio darbus. Iš žemės ūkio mašinų, naudotų iki Pirmojo pasaulinio karo javų ūkyje, vertėtų paminėti sėjamasias, kuliamąsias ir jāvąpjoves. Javams reikėjo nemažų žemės sklypų, todėl labiausiai darbo jėgą stengtasi taupyti sėjant, nuimant derlių bei kuliant. Netrukus dauguma valstiečių ūkių jau buvo įsigiję kuliamąsias mašinas; 1910 m. jas turėjo visi didesni valstiečių ūkiai.

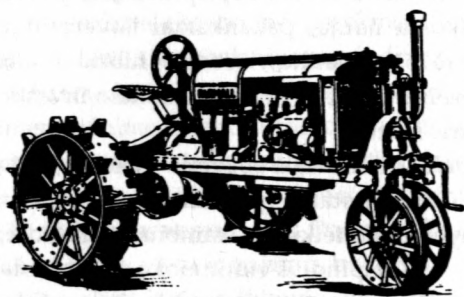
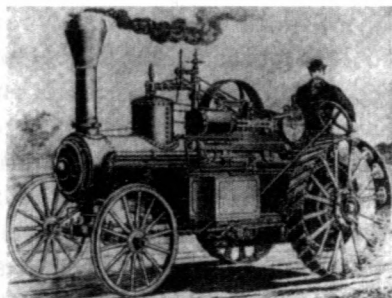
Vakarų Europos žemės ūkyje mechanizacija suklestėjo po Antrojo pasaulinio karo. Per keturis dešimtmečius (1950–1990 m.) kaip niekada iki tol žemės ūkyje ypač pagausėjo mašinų ir naujos technikos. Galima sakyti, kad tuo metu Europoje vyko agrotechninė revoliucija, kuri Amerikoje pasireiškė dar XX a. pirmojoje pusėje ir kuri visiškai pakeitė žemės ūkį, sumažėjo jame dirbančiųjų. Vienas pagrindinių mechanizacijos atradimų – traktorius. Tai buvo traukiamoji, o su kitais žemės ūkio padargais – universali darbo mašina. Traktorių, kuliamųjų mašinų ir melžimo aparatų paplitimas rodo, kaip mechanizacija vyko atskirose Europos valstybėse. Įvairių žemės kultūrų derliaus, ypač cukrinių runkelių, bulvių ir kukurūzų, nuėmimas buvo vis daugiau mechanizuotas, šį darbą atlikti padėdavo įvairios žemės ūkio mašinos. Pamažu mašinos pakeitė valstiečių bei galvijų darbo jėgą, be to, gerėjo ir darbo kokybė. Mechanizacija valstiečiams leido pasirinkti palankiausią žemės ūkio darbų laiką, mažėjo prarasto derliaus.

Žemės ūkio mechanizacija Vakarų Europoje vyko vėliau nei JAV dėl kelių priežasčių. Amerikos ūkis siekė techninės pažangos visose srityse, ypač žemės ūkyje. Klimato sąlygos Vakarų Europoje buvo kitokios nei Amerikoje, todėl buvo sunku pritaikyti kai kurią žemės ūkio techniką. Be to, skyrėsi ir žemės ūkio struktūros: Amerikoje egzistavo fermos su dideliais dirbamos žemės plotais, čia žemės ūkio technika galėjo būti naudojama racionaliau, skirtingai nuo Europos, kur smulkūs ir vidutiniai ūkiai nepajėgė įsigyti darbą lengvinančių mašinų. Mechanizuotame Europos žemės ūkyje nuo

šeštojo dešimtmečio dirbančiųjų nemažėjo, atsirado daugiau didelių, mechanizacijai labiau pasirengusių ūkių. 1950 m. Vokietijos Federacinėje Respublikoje buvo 1,6 milijono ūkių, iki 1986 m. – tik 0,7 milijono ūkių; ūkiai išsiplėtė vidutiniškai nuo 8 iki 16 hektarų. Įsidėmėtina, kad tik pusėje šių ūkių buvo verčiamasi žemdirbyste, kituose – plėtojami šalutiniai verslai, pavyzdžiui, amatai. Dideliuose ūkiuose, turėjusiuose apie 50 ha, vidutiniškai 4 žmonės dirbo 100 ha, o mažuose ūkiuose 100 ha dirbo 11 žmonių.

Pramoninėse Europos valstybėse žemės ūkio mechanizacija nuo Antrojo pasaulinio karo buvo įtraukta į kitą, didesnę procesą, kuris kartais apibūdinamas kaip „žemės ūkio industrializacija“. Tai reiškė, kad žemės ūkyje atsirado pramoninės gamybos formų, kurios suintensyvino žemės ūkio gamybą; tradicinis žemės ūkis pasikeitė radikaliai: atsirado dideli dirbamos žemės laukai, didžiulės gyvulių kaimenės. Diskutuojant apie žemės ūkio politiką industrializacija kartais labai sureikšminama ir vadinama technine pažanga, tačiau kai kurie mokslininkai nurodo šio proceso liūdnas socialines ir ekologines pasekmes, vartoja terminus „agrarinis fabrikas“ bei „agropromonė“. Iš tikrųjų žemės ūkio industrializacija sukėlė daugelį problemų, kurios iš dalies rodo žemės ūkio krizės požymius.

Kokie pagrindiniai „žemės ūkio industrializacijos“, tyrinėjamos naujausio agrarinio mokslo, bruožai?¹ Kalbant apie žemės ūkio gamybos industrializaciją, reikia skirti keturias tarpusavyje susijusias žemės ūkio plėtros tendencijas: žemės ūkio technologijų inovacijas, gamybos kapitalizavimą, vietinę ar regioninę ūkių koncentraciją. Be jokių abejonių, agrotechninė pažanga yra svarbiausia varomoji industrializacijos jėga. Čia turima omenyje žemės ūkio mechanizacija, cheminių priemonių įterpimas – šie faktoriai, kaip jau minėta, buvo būdingi dar XIX a. vidurio žemės ūkiui ir tebėra svarbūs iki šiol. Spartėjo žemės ūkio raida, nes buvo pradėta vartoti mineralines trąšas ir augalų apsaugos priemonės, tobulinti trak-

19 pav. 1890 ir 1924 metų traktoriai.

Viršuje garinis traktorius, kurio traukiamoji jėga didžiulė, tačiau jį buvo sunku valdyti laukuose. Apačioje – benzininis, daug paslankesnis traktorius geležiniais ratais

torius ir kitą techniką, o kiek vėliau augalų ir gyvulių veislėms tyrinėti pradėta kurti genų technologija. Žemės ūkio moksliniai tyrinėjimai tapo vis svarbesni, nes jie buvo reikalingi plečiant ir modernizuojant agrarinį sektorių.

Pradėjus naudoti naują techniką, žemės ūkio plėtros nebelėmė žemė ir žmonių darbo jėga, juos pakeitė kapitalas. Didesnio kapitalo žemės ūkyje reikėjo dėl greitai vykdomos mechanizacijos, nes žmonių darbo jėgą keitė mašinos. Greitai sumažėjo dirbančiųjų žemės ūkyje: Vokietijos Federacinėje Respublikoje 1950–1986 m. jų sumažėjo nuo 3,5 iki

0,8 milijono, t.y. 77 procentais. Ūkių išlaidos augo visų pirma dėl to, kad buvo perkama technika (traktoriai, javapjovės, kuliamosios mašinos), statomos pašarų saugyklos, fermos, naudojama įvairi pagalbinė žemės ūkio technika (pvz., melžimo aparatai). Kapitalo investicijų reikėjo ne tik mechanizuojant žemės ūkį, bet ir įterpiant mineralines trąšas ar taikant apsaugines augalų priemones. Daugiau reikėjo ir pašarų, nes plėtėsi gyvulininkystė (dažniausiai jie buvo perkami papildomai, mat neužteko savose žemėse užaugintų pašarinių kultūrų), čia be kapitalo taip pat neišsiversi. Buvo ieškoma naujų, pakankamai ištvėringų gyvulių veislių (paukščių, kiaulių), išvedami hibridai. 1960–1985 m. Vokietijoje žemės ūkyje svetimo kapitalo investicijos padidėjo keturis kartus.

Kitas industrializacijos požymis – vietinių ūkių koncentravimas. Gana greitai išnyko smulkūs ir vidutiniai ūkiai, visa gamyba buvo telkiama stambiuose ūkiuose; „sodybų nykimo“ metą atspindi iš vidutiniokų stambiaisiais ūkininkais tampantys valstiečiai. Be pagrindinės veiklos, plečiasi ir šalutinė: valstiečiai, negalėję pelningai dirbti savo ūkyje, buvo priversti ieškotis naujo pajamų šaltinio pramonėje ar paslaugų sferoje, tačiau savo ūkių jie neapleido. Savita raida pasižymėjo agropramoninės įmonės („agrofabrikai“), kurių pagrindinė veikla buvo gyvulininkystė. Čia buvo sukurta naujų ūkininkavimo metodų, kitaip organizuojamas įmonės darbas.

Industrializacija skatino ir regioninių valstiečių ūkių susitelkimą. Galima pastebėti, kad įvairiose gamybos šakose buvo dirbama sutelktai. Tokiuose regionuose, dažnai vadintuose „intensyvaus žemės ūkio regionais“, susidarė palankios ekonominės sąlygos (palanki infrastruktūra, darbo rinka, žemės kokybė) koncentruoti viso regiono gamybą. Priešingai, vietovėse, kuriose žemės ūkiui plėstis trukdė nepalankios sąlygos (kalnų zonos, tolimi susiekimo keliai, prastas dirvožemis), žemės ūkio gamyba mažėjo. Vėzerio ir Emso regionas

Šiaurės Vakarų Vokietijoje ir Šiaurės Limburgas Nyderlanduose – du intensyvaus žemės ūkio regionų pavyzdžiai. Abu regionai išgarsėjo, ėmėsi specializuotis gyvulininkystėje ir ją ypač išplėtojo (buvo auginami paukščiai, penimos kiaulės); jie tapo pagrindiniais Šiaurės Vakarų Europos žemės ūkio centrais, turinčiais ir teigiamų, ir neigiamų ypatumų.

Aprašytas industrializacijos ir naujų, intensyvios žemdirbystės regionų atsiradimo procesas sukėlė ir konfliktų, nes atsirado įvairių rimtų problemų, svarbių ūkiui ateityje. Turimos omenyje dvi pagrindinės problemos: žemės ūkio industrializacijos socialinės bei ekonominės pasekmės ir šio proceso ekologiniai padariniai. Be abejonių, pagrindinė problema – socialinė mažų ir vidutinių ūkių padėtis. Valstiečiai ilgai juto gamybos intensyvinimo ir koncentracijos spaudimą, verčiantį „augti arba atsitraukti“, todėl galima tvirtinti, kad tik dideli, stambiu kapitalu pagrįsti ūkiai galėjo išgyventi. Valstiečių šeimos kentė socialinius nepriteklus. Daug konfliktų kilo dėl to, kad mažėjo darbo vietų ir pajamų, buvo sunku pakeisti profesiją, be to, augo įtampa šeimoje. Valstybė įvairiomis priemonėmis bandė spręsti susidariusias problemas, gerinti socialinę padėtį: buvo mokamos pašalpos, kuriamos profesinio orientavimo programos. Nykstantys valstiečių ūkiai pakeitė ir viso kaimo gyvenimą, ir žemės ūkio struktūras. Kaimiečiai sėno ar kėlėsi iš kaimo, mažėjo būtiniausių įstaigų (parduotuvių, dirbtuvių), net būtiniausių viešųjų įstaigų (mokyklų, stočių, paštų). Šį procesą galima buvo tik šiek tiek sustabdyti vadinamosiomis kaimo atnaujinimo priemonėmis, tačiau dažniausiai buvo atsižvelgiama tik į paviršinius kaimo reiškinius, o ne į viso regiono plėtrą.

Jau seniai žmonės domina ekologinės žemės ūkio industrializacijos pasekmės. Industrializacijos plėtra paaštrino aplinkosaugos problemas žemės ūkyje – apie jas kalbėjo ne tik mokslininkai ir politikai, bet ir plačioji visuomenė. Intensyviai dirbamuose žemės ūkio regionuose, kuriuose buvo plėtojama gyvulininkystė, ekologinės problemos (ypač ga-

mybinių atliekų bei sрутų šalinimo problema) itin išryškėjo. Subūrus gyvulius į dideles kaimes, buvo neįmanoma daugybę sрутų pašalinti nepatiriant ekologinių nuostolių. Modernizuotos žemdirbystės regionuose būta ir kitų problemų. Išplėtus dirbamos žemės plotus, buvo daugiau vartojama trąšų ir augalų apsaugos priemonių, todėl sparčiai nyko kai kurios augalų ir gyvūnų rūšys. Žmonės buvo nepatenkinti ir tuo, kad augalinės bei gyvulinės kilmės produktuose vis daugėjo cheminių ar biologinių medžiagų (pesticidų, hormonų ir t.t.).

Žemės ūkio industrializacija Šiaurės Vakarų Europoje iš esmės pakeitė agrarinės gamybos struktūras ir sukėlė nemažai rimtų problemų. Kokios buvo socialinės intensyvios žemės ūkio plėtros pasekmės kai kuriuose dideliuose regionuose? Ar iš tikrųjų agropramoninės įmonės kur kas našesnės už modernizuotus šeimyninius valstiečių ūkius? Ar „agrofabrikai“ gali suteikti tokias pat socialines garantijas kaip didelės įmonės pramoniniuose centruose? Agropramoninė įmonė labiau pažeidžiama krizių nei šeimyninis valstiečių ūkis, išgyvenęs ne vieną krizę ir nuosmukį. Gvildenant Europos Sąjungos žemės ūkio problemas, vertėtų apžvelgti Rytų Europos žemės ūkio raidą bei didelių socialistinių ūkių susikūrimą.

Rytų Europos žemės ūkio kolektyvizacija ir krizė

Rytų Europos žemės ūkis XX a. buvo kolektyvizuojamas, susikūrė didelės agrarinės bendrovės, sunaikintos tradicinės valstiečių ūkininkavimo formos. 1929–1930 m. įvykius Rusijoje, diktatorišką Stalino režimą ir komunistų partijos valdymą galima pavadinti didžiausia ir brutaliausia žemės ūkio revoliucija naujųjų laikų Europos istorijoje. Tarybinė valdžia Rusijoje vykdė masinę kolektyvizaciją, nors tam nebuvo nei tinkamo organizacinio pasirengimo, nei būtinų techninių są-

lygų. 1929 m. vasarą vyriausybė partinėms organizacijoms davė nurodymą svarbiausiuose javų auginimo regionuose visais įmanomais būdais pagreitinti kolektyvizaciją. Masinė kolektyvizacija, anot vyriausybės, būtina, nes gresia bado katastrofa, valstiečiai nebegali visų gyventojų aprūpinti žemės ūkio produktais. Partija suorganizavo smulkiuosius valstiečius ir nuteikė juos prieš „buožes“, t. y. vidutinius ir stambiuosius valstiečius, mat pastarieji įnirtingai priešinosi, kai iš jų norėjo atimti gyvulius ar prievarta įtraukti į kolektyvizaciją. Tačiau Stalinui galiausiai pavyko nugalėti valstiečių pasipriešinimą: mažiausiai penki milijonai stambesniųjų ūkininkų buvo deportuoti ar likviduoti. Penkmečio plano pabaigoje (1932) buvo sukolektyvinta 61 proc. valstiečių ūkių, o 1936 m. – jau 90 proc. Kaip buvo pasiekta tokia „agrarinė revoliucija iš viršaus“, iš esmės pakeitusi Rusijos žemės ūkio struktūras?

1861 m. Rusijoje pagaliau panaikinta baudžiava, o valstiečiai sudarė apie 90 proc. Rusijos visuomenės. Caro valstybės atsilikimą lėmė uždelstas valstiečių išsilaisvinimo procesas, kuris Vakarų Europoje paspartino žemės ūkio plėtrą. Europoje industrializacija buvo vykdoma liberaliais politiniais metodais ir pamažu plito po visą Europą. Į rytus nuo Elbės egzistavusi dvarų sistema, kurioje klestėjo valdantieji visuomenės sluoksniai, tapo atsilikusiu reiškiniu. Europietiškoje Rusijoje taikiai sugyveno rinkai grūdus tiekiantys dvarininkai ir prievolos atliekantys bei savarankiškai apsirūpinantys valstiečiai. Rusijai, norinčiai pamažu likviduoti senus feodalius santykius, kaip anksčiau rytinėse Prūsijos provincijose, iškilo problema, kaip savo ūkį plečiantiems žemvaldžiams kompensuoti prarastą darbo jėgą, o laisviesiems valstiečiams garantuoti pragyvenimą ir taip įdarbinti laisvus darbininkus kaime. Šios problemos nebuvo išspręstos panaikinus baudžiavą ir egzistavo iki 1917 m. revoliucijos (be to, sparčiai daugėjo gyventojų, o derlius tebebuvo menkas).

Centrinės Rusijos kaimuose 1861 m. valstiečiai žemę gavo ne kaip laisvą asmeninį turtą. Dažniau žemė buvo vėl paskiriama kaimo bendruomenėms (mirams), kurių nariai kolektyviškai sprendė, kaip ankstesniems žemvaldžiams kompensuoti patirtus nuostolius, be to, jie privalėjo surinkti valstybinius mokesčius. Kaimo bendruomenė atskiroms sodyboms skyrė dalį žemės, taip pat perdalijo ir visus išpaigojimus. Valstiečiai savo arimus dirbo individualiai, kol kaimo bendruomenė po kelerių metų nusprendė iš naujo perskirstyti žemes. Rusijos valstiečių išsilaisvinimo judėjimas 1861 m. davė rezultatą, t.y. buvo panaikinta baudžiavinė priklausomybė, tačiau nepavyko sutraukti bendruomenės pančių.

Kaimo gyventojų skurdas ir badas – pagrindinė socialinio nestabilumo Rusijoje XIX a. pabaigoje priežastis. Javų eksportas šiek tiek pagyvino šalies vidaus rinką ir formavo kapitalą už industrinių centrų ribų, tačiau dar ilgai kai kuriuose regionuose buvo laikomasi senųjų ūkininkavimo tradicijų. Valstiečių nepasitenkinimas atsiskleidė vykstant 1905 m. revoliucijai, kilo masiniai kaimo gyventojų neramumai. Spaudžiami įvykių valstybės vadovai atsisakė ankstesnės pozicijos ir ėmėsi įgyvendinti naujus žemės ūkio tikslus. Iki tol caro autokratija manė, kad kaimo bendruomenė – tai konservatyvaus stabilumo faktorius, tačiau vėliau jų nuomonė visiškai pasikeitė, nes valstiečių judėjimas prasidėjo ir tuose regionuose, kurių bendruomenės nariai laikėsi giliai išsisknijusių pažiūrų. Senosios kaimo bendruomenių struktūros turėjo žlugti ir netrukdyti formuoti individualių valstiečių ūkių. Kaimo bendruomenių solidarumas išnyko dar 1903 m.; 1905 m. Stolypino reforma nemažai pakeitė žemės ūkį. Nuo 1906 m. rudens kiekvienas valstietis galėjo užregistruoti savo žemę kaip privačią nuosavybę, neklausdamas savo bendruomenės leidimo; jam taip pat neatimta teisė naudotis bendruomenės žemėmis.

Naujoji Stolypino agrarinė politika numatė išvaduoti valstiečius iš bendruomenės pančių ir sukurti jiems sąlygas ga-

minti daugiau žemės ūkio produktų bei plėsti ūkius. Daugelis valstiečių naujais įstatymais nusivylė: jie tikėjosi papildomos žemės iš ponų, valstybės ir bažnyčios. Dabar jiems buvo suteikta teisė naudotis tuo, ką jie jau seniai turėjo, be to, sunaikinta kaimo bendruomenė, kuri net skurdžiams leido išgyventi. Valstybės kova su bendruomenėmis suvienijo vargingai gyvenančius valstiečius ir atgaivino kai kurias senas tradicijas. Tik Vakarų Rusijoje, kur egzistavo kitokios žemės ūkio struktūros, valstiečiai pritarė Stolypino reformai. Centrinėje Rusijoje kaimo gyventojai nenoriai išleisdavo valstietį iš bendruomenės. Prakeiksmas toks valstietis prarasdavo teisę dalyvauti kaimo susirinkimuose, jam buvo ir kitaip grasiama, ypač jei iš bendruomenės norėdavo pasitraukti pasiturintys bei pasipūtę valstiečiai. Tad nenuostabu, kad agrarinė reforma vyko lėtai.

Kita Rusijos žemės ūkio raidos pakopa buvo peržengta po Spalio revoliucijos 1917 m., kai bolševikai, vadovaujami Lenino, sukilo prieš buržuazinę vyriausybę, ją nuvertė ir sudarė Liaudies komisarų tarybą, kuri nacionalizavo žemvaldžių, bažnyčios ir vienuolynų turtą, taip pat perėmė į savo rankas pramonę ir bankus. Vakarų parlamentarizmas buvo atmestas, pradėta kurti tarybų valstybė. Kaime atsiradusios tarybos kartu su darbininkų ir kareivių tarybomis turėjo remti naująjį režimą. Valdovų, bažnyčios ir žemvaldžių žemės buvo nusiautintos ir perduotos individualiems šeiminiškams; kaimo gyventojai jau seniai laukė ir tikėjosi tokių permainų. Leninas ir partija taip pat paskelbė, kad žemės perdalijimas yra viena socialistinio darbo organizavimo formų. Vėlesni nukrypimai nuo šios linijos buvo taktinis žingsnis.

Kilo apsirūpinimo maistu problemų, valstiečiai buvo verčiami prievarta atiduoti grūdus į valstybės rezervus, pradėta kritikuoti valdžios žemės ūkio politika. Suskaldžius stambius ūkius ir padalijus žemę smulkiems valstiečiams, sumažėjo derlius, išaugo valstiečių poreikiai, valstybinis planavimas tapo neįmanomas. Žemė buvo dalijama pagal

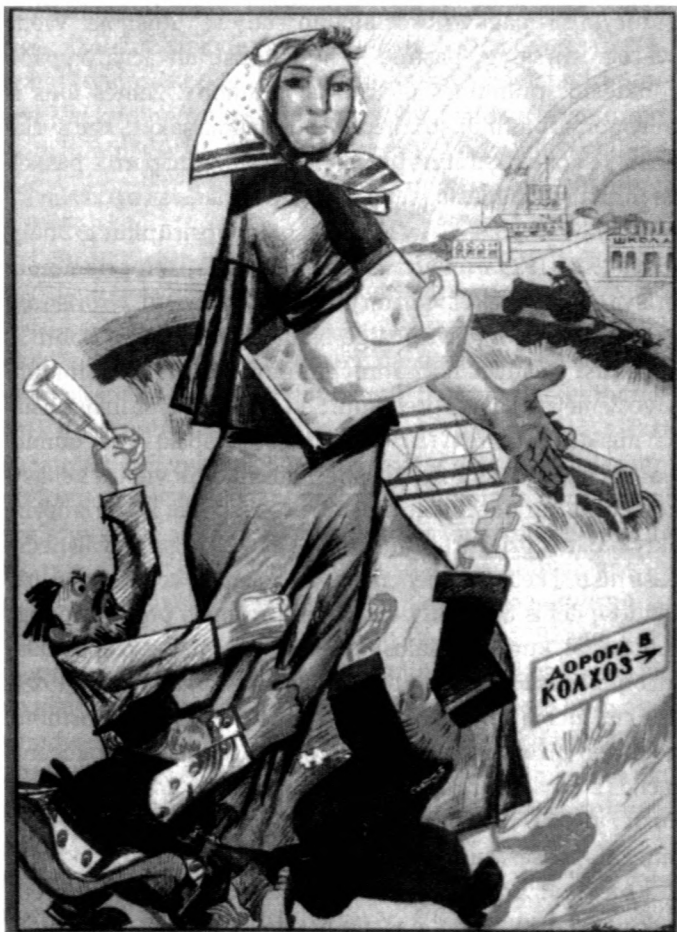
visiškai netinkamą ir keistą principą: „burnų“, o ne dirbančiųjų skaičių. Kiekvienoje apylinkėje žemė buvo perdalijama autonomiškai, ėmė nesutarti kaimyninės bendruomenės. Kai kur buvo atsisakyta Stolypino žemės ūkio reformos principų, nes atskiri ūkiai vėl pradėti burtis į bendruomenes. Vėl atgijo senoji kaimo bendruomenė ir nesėkminga žemėtvarka.

Bendruomenė negalėjo garantuoti nuosavybės, tačiau ir socialistinis kaimo perorientavimas nebuvo sėkmingas. Susikūrė dideli valstybiniai mokamų žemės ūkio darbininkų ūkiai (*sovchozai*) ir kolektyviniai ūkiai (*kolchozai*), turėję išguiti visas blogybes. 1917 m. dekretas valstiečiams dar leido rinktis, kaip jie norės ūkininkauti – individualiai ar kolektyviškai, tačiau 1919 m. vyriausybės priimtas žemėtvarkos nutarimas skelbė, kad bet kokios individualaus ūkininkavimo formos yra atgyvena: ateitis priklauso didiesiems kolektyviniams ūkiams. Darbininkų streikai ir valstiečių sukilimai, apsirūpinimo maistu krizės ir visuotinis ekonomikos nuosmukis 1920–1921 m. visiškai pakeitė šalies politiką. 1921 m. kovo mėnesį Leninas paskelbė, kad ligšiolinis politikos kursas buvo klaida ir pažadėjo „naują ekonominę politiką“, kurios pagrindinis uždavinys – užmegzti taiką su valstiečiais. Javų duoklė valstybei buvo panaikinta, ją pakeitė atitinkamas mokestis; valstiečiai, užaugindavę daugiau žemės ūkio kultūrų, galėjo jas parduoti. Apie greitą perėjimą prie socialistinės sistemos daugelį metų negalėjo būti ne kalbos, smulkūs valstiečių ūkiai, pasak tuometinio rusų mokslininko Chajanovo, tebevyravo žemės ūkyje, o bendruomeninė struktūra tebegyvavo ir trečiajame dešimtmetyje. Naujoji agrarinė politika iš tiesų įsigalėjo, ir 1925–1926 m. vėl pasiektas 1913–1914 m. lygis.

Tačiau kodėl prasidėjo masinė 1929–1930 m. kolektyvizacija, nors žemės ūkyje buvo juntama pažanga? Komunistų partija, vadovaujama generalinio sekretoriaus Stalino, jokių būdu neišsižadėjo revoliucinių tikslų ir trečiojo dešimtmečio

viduryje propagavo „socializmo statybą“ Rusijoje. Viena svarbiausių sąlygų pasirodė esanti industrializacija, o ypač – sunkiosios pramonės plėtra; kai pramonė, žemės ūkis ir transportas bus industrializuoti, bus galima sakyti, kad socializmas iškovojo galutinę pergalę. 1927–1928 m. partija paskelbė pirmąjį penkmečio planą, kurio svarbiausias uždavinys – šalies industrializacija. Vėl buvo sunku apsirūpinti grūdais, todėl 1928–1929 m. vyriausybė ėmėsi drastiškų priemonių: prievarta buvo rekvizuojami grūdai. Šiuo 1929 m. teroristiniu grūdų nusavinimu pasibaigė Naujoji Ekonominė Politika, suteikusi valstiečiams galimybių individualiai ūkininkauti savo žemėje ir laisvai prekiauti. Senasis Rusijos kaimas, visiškai nuskurdintas rekvizicijų, tapo nebeperspektyvus, kaimiečiai vėl vargo ir skurdo. Valstiečiams liko tik vienas kelias – kolektyviškai ūkininkauti bendrovėse; be to, ir vyriausybė aktyviai (net prievarta) siūlė tokią išeitį. Dauguma valstiečių pasirinko šį kelią, nes nebematė kitos išeities; kolektyviniuose ūkiuose jiems bent jau buvo garantuojamas pragyvenimas. Valstiečiai, kurie priešinosi kolektyvizacijai, buvo apšaukiami buožėmis ir negailestingai išvaromi iš savo sodybų. 1929–1930 m. žiemą šimtai tūkstančių „buožių“ buvo deportuoti, jie turėjo dirbti priverstinį darbą ar buvo uždaryti kocentracijos stovyklose. Per šią itin žiaurią deportaciją žuvo milijonai žmonių. 1930 m. pradžioje net įstatymas įteisino „buožių, kaip klasės, sunaikinimą“.

Kolektyvizacija įsivyravo nuo 1929 m. vasaros. Daugelis vietinių partinių organizacijų bandė kuo greičiau su kolektyvinti ištisus rajonus. Pietuose, pietryčiuose ir rytuose kolektyvizacija plito itin sparčiai. Nuo 1929 m. liepos iki rugsėjo mėn. per 900 000 sodybų valstiečių susibūrė į kolūkius – beveik tiek pat, kiek per dvylika metų po revoliucijos. Nuo 1929 m. spalio iki gruodžio mėn. buvo net 2,4 milijono tokių sodybų, t.y. beveik 30 000 per dieną. Kas mėnesį vis daugiau sodybų būrėsi į kolūkius, todėl žemės ūkio planas buvo viršytas. Skurdas, propaganda ir valstybė valstiečiams padėjo

20 pav. 1930 m. tarybinis plakatas, raginantis valstiečius savanoriškai burtis į kolūkius.

„Eik į kolūkį!“ – skelbia plakatas, o senosios visuomenės atstovai bando sulaukyti kaimo merginą

apsispręsti stoti į kolūkius; kai kuriose vietovėse valstybinės įstaigos nesugebėjo kontroliuoti šio spartaus judėjimo. Kolektyvizacija vyko chaotiškai, jos nebuvo galima suvaldyti. 1930 m. kovo pradžioje Sovietų Sąjungoje buvo 110 000 kolektyvinių ūkių, kurie apėmė apie 14,3 milijono sodybų (55 proc.). Kaime ir toliau siautė priespauda ir teroras, kaimo bendruomenėje vyravo nusivylimo ir rezignacijos nuotaikos. Nors ir buvo priešinamasi, kolektyvizacija buvo vykdoma toliau, ir 1932 m. vasarą jau 15 milijonų sodybų buvo susibūrusios į kolektyvinius ūkius; 1935 m. – daugiau kaip 80 proc., o 1936 m. – net 90 proc. Rusijos žemės ūkio struktūrų buvo su kolektyvintos.

Masinė kolektyvizacija pirmaisiais metais nualino žemės ūkį, derliaus tegauta tiek, kiek prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Nors derliaus būta mažo, ir toliau grūdai buvo prievarta renkami į valstybės rezervą, o 1932–1933 m. žiemą prasidėjo baisus badas, mirė milijonas žmonių. Tik po kelerių metų žemės ūkio padėtis pagerėjo, produktyvumas išaugo. Kolūkiečiams buvo duodama truputį žemės savo reikmėms, taip pat leidžiama laikyti vieną karvę ar keletą mažų galvių. Šis sklypas sudarė vos 0,3 ha žemės, tačiau leido valstiečiams apsirūpinti. Valstiečiui už darbą kolūkyje gaunamo atlyginimo neužteko išmaitinti šeimą. Ir penktajame bei šeštajame dešimtmetyje mažai kas pasikeitė: 1958 m. kolūkiečio šeima valgydavo tai, ką užsiaugindavo paskirtame sklypelyje; šiuose privačiuose sklypeliuose buvo užauginta daugiausia produktų: daržovių – 95, bulvių – 93, pieno – 98 ir mėsos – 100 proc. Anot Komunistų partijos, didieji socialistiniai ūkiai esti pranašesni nei smulkieji valstiečių ūkiai; bet tai tebuvo lozungas. Privačiame ūkyje, skirtingai nuo socialistinio, ir derlius buvo gausesnis, ir darbas našesnis. Tie trys dirbamos žemės procentai, kuriuos vyriausybė davė kolūkiečiams privačiai ūkininkauti, 1980 m. vis dar leido pagaminti trečdalį visų maisto produktų.

Tarybinė žemės ūkio politika ketino įveikti grūdų stygių, skatinti industrializaciją, žemės ūkio produktų gamybą ir

įrodyti, kad socialistinis ūkininkavimo būdas turi privalumų. Tačiau kolektyvizacija tikslo nepasiekė. Ketvirtąjo dešimtmečio pradžioje dėl nesėkmingos kolektyvizacijos žemės ūkis patyrė ilgalaikę krizę, nulėmusią valstietijos bei valstybės santykius. Iš nuosmukio žemės ūkis vadavosi labai sunkiai, nors sąlygos kurtis dideliems kolektyviniams ūkiams Sovietų Sąjungoje buvo palankios – ypač dėl savitų valstietijos struktūrų bei geografinių šalies sąlygų. Rusų valstiečiai buvo įpratę gyventi bendruomenėje, periodiškai persikirstyti žemes; privati žemės nuosavybė atsiliko nuo Vakarų Europos, o valstiečiai buvo nevienodai priklausomi nuo žemės; be to, vis dar egzistavo bendrai naudojamų miškų ir ganyklų. Mechanizacija, atrodo, taip pat paspartino mažų valstiečių ūkių būrimąsi į didesnius ūkius, nes tik pastaruosiuose galima buvo pelningai dirbti traktoriais. Plačiose Pietų Rusijos stepėse, kuriose kontinentinis klimatas buvo palankus ekstensyviai auginti javus, didelius laukus apdirbdavo traktoriai ir kombainai. Nepaisant šių teigiamybių, Rusijos žemės ūkis dėl skubios kolektyvizacijos patyrė krizę, iš kurios, galima sakyti, niekada ir neišsivadavo. Tik šeštojo dešimtmečio pradžioje vėl buvo pasiekti trečiojo dešimtmečio pabaigos žemės ūkio rodikliai.

Komunistų valdžios išgalėjimas Raudonosios armijos užimtose Rytų ir Vidurio Europos teritorijose Antrojo pasaulinio karo pabaigoje lėmė socialistinius pertvarkymus ir šių šalių žemės ūkyje. Lenkijoje, Vengrijoje, Rumunijoje bei Čekoslovakijoje skubiai pradėtos žemės ūkio reformos ir kuriamą kolektyvinio ūkininkavimo sistema pagal Sovietų Sąjungos pavyzdį. Padaliję didikų ir stambių žemvaldžių žemes, naujieji šalių režimai kaimuose užsitikrino smulkiųjų valstiečių paramą. Daugelis mažažemių ir bežemių valstiečių noriai būrėsi į žemės ūkio bendroves; reformų metu jie gavo žemės, tačiau jiems trūko kinkomų gyvulių, padargų bei kapitalo. Toliau prievarta vykdant kolektyvizaciją, agrarinė komunistų politika susilaukė nusivylimo ir priešiško. Rytų

ir Vidurio Europos valstietija ryžtingai priešinosi stalinistiems režimams, kai kur net prasidėjo nedideli sukilimai.

Nors kolektyvizacijai valstiečiai priešinosi, ji buvo vykdoma toliau; deja, sulaukta ekonominių, socialinių ir ekologinių nuostolių. Valstiečių pasipriešinimas, blogas valstybinis organizavimas ir nepakankamas finansavimas žlugdė kolektyvinius ūkius. Lenkijoje, kurioje egzistavo kolektyviniai ir privatūs valstiečių ūkiai, išryškėjo socialistinio ir privataus ūkininkavimo skirtumai. Kolektyvinis ūkininkavimas nesisekė, nes buvo blogai organizuotas didelių ūkių darbas, netinkamai prižiūrimi dideli laukai ir gyvulių bandos, nuolat kilo konfliktų tarp bendrovės narių, be to, buvo per daug valdininkų. Organizacinis darbas reikalavo vis didesnių išlaidų, todėl ekonominis didelių įmonių našumas mažėjo. Lenkų valstiečiai rinkosi privačius ūkius, nes jie nuo seno garantavo pragyvenimą; privati iniciatyva, rūpestingas darbas atnešė geresnių rezultatų. Privatūs valstiečių ūkiai Lenkijos žemės ūkyje ir toliau pirmavo, jų produktų 8–9-ajame dešimtmetyje buvo daugiausia.

Vokietijos padalijimas ir skirtingų valdymo struktūrų susikūrimas Rytų ir Vakarų Europoje leido politikams bei žemės ūkio specialistams išanalizuoti artimų šalių žemės ūkių privalumus ir trūkumus. 1960 m. Vokietijos Demokratinėje Respublikoje baigėsi kolektyvizacijos procesas, beveik visi valstiečių ūkiai susibūrė į gamybinės bendroves; atsirado galimybė palyginti, kaip funkcionuoja socialistinis žemės ūkis išsivysčiusioje industrinėje valstybėje. Vokietijos Demokratinės Respublikos žemės ūkis plėtojosi lėčiau, ir tai negali būti paaiškinta tik tuo, kad šioje šalyje trūko traktorių, žemės ūkio mašinų ar padargų. Vokietijos Federacinės Respublikos oficialioji žemės ūkio politika skatino išsaugoti šeimyninius valstiečių ūkius; valstybė, be to, valstiečiams bandė garantuoti pastovias pajamas, kurios nesiskirtų nuo panašios kvalifikacijos pramonės darbininko pajamų. Valstiečiai iš tiesų gavo daugiau pinigų, tačiau lygybės nebuvo

pasiekta: daugelis nemodernių mažesnių valstiečių ūkių liovėsi egzistavę. Nors VDR dominavo stambios žemės ūkio bendrovės, šioje šalyje dirbančiųjų žemės ūkyje buvo gerokai daugiau: dideliuose Vakarų Vokietijos ūkiuose (50 ha) 1973 m. šimtą hektarų dirbo 4 žmonės, t.y. tik trečdalis, palyginti su dirbančiųjų skaičiumi VDR stambiose bendrovėse (13,4 šimtui hektarų). Tačiau žemės ūkio produktyvumas Rytų Vokietijoje, skirtingai nuo Vakarų Vokietijos, buvo mažas.

Rusijos kolūkiečių padėtis, reformas pradėjus Chruščiovui, šiek tiek pagerėjo. Kaimiečiams buvo leista privačiai ūkininkauti, žmonės galėdavo lengviau apsirūpinti būtiniausiais maisto produktais. Socializmo politiką tikslai irgi pasikeitė: daugiau nebuvo siekiama valstiečius sulygtinti su žemės ūkio darbininkais, o kaimus paversti agrariniais miestais (Chruščiovo koncepcija), – buvo bandoma suvienodinti valstiečių ir pramonės darbininkų pajamas. Kolektyvizacija beveik visiškai panaikino valstiečių turtinę nelygybę, tačiau darbininkų ir valstiečių gyvenimas vis dėlto skyrėsi. Skyrėsi ne tik jų pajamos ar išsilavinimas, bet ir kasdienis gyvenimas: kolūkiuose buvo dirbama monotoniškai, kaimo gyventojai turėjo mažai laisvo laiko, stigo plataus vartojimo prekių, trūko medicinos paslaugų, mokyklų. Dėl šių priežasčių šeštajame ir septintajame dešimtmetyje prasidėjo masinis traukimasis iš kaimo, kurio valstybė negalėjo sustabdyti net apribojusi asmens dokumentų išdavimą valstiečiams. Negalintys laisvai išvykti valstiečiai jautėsi esą antrarūšiai valstybės piliečiai.

Skyrėsi ir žemės ūkio bei amatų verslas. Rusijos kaimiečių bei kolūkiečių gyvenimas ir toliau priklausė nuo metų laikų kaitos, gamtos bei klimato sąlygų. Mechanizacija Rusijos žemėje vyko vangiai; Gorbačiovo viešumo politika atskleidė ekonomines ir technines kolektyvinio ūkininkavimo silpnynes. Labai skyrėsi gyvenimas privačiame miesto pramoniniame ir kaimo agrariniame sektoriuje. Kolūkiečiai kaime nebuvo žemės ūkio darbininkai, o sodybų savininkai ir smulkūs

verslininkai: čia ir toliau buvo svarbi sodyba, žemė ir šeima, išliko patriarchaliniai santykiai bei tradicinis valstietiškas mąstymas.

Rusijos vyriausybės agrarinė politika stengiasi rasti būdų, kaip pagerinti ūkininkavimą. Nuo politikų pastangų priklausoma ne tik tai, ar pasiseks gauti gausesnį derlių ir importuoti reikiamą kiekį grūdų, bet ir tai, ar pavyks atgaivinti visą šalies ūkį bei pakelti gyvenimo lygį. Pagerinus žemės ūkio produktų gamybą, kaimiečiai galės dirbti kitose ekonomikos srityse. 1990 m. Sovietų Sąjungoje 20 proc. darbininkų dirbo žemės ūkyje, o Europos Bendrijoje – tik 8 proc., JAV – 3 proc. žmonių. Tai tik įrodo, kad Rusijos žemės ūkis atsilikęs. Ateitis parodys, ar Rusijos vyriausybei pavyks įgyvendinti žemės ūkio reformas ir įveikti agrarinę krizę, taip pat pagerinti kaimo žmonių gyvenimą.

Ar išliks ūkininkai Europos Sąjungoje?

Nė viena Vakarų Europos ūkio šaka praėjusiais dešimtmečiais taip smarkiai nesikeitė kaip žemės ūkis. 1960 m. tuometinėje valstybių šešeto (Prancūzija, VFR, Italija, Belgija, Nyderlandai, Liuksemburgas) bendrijoje 15,2 milijono žmonių dirbo žemės ūkyje, o iki 1987 m. – tik 5,2 milijono. Į tuometinę Europos Bendriją įstojus Ispanijai ir Portugalijai, šioje dvylikos šalių sąjungoje dirbo daugiau kaip 10 milijonų ūkininkų. Vidutiniškai – apie 8 proc., tačiau šis skaičius kiekvienoje valstybėje skiriasi (plg. lentelę): Portugalijoje ūkininkauja vis dar apie 22 proc. žmonių, o Didžiojoje Britanijoje, Belgijoje ir Liuksemburge – mažiau kaip 5 proc. Iki 1973 m. žemės ūkio darbininkų stubinamai mažėjo, nes atsirado daugiau darbo vietų pramonės ir paslaugų sektoriuje, todėl daug žmonių iš kaimo išsikėlė. Nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio, kai vėl išaugo nedarbas, kaimai buvo apleidžiami rečiau, vadinasi, vėl pablogėjo valstiečių padėtis.

1986 m. Europos žemės ūkio duomenys

	Ūkių dydis (ha)	Plotas pagal darbo jėgą (ha)	Nac. produkto dalis, tenkanti žemės ūkiui (proc.)	Dirbančiųjų skaičius žemės ūkyje (proc.)
Belgija	14,1	13,7	2,5	2,9
Danija	30,7	15,9	5,0	6,8
Vokietijos FR	16,0	8,9	1,8	5,3
Graikija	4,3	5,6	16,6	28,5
Ispanija	12,9	15,6	6,1	16,1
Prancūzija	27,0	20,5	3,7	7,3
Airija	22,7	33,8	10,2	15,8
Italija	5,6	7,8	5,0	10,9
Liuksemburgas	28,6	19,7	2,6	4,0
Nyderlandai	14,9	8,2	4,2	4,8
Portugalija	4,3	5,1	23,1	21,9
Jungtinė Karalystė	65,1	30,1	1,8	2,6
EB (12 valstybių)	8,9	12,8	3,5	8,3

Sumažėjo valstiečių ūkių, nes valstiečiai traukėsi iš kaimo. 1960 m. valstybių šešeto bendrijoje buvo apie 6,4 milijono valstiečių ūkių, o 1980 m. – vos 4,8 milijono. Dirbamos žemės plotai 1960–1980 m. vidutiniškai padidėjo nuo 12 iki 20 hektarų. Tačiau dabartinės Europos Sąjungos valstybėse dirbamos žemės plotas vienam ūkiui vidutiniškai sudaro apie 9 ha (kiekvienoje šalyje skirtingai). Portugalijos valstiečiai turi vidutiniškai tik po 4 ha žemės, o komerciškai ūkininkaujantys Anglijos valstiečiai turi ne mažiau kaip 65 ha žemės. Labai sumažėjo valstiečių sodybų, o išlikę ūkiai specializavosi ir didėjo. Europos Sąjungos ūkininkai specializuojasi tam tikrose žemės ūkio šakose; ši specializacija priklauso nuo natūralių sąlygų ar galimybių sėkmingai parduoti užaugintą pro-

dukciją. Gausėjant derliui atsirado perteklinės produkcijos, o tai yra pagrindinė dabartinio žemės ūkio problema. Kas nulėmė tokią žemės ūkio raidą? Kokie pagrindiniai Europos Sąjungos žemės ūkio politikos tikslai?

Europos Sąjungos žemės ūkio politikoje jau iš pradžių išryškėjo ambicingi tikslai. 1957 m. kovo mėn. Romoje šešios valstybės (Prancūzija, VFR, Italija, Belgija, Nyderlandai, Liuksemburgas) pasirašė Europos Ekonominės Bendrijos kūrimo sutartį; 39-asis sutarties straipsnis apėmė svarbiausius agrarinės politikos tikslus: didinti žemės ūkio produktyvumą, užtikrinti kaimo žmonių pragyvenimą, stabilizuoti rinką ir garantuoti priimtinas kainas pirkėjams. Vykdam agrarinę politiką stengtasi rūpintis ir gamintojų, ir vartotojų interesais. Tačiau sunku iš karto įgyvendinti visus tikslus, nes tuomet kiltų konfliktų: kai kurie žemėtvarkos uždaviniai gali būti neįgyvendinti. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje Bendrijos padėtis buvo tokia: naujosios ekonominės erdvės ūkininkai (jų buvo 17,5 milijono) prižiūrėjo tik 65 milijonus hektarų žemės ir turėjo išmaitinti 150 milijonų žmonių. JAV tuo metu turėjo 400 milijonų hektarų išlaikyti 200 milijonų gyventojų. Amerikiečių fermeriai valdė vidutiniškai apie 100 ha, beveik dvidešimt kartų daugiau žemės negu Vakarų Europos ūkininkai; kiekvienas Amerikos fermeris išmaitino apie 50 gyventojų, Vakarų Europos ūkininkai – tik apie dešimt. Europos Ekonominė Bendrija pati tuo metu pasigamindavo tik 85 proc. jai reikalingų maisto produktų.

Pagrindinis Europos žemės ūkio politikos tikslas buvo suvienodinti žemės ūkio produktų kainas ir geriau aprūpinti gyventojus būtiniausiais maisto produktais. Produkcijos gamybos kaštai tuometinėje Europos Bendrijoje buvo didesni nei didžiosiose šalyse gamintojose, tačiau kainos turėjo būti aukštesnės nei pasaulinėje rinkoje, nes reikėjo plėsti Europos žemės ūkio gamybą ir užtikrinti jo išsilaikymą. Kad susijungusios Europos šalys galėtų sėkmingai konkuruoti su kitomis valstybėmis, reikėjo modernizuoti Europos žemės ūkio

struktūras nepakenkiant šeimyniniams valstiečių ūkiams. Viena svarbiausių permainų septintojo dešimtmečio žemės ūkyje buvo kainų politika, t.y. buvo valdomos kainos vidaus rinkoje ir iš dalies reguliuojama prekyba su užsieniu. Pamažu sukurtos rinkos strategijos kryptys atskiroms produktų grupėms ir netrukus pradėtos įgyvendinti. Kiek vėliau buvo suformuota žemės ūkio struktūrų politika, kuri įvairiomis priemonėmis bandė sulyginti gamybos metodus bei ūkių dydį šalyse. Taip atsirado dvi pagrindinės žemės ūkio plėtros kryptys: kainų ir rinkos politika reguliavo rinkas ir nustatė žemės ūkio strategiją, o agrarinių struktūrų politika skatino ūkių suvienodinimo procesą.

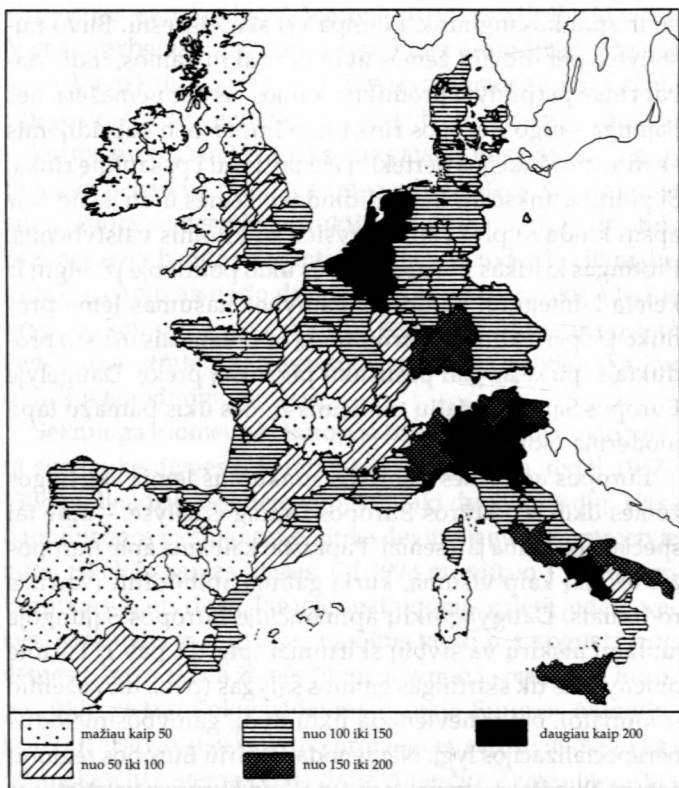
Sėkminga tuometinės Europos Bendrijos žemės ūkio plėtra susilaukė dėmesio kaimyninėse valstybėse, todėl 1957–1986 m. Bendrija išsiplėtė nuo šešių iki dvylikos šalių. Vykdamas Europos vienijimosi politiką devintajame dešimtmetyje buvo iškeltas naujas tikslas: iki 1993 m. sausio 1 d. sukurti Europos vidaus rinką, kurioje nekliudomai galėtų judėti prekės, paslaugos ir kapitalas; mobilus taptų ir žmogus. Daug dėmesio buvo skirta žemės ūkiui, nes nuo jo priklausė Europos ūkio plėtra. Kokie uždaviniai laukia Europos ūkininkijos? Tarpusavio atsiskaitymo problemos, skirtingos šalių narių mokesčių sistemos kelia daug rūpesčių. Žemės ūkyje vis dar daug kliūčių sėkmingai prekybai, ir jas reikia kuo greičiau pašalinti, nes Europos žemės ūkio integracijos procesas tęsiasi.

Perspektyvią Europos vidaus rinką slopina dabartinės Europos Sąjungos žemės ūkio politikos bėdos. Vienas kitas griežtesnis kritikas, įvertinęs Europos žemės ūkio rezultatus, konstatuotų, kad iš dabartinės agrarinės politikos liko tik šukių krūva: gaminama per daug produktų, tačiau beveik pusė ūkininkų negauna reikiamų pajamų; iš visų subsidijų ūkininkams atitenka apie 25 proc., kita dalis skiriama išlaikyti sandėlius, valdymui ir kitiems tikslams; sunku įvertinti šios agrarinės politikos kaštus, juolab kad vartoto-

jai ir aplinkosaugininkai tampa vis skeptiškesni. Buvo nu-
statytos per didelės žemės ūkio produktų kainos, todėl da-
bar rinka perpildyta produktų; kainos vis dar nemažėja, nes
Sąjunga saugo Europos rinką nuo importo, o subsidijomis
skatina produkcijos perteklių eksportuoti į pasaulinę rinką.
Ši politika anksčiau tik padidindavo žemės ūkio išlaidas ir
apsunkindavo prekybinius ryšius su kitomis valstybėmis.
Protingas kritikas Europos žemės ūkio politikoje išvelgtų ir
keletą laimėjimų: padidėjęs gamybos našumas lėmė pro-
dukcijos perteklių ir apsirūpinimą būtiniausiais maisto pro-
duktais; pirkėjas gali pasirinkti pigiausią prekę. Daugelyje
Europos Sąjungos šalių tradicinis žemės ūkis pamažu tapo
modernia ūkio šaka.

Europos agrarinės politikos sunkumus lemia skirtingos
žemės ūkio struktūros Europos Sąjungos šalyse, – apie tai
specialistai kalba jau seniai. Paprastai kalbama apie Europos
žemės ūkį kaip visumą, kurią galima apibūdinti įvairiais
rodikliais. Daugybę ūkių apimančioje Europos Sąjungoje
juntami atskirų valstybių skirtumai (plg. 21 pav.). Turime
omenyje ne tik skirtingas gamtos sąlygas (pvz., dirvožemio
ir klimato), bet ir nevienodą ūkių dydį, gamybos metodus
bei specializacijos lygį. Nevienodas įvairių Europos regionų
žemės ūkio išsivystymas primena, kad Europos valstietija ir
žemės ūkis plėtojosi skirtingai. Valstiečių, gyvenančių Va-
karų Europos lygumose bei kalnų gyvenvietėse, gyvenimo
sąlygos yra kitokios ir sudėtingesnės nei plačiose javų augi-
nimo vietovėse Rusijoje ir Amerikoje. Į tuometinę Europos
Bendriją įstojus Ispanijai ir Portugalijai, Viduržemio jūros
regiono problemos dar labiau paaštrėjo; jas išspręsti prireiks
apgalvotos žemės ūkio politikos. Agrarinių struktūrų skirtu-
mai, kuriuos bandoma panaikinti tiek Europos Sąjungos, tiek
atskirų valstybių vyriausybių sprendimais, pamažu nyksta.

Nuo valstiečių ūkių įvairovės priklauso kainų ir rinkos po-
litika. Pabrangę grūdai stambiam ir moderniam ūkiui duoda
papildomą pelną, tačiau smulkiam ūkiui iš to maža naudos.

21 pav. Europos Bendrijos žemės ūkio produktyvumas 1986 m.
(vidutiniškai sukurta sąlyginių vertės vienetų iš vieno hektaro)

Nepelningiems smulkiesiems ūkiams kainų padidėjimas tik tam tikrą laiką gali padėti, tačiau kainų politika nepanaikins blogos ekonominės padėties (maži dirbamos žemės plotai, nepakankamos rinkos kvotos) priežasčių. Struktūriškai silpnuose regionuose, neturinčiuose alternatyvos žemės ūkiui, tenka ir toliau taip gyventi. Čia reikia tokios Europos Sąjungos politikos, kuri leistų pagerinti ekonomines tokių ūkių sąlygas ir skatintų silpnesnių regionų plėtrą. Kalnų vietovėse

ūkininkavimas yra pagrindinė ten gyvenančių žmonių veikla bei pragyvenimo šaltinis, tačiau skurdūs dirvožemiai ir blogos klimato sąlygos neleidžia gauti didesnio derliaus, o ūkininkų pajamos yra itin mažos. Žemės ūkis kalnuotose vietovėse kaip tik ir padeda išsaugoti bei puoselėti valstietijos kultūrą ir tradicijas. 1975 m. buvo priimta speciali kalnų regionų skatinimo programa: kalnų vietovių ūkininkai gaus kompensacijas už sunkias gamybos sąlygas, taip pat bus skatinamos palankiausios investicijos. Ši parama turėtų kalnų ūkininkams padėti ir blogu oru išsaugoti jų ūkius. Tik šitaip kalnų regionuose bus išsaugotos nuo seno susiformavusios žemės ūkio struktūros bei valstietijos kultūrinė erdvė.

Atsilikusių regionų šalims skiriama pagalba plėsti žemės ūkį. Dažniausiai skatinama ūkių veikla ir gerinama žemės ūkio infrastruktūra. Europos Sąjunga remia drėkinimo ir sausinimo įrenginių statybą, naujų kelių tiesimą, padeda realizuoti produktus. Į tuometinę Europos Bendriją įstojus Portugalijai, šiai sudėtingos agrarinės struktūros šaliai buvo pritaikyti specialūs nutarimai: Portugalija gavo paramą gerinti ūkių struktūrą ir modernizuoti žemės ūkį. Pagalba Portugalijai yra tik dalis didžiulės programos, kuri numato Viduržemio jūros regiono plėtrą: čia skatinami regionai prie Viduržemio jūros Prancūzijoje, Ispanijoje, Italijoje ir Graikijoje.

Viena pagrindinių žemės ūkio politikos Europos Sąjungoje problemų, be abejo, – kaip parduoti produkcijos perteklių. Žemės ūkio produktų perteklius, didėjantys gamybos kaštai, mažėjančios ūkininkų pajamos ir įtampa pasaulinėje rinkoje buvo šešėlinė augančio Europos žemės ūkio produktyvumo pusė. Įvairūs Europos rinkos ir kainų politikos reformų planai iki šiol nepadėjo išspręsti produkcijos pertekliaus problemos. Yra du skirtingi keliai, kaip pamažu sumažinti perteklinę produkciją: visuotinės žemės ūkio produktų kvotos įvedimas arba kainų nustatymas, atsižvelgiant į rinką. Atrodo, kad buvo pasirinktas antrasis kelias. Visų pirma reikia paminėti

restrikcinę kainų politiką, kuri įgyvendinama ne dramatišku kainų mažinimu, o subsidijų ribojimu perteklinės produkcijos regionuose, pirmiausia javų auginimo vietovėse. Gamintojų atsakomybė taip pat išaugo. Daug dėmesio skirta ir ariamos žemės priežiūros programoms, gamybos ekstensyvinimui bei kokybiškesnių žemės ūkio produktų gamybai. Žemės ūkio ekstensyvinimo programa Europos Sąjungoje pastutiniu metu labai svarbi. Ūkininkai perteklinės produkcijos regionuose turi mažinti gamybos apimtį, tačiau ir nedidinti gamybos kituose sektoriuose. Ūkininkai turėtų pasirinkti kitokias, ne tokias intensyvias ūkininkavimo formas. Ne tiek daug vartojant trąšų ir augalų apsaugos priemonių, mažėja derlius, tačiau taip pat mažiau teršiama aplinka; aplinkos tarša visada buvo svarbi žemės ūkio problema.

Europos Sąjungos agrarinės reformos skatina žemės ūkį, ypač remia šeimyninius ūkius ir formuoja įvairesnes žemės ūkio struktūras. Dideli ūkiai ir ūkiai milžinai nepadės žemės ūkyje išsaugoti per amžius susiklosčiusių socialinių santykių ir šimtamečių valstietijos tradicijų bei papročių. Ar šeimyniniai ūkiai iš viso išliks, ar toks ūkininkavimo būdas perspektyvus? Nors praėjusiais dešimtmečiais žmonės masiškai traukėsi iš kaimo ir labai sumažėjo ūkių, šiandien galime kalbėti apie savitą, europietišką žemės ūkį. Nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos buvo vis labiau juntamos neigiamos ūkių ir regionų koncentracijos pasekmės: griauinama kultūrinė kaimo erdvė, naikinami vertingi biotopai, nyko kai kurių augalų ir gyvūnų rūšys, o aplinka buvo vis labiau nuodijama įvairiomis cheminėmis medžiagomis. Žmonės nenori valgyti nekokybiškų, užterštų žemės ūkio produktų.

Individualūs ūkiai ilgai išsirutuliojo iki modernių žemės ūkio įmonių, – jų specializacija taip pat buvo itin svarbi. Tačiau būta ir ekstremalių ūkininkavimo formų: tarkim, buvo įvežami pašarai vadinamiesiems agrofabrikams. Egzistencinė krizė ir neaiškos perspektyvos jaudina beveik visus ūkių šeimininkus nepriklausomai nuo to, ar jie anksčiau agra-

rinės politikos planuose buvo laikomi perspektyviais, ar ne. Šeimyniniuose ūkiuose dėl neaiškios padėties daugėja psichosocialinių susirgimų. Atpigę žemės ūkio produktai pablogino finansinę daugelio ūkių būklę, vidutinės šeimyninių ūkių pajamos gerokai sumažėjo. Be to, ūkininkai, kaip visuomenės dalis, buvo kritikuojami, o tai irgi prastino ūkių ekonomiką.

Buvo stengtasi įveikti žemės ūkio gamybos bėdas ir aplinkosaugos problemas. Nuspręsta, kad stambieji ūkiai, kaip ir anksčiau, turi gaminti daugiau kokybiškų produktų, o vidutinio dydžio ir smulkūs ūkiai – mažiau, be to, pastarieji turi rūpintis aplinkosauga bei puoselėti tradicijas. Daugelyje vietovių tik kaimas gali išsaugoti natūralią aplinką ir gamtos grožį. Kaimas skatina visuomenės progresą, – tai anksčiau nebuvo vertinama. Naujoji daugelio šalių žemės ūkio politika imasi vis įvairesnių priemonių, pavyzdžiui, skiriamos kompensacijos sunkiomis sąlygomis dirbantiesiems kalnų regionuose. Tokia parama padeda išsaugoti žemės ūkio struktūras probleminėse zonose ir puoselėti kultūrinį kraštovaizdį.

Žmonėms rūpi ir opios aplinkosaugos problemos, nes nebeįmanoma nuslėpti intensyvios žemės ūkio plėtros ekologinių pasekmių. Sprendžiant ekologines bėdas imtasi įvairių priemonių; nurodytos maksimalios leistinos nitratų normos geriamame vandenyje, uždrausta naudoti kai kuriuos pavojingus pesticidus. XX a. paskutiniajame dešimtmetyje ekologinės problemos kaip niekada aktualios (prisiminkime gamtos taršą, atvejus, kai maisto produktuose buvo rasta žmonėms pavojingų medžiagų), – reikia riboti trąšų ir augalų apsauginių priemonių vartojimą, mažinti gyvulių kaimenes. Naujoji agrarinė politika stengiasi biologiškai subalansuoti žemdirbystę, nes tik toks ūkininkavimas leis išsaugoti aplinką ir kraštovaizdį. Tačiau ekologiškai saugiai ūkininkaujantys žmonės negali pagaminti visos žemės ūkio produkcijos.

Vėl populiarūs ūkiai, atsiriboję nuo ekologiškai pavojingų agrofabrikų. Tokiais ūkiais žmonės pasitiki, be to, jie

materialiai skatinami. Po dešimtmečiais trukusio ūkininkų ir vartotojų ginčo pagaliau galima kalbėti apie tarpusavio supratimą. Sąmoningi vartotojai ir dauguma ūkininkaujančių kaime sutaria, jog: 1) reikia siekti, kad žemės ūkis būtų ekologiškai saugus, nekeltų grėsmės nei gamtai, nei patiems žmonėms; 2) žemės ūkis turi užtikrinti gyventojų apsirūpinimą ekologiškai švariais maisto produktais; 3) žemės ūkis turi užtikrinti socialinę rūpybą, o dirbantieji privalo užsidirbti.

Ar Europos Sąjungoje išliks šeimyniniai ūkiai, ar ūkininkai dar turi perspektyvų, parodys ateitis. Šioje knygoje aprašyti dvylika Europos valstietijos gyvavimo amžių parodė, kad valstiečiams teko išgyventi daugybę istorinių pokyčių bei sukrėtimų, jie turėjo prisitaikyti prie naujų aplinkybių; tai buvo ir dvarų formavimasis, ryšiai su rinka, žemės ūkio mechanizacija bei daug kitų įvykių. Tačiau valstiečiai, nors ir turėjo įvairių problemų, išliko, tad galima tvirtinti, kad jie išliks ir ateityje.

Pastabos

1.

Požiūriai į valstietišką gyvenimą

- ¹ Riehl W.A., *Naturgeschichte*, p. 221.
- ² Marx K. ir Engels F., *Werke* (=MEW) 23, p. 528.
- ³ MEW 8, p. 199.
- ⁴ MEW 5, p. 471.
- ⁵ MEW 22, p. 502.

2.

Ar egzistuoja europietiškoji valstietija?

- ¹ Tocqueville A. de, *Oeuvres complètes*, I, 1952.
- ² Gerhard D., „Regionalismus und ständisches Wesen als ein Grundthema europäischer Geschichte“, in *Alte und neue Welt*, p. 13–39; Gerhard D., *Die Entwicklung der amerikanischen Gesellschaft als ein Problem vergleichender Geschichtsbetrachtung*, p. 159–172.
- ³ Wenskus R., *Bauer*, p. 13 ir toliau.
- ⁴ Plg. Brunner O., „Europäisches Bauerntum“, in *Neue Wege*, p. 199–212.
- ⁵ Weber M., *Wirtschaftsgeschichte*, p. 77.
- ⁶ Plg. Wallerstein, *World-System*, p. 320; Braudel, *Civilisation* 3, p. 380 ir toliau.

3.

Europos valstietijos formavimasis ankstyvaisiais viduramžiais

- ¹ Fleckenstein J., „Das Großfränkische Reich: Möglichkeiten und Grenzen der Großreichsbildung im Mittelalter“, in *Ordnungen*, p. 2.
- ² Hintze O., „Wesen und Verbreitung des Feudalismus“, in *Feudalismus*, p. 12–47.

- ³ Lütge F., *Agrarverfassung*, p. 46.
- ⁴ Verhulst A., *La genèse*, p. 135 ir toliau.
- ⁵ Schlesinger W., *Hufe*, p. 41 ir toliau.
- ⁶ Plg. Guérard B., *Polyptyque de l'abbé Irminon ou dénombrement des manses, des serfs et des revenus de l'abbaye de Saint-Germain-des-Prés*, 1–2, Paris, 1844.
- ⁷ Plg. Ganshof F.L., *Le polyptyque de l'abbaye de Saint-Bertin (844–849)*, Paris, 1975.
- ⁸ Pirenne H., *Mahomet*, 1963.
- ⁹ White L., *Technology*, p. 162.
- ¹⁰ Duby G., *Guerriers et paysans*, p. 200.
- ¹¹ Weber M., *Wirtschaftsgeschichte*, p. 311.

4.

Viduramžių klestėjimo laikotarpis (XI–XIII a.)

- ¹ Dopsch A., *Herrschaft und Bauer*, p. 242.
- ² Fossier R., *Paysans*, p. 204.
- ³ Russel J.C., „Population in Europe 500–1500“, in Cipolla, *History I*, p. 36.
- ⁴ Le Goff J., *Hochmittelalter*, p. 45.
- ⁵ Pirenne H., *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, p. 29–42.
- ⁶ Plg. Fossier R., „La naissance du village“, in Iogna-Prat D., *La France de l'an Mil*, Paris, 1990, p. 162–183.
- ⁷ Genicot L., *Rural Communities*, p. 121.

5.

Vėlyvųjų viduramžių krizės laikotarpis

- ¹ Pirenne H., *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, p. 184.
- ² Graus F., „Vom ‚Schwarzen Tod‘ zur Reformation. Der krisenhafte Charakter des europäischen Spätmittelalters“, in Blickle, *Revolte*, p. 13.
- ³ Russel, „Population“, in Cipolla, *History I*, p. 21.
- ⁴ Beresford M., *Villages*, 1971.
- ⁵ Abel W., *Wüstungen*, p. 25.
- ⁶ Abel W., *Agrarkrisen*, 1978.
- ⁷ Abel W., *Wüstungen*, p. 25.
- ⁸ Bois G., *Crise du féodalisme*, 1976.
- ⁹ Plg. Genicot L., *La crise agricole du Bas Moyen Age dans le Namurois*, 1970.

6.

Valstiečių pasipriešinimo kovos ir sukilimai

- ¹ Porschnew B.F., *Formen und Wege*, p. 440 ir toliau.
- ² MEW 7, p. 329.
- ³ Mousnier R., *Fureurs paysannes*, 1972.
- ⁴ Blickle P., *Revolution*, p. 21. „Dvylika tezių“ („Zwölf Artikel“) paskelbtos: Franz, *Quellen in der Neuzeit*, p. 14–19.
- ⁵ Schulze W., *Bauernrevolten*, p. 38.
- ⁶ Blum J., *Old Order*, p. 353.

7.

Europos žemės ūkis naujųjų amžių pradžioje

- ¹ Franz, *Quellen in der Neuzeit*, p. 310.
- ² Wallerstein I., *World-System*, 1974.
- ³ Apie Wallersteino teoriją žr.: Nolte H.-H., „Zur Stellung Osteuropas im internationalen System der Frühen Neuzeit“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 28 (1980), p. 161–197.
- ⁴ Knapp, *Bauernbefreiung I*, p. 72.
- ⁵ *Ten pat*, p. 73.
- ⁶ *Ten pat*, p. 75.
- ⁷ Hippel, *Bauernbefreiung*, p. 290.

8.

*Visuomenė, gyvenvietės ir Europos agrarinės zonos
pirmaisiais naujųjų amžių metais*

- ¹ Mols R., in Cipolla, *History* 2, p. 15–82; Armengaud A., in Cipolla, *History* 3, p. 22–76.
- ² Cit. iš: Abel, *Agrarkrisen*, p. 107.

9.

*Ekonominė padėtis, apsirūpinimo maistu problemos
ir socialinė valstietijos struktūra*

- ¹ MEW 2, p. 238.
- ² Plg. Abel, *Agrarkrisen*, p. 241 ir toliau.
- ³ Cit. iš: Abel, *Massenarmut*, p. 255.
- ⁴ Franz, *Quellen in der Neuzeit*, p. 87.
- ⁵ Achilles, *Die steuerliche Belastung*, p. 26.

- ⁶ Chayanov A., *Peasant Economy*. 1966; Tschajanow A., *Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft. Versuch einer Theorie der Familienwirtschaft im Landbau*, Berlin, 1923.

10.

Kaimynystės ryšiai ir kaimo bendruomenė

- ¹ Harnisch H., „Die Landgemeinde im ostelbischen Gebiet“, in Blickle, *Landgemeinde*, p. 310.
² Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, p. 35.

11.

Valstiečių išsilaisvinimas ir XIX amžiaus žemės ūkio reformos

- ¹ Knapp G.F., *Bauernbefreiung*, 1887.
² Conze W., *Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung*, Göttingen, 1957, p. 11.
³ Franz, *Quellen in der Neuzeit*, p. 311.
⁴ Ten pat, p. 360 ir toliau.
⁵ Ten pat, p. 340 ir toliau.
⁶ Knapp G.F., *Bauernbefreiung*, I, p. 306.
⁷ Blum, *Die bäuerliche Welt*, p. 72.

12.

Europos valstiečiai moderniamoje industriniame pasaulyje

- ¹ Plg. Windhorst H.-W., „Agrarindustrie in den USA und in der Bundesrepublik Deutschland im 19. und 20. Jh.“, in Pierenkemper, *Landwirtschaft*, p. 237–249; Windhorst H.-W., *Alternativen in der Agrarproduktion – ein Ausweg aus den Problemen?* (Die violette Reihe II, 1990).

Bibliografija

- Abel W., *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*, Hamburg: P. Parey, 1974.
- Abel W., *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, Stuttgart: G. Fischer, 1976.
- Abel W., *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, Hamburg: P. Parey, 1978.
- Achilles W., *Die steuerliche Belastung der braunschweigischen Landwirtschaft und ihr Beitrag zu den Staatseinnahmen im 17. und 18. Jh.*, Hildesheim: A. Lax, 1972.
- Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo* (Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo 13), Spoleto, 1966.
- Altrichter H., *Die Bauern von Tver*, München: R. Oldenbourg, 1984.
- Bader K.S., *Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes*, t. 1–3, Weimar: H. Böhlau Nachfolger, 1957–1973.
- Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters*, Wien: Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, 7, 1984.
- Baumgarten K., *Das deutsche Bauernhaus*, Neumünster: K. Wachholtz, 1980.
- Bentzien U., *Bauernarbeit im Feudalismus. Landwirtschaftliche Arbeitsgeräte und -verfahren in Deutschland von der Mitte des ersten Jahrtausends u. Z. bis um 1800*, Berlin: Akademie-Verlag, 1980.
- Bercé Y.-M., *Croquants et nu-pieds: les soulèvements paysans en France, du 16e au 19e siècle*, Paris: Gallimard, 1974.
- Beresford M.W., Hurst J.G., *Deserted Medieval Villages*, London, 1971.
- Bergmann Th., „Der bäuerliche Familienbetrieb – Problematik und Entwicklungstendenzen“, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 17 (1969), p. 215–230.
- Berindei D., ir kt. (red.), *Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozioökonomischen Wandel des 18. und 19. Jh.*, Köln: Böhlau, 1973.
- Biskup M., Zernack K. (red.), *Schichtung und Entwicklung der Gesellschaft in Polen und Deutschland im 16. und 17. Jh.*, Wiesbaden: F. Steiner, 1983.
- Blaschke K., *Bevölkerungsgeschichte von Sachsen bis zur Industriellen Revolution*, Weimar: H. Böhlau Nachfolger, 1967.

- Blickle P. (red.), *Revolte und Revolution in Europa*, München: R. Oldenbourg, 1975.
- Blickle P. (red.), *Aufbruch und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*, München: C.H. Beck, 1980.
- Blickle P. (red.), *Die Revolution von 1525*, München: R. Oldenbourg, 1981.
- Blickle P. (red.), *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa*, München: R. Oldenbourg, 1991.
- Bloch M., *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris, 1960.
- Bloch M., *La société féodale*, t. 1–2, Paris: Albin Michel. 1939–1940.
- Blum J., *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton: University Press, 1961.
- Blum J., *The End of the Old Order in Rural Europe*, Princeton: University Press, 1978.
- Blum J. (red.), *Die bäuerliche Welt*, München: C.H. Beck, 1982.
- Boelcke W.A., *Bauer und Gutsherr in der Oberlausitz*, Bautzen: Domowina, 1957.
- Bois G., *Crise du féodalisme. Economie rurale et démographie en Normandie du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*, Paris, 1976.
- Born M., *Die Entwicklung der deutschen Agrarlandschaft*, Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1974.
- Bosl K., *Europa im Mittelalter*, Wien: C. Ueberreuter, 1970.
- Braudel F., *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, 15e–18e siècle*, t. 1–3, Paris: Armand Colin, 1980.
- Brenner R., „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe“, *Past and Present* 70 (1976), p. 30–75.
- Brunner O., *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1968.
- Chapelot J., Fossier R., *Le village et la maison au Moyen Age*, Paris: Hachette, 1980.
- Les communautés rurales* (Recueils de la Société Jean Bodin 40–45), Paris: Dessain et Tolra, 1982–1986.
- Dollinger Ph., *L'évolution des classes rurales en Bavière depuis la fin de l'époque carolingienne jusqu'au milieu du XIIIe siècle*, Paris: Société d'Édition les Belles Lettres, 1949.
- Chayanov A.V., *The Theory of Peasant Economy*, Homewood: Richard D. Irwin, 1966.
- Cipolla C.M. (red.), *The Fontana Economic History of Europe*, t. 1–6, Glasgow: Collins, 1976.
- David E., *Sozialismus und Landwirtschaft*, Leipzig: Quelle u. Meyer, 1922.
- Dawson Ch., *Understanding Europe*, London: Sheed and Ward, 1952.

- Dipper Ch., *Die Bauernbefreiung in Deutschland, 1790–1850*, Stuttgart: Kohlhammer, 1980.
- Dipper Ch., „Die Bauernbefreiung in Deutschland“, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 43 (1992), p. 16–31.
- Dopsch A., *Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit*, Jena: G. Fischer, 1939.
- Duby G., Wallon A. (red.), *Histoire de la France rurale.*, t. 1–4, Paris: Seuil, 1975–1976.
- Duby G., Wallon A., *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, t. 1–2, Paris: Montaigne, 1962.
- Duby G., Wallon A., *Guerriers et paysans, VIIe–XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne*, Paris: Gallimard, 1973.
- Elsenhans H. (red.), *Agrarreform in der Dritten Welt*, Frankfurt: Campus, 1979.
- Epperlein S., *Der Bauer im Bild des Mittelalters*, Leipzig: Urania, 1975.
- Fallers L.A., „Are African Cultivators to be called ‚Peasants‘?“, *Current Anthr.* 2 (1961), p. 108–110.
- Fehring G.P., *Einführung in die Archäologie des Mittelalters*, Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1987.
- Finberg H.P.R., ir kt. (red.), *The Agrarian History of England and Wales*, t. 1–8, Cambridge: University Press, 1972–1991.
- Fleckenstein J., *Ordnungen und formende Kräfte des Mittelalters*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1989.
- Fossier R., *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, t. 1–2, Paris: Beatrice-Nauwelaerts, 1968.
- Fossier R., *Paysans d'Occident (XIe–XIVe siècles)*, Paris: Presses Universitaires de France, 1984.
- Fourquin G., *Le paysan d'Occident au Moyen Age*, Paris, 1972.
- Franz G. (red.), *Quellen zur Geschichte des deutschen Bauernstandes im Mittelalter*, Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1974.
- Franz G. (red.), *Quellen zur Geschichte des deutschen Bauernstandes in der Neuzeit*, Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1976.
- Franz G., *Der deutsche Bauernkrieg*, Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1975.
- Franz G., *Geschichte des deutschen Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jh.*, Stuttgart: Eugen Ulmer, 1976.
- Fumagalli V., *Uomini e paesaggi medievali*, Bologna: Il Mulino, 1989.
- Ganshof F.L., *Qu'est-ce que la féodalité?* Bruxelles, 1957.
- Genicot L., *L'économie rurale namuroise au bas Moyen Age (1199–1429)*, t. 1–3, Louvain: Centre Belge d'Histoire Rurale, 1974–1982.
- Genicot L., *Rural Communities in the Medieval West*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1990.

- Gerhard D., *Old Europe. A Study of Continuity, 1000–1800*, New York: Academic Press, 1981.
- Gerhard D., *Alte und neue Welt in vergleichender Geschichtsbetrachtung*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1962.
- Gollwitzer H. (red.), *Europäische Bauernparteien im 20. Jh.*, Stuttgart: G. Fischer, 1977.
- Goody J. u. a. (red.), *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200–1800*, Cambridge: University Press, 1976.
- Graus F., *Das Spätmittelalter als Krisenzeit (Mediaevalia Bohemica. Supplementum I)*, Prag, 1969.
- Gunst P., Hoffmann T. (red.), *Grande domaine et petites exploitations en Europe au Moyen Age et dans les temps modernes. Rapports nationaux*, Budapest: Akadémiai Kiado, 1982.
- Halecki O., *Europa. Grenzen und Gliederung seiner Geschichte*, Darmstadt: H. Gentner, 1957.
- Harnisch H., *Die Herrschaft Boitzenburg. Untersuchungen zur Entwicklung der sozialökonomischen Struktur ländlicher Gebiete in der Mark Brandenburg vom 14. bis zum 19. Jh.*, Weimar: H. Böhlau Nachfolger, 1968.
- Harnisch H., „Die Gutsherrschaft. Forschungsgeschichte, Entwicklungszusammenhänge und Strukturelemente“, *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus*, 9 (1985), p. 189–240.
- Hauptmeyer C.-H., *Annäherungen an das Dorf. Geschichte, Veränderung und Zukunft*, Hannover: Fackelträger, 1983.
- Hatcher J., Miller E., *Medieval England. Rural Society and Economic Change 1086–1348*, London: Longman, 1978.
- Heitz G., „Zum Charakter der ‚zweiten Leibeigenschaft‘“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 20 (1972), p. 24–39.
- Henning F.-W., *Dienste u. Abgaben im 18. Jh.*, Stuttgart: G. Fischer, 1969.
- Henning F.-W., *Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft in Deutschland*, t. 1–2, Paderborn: F. Schöningh, 1978–1979.
- Heuvel G. van den, *Grundprobleme der französischen Bauernschaft 1730–1794*, München: R. Oldenbourg, 1982.
- Higounet Ch., *Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter*, Berlin: Siedler, 1986.
- Hintze O., *Feudalismus – Kapitalismus*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1970.
- Hilton R.H., *Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, London: M.T. Smith, 1973.
- Hilton R.H., *The English Peasantry in the Later Middle Ages*, Oxford: Clarendon Press, 1975.

- Hippel W. von, *Die Bauernbefreiung im Königreich Württemberg*, Boppard: H. Boldt, 1977.
- Huppertz B., *Räume und Schichten bäuerlichen Kulturformen in Deutschland*, Bonn: L. Röhrscheid, 1939.
- Jacobeit W. u. a. (red.), *Idylle oder Aufbruch? Das Dorf im bürgerlichen 19. Jh*, Berlin: Akademie Verlag, 1990.
- Jankuhn H., ir kt. (red.), *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters. Siedlungsform – wirtschaftliche Funktion – soziale Struktur*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1977.
- Janssen W., Lohrmann D. (sud.), *Villa – curtis – grangia. Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter*, München: Artemis, 1983.
- Kaak H., *Die Gutsherrschaft. Theoriegeschichtliche Untersuchungen zum Agrarwesen im ostelbischen Raum*, Berlin: Walter de Gruyter, 1991.
- Kautsky K., *Die Agrarfrage. Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie*, Stuttgart, 1899.
- Kellenbenz H. (red.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, t. 1–6, Stuttgart: Klett-Cotta, 1980–1990.
- Klein E., *Geschichte der deutschen Landwirtschaft im Industriezeitalter*, Wiesbaden: F. Steiner, 1973.
- Knapp G.F., *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens*, t. 1–2, Leipzig, 1887.
- Kramer K.-S., *Die Nachbarschaft als bäuerliche Gemeinschaft*, München: Bayerische Heimatforschung, 1954.
- Kriedte P., „Spätmittelalterliche Agrarkrise oder Krise des Feudalismus?“, *Geschichte und Gesellschaft*, 7 (1981), p. 42–68.
- Kuchenbuch L., *Bäuerliche Gesellschaft und Klosterherrschaft im 9. Jh. Studien zur Sozialstruktur der Familia der Abtei Prüm*, Wiesbaden: F. Steiner, 1978.
- Kula W., *Théorie économique du système féodale*, Paris: Mouton, 1970.
- Labrousse E., *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au debut de la Révolution*, Paris, 1944.
- Ländliche Gesellschaft im Umbruch. Beiträge zur agrarsoziologischen Diskussion*, Göttingen: Agrarsoziale Gesellschaft, 1988.
- Le Goff J., *La civilisation de l'Occident médiéval*, Paris: B. Arthaud, 1964.
- Le Goff J., *Das Hochmittelalter*, Frankfurt: G. Fischer, 1965.
- Lehmann H.G., *Die Agrarfrage in der Theorie und Praxis der deutschen und internationalen Sozialdemokratie*, Tübingen: J.C.B. Mohr, 1970.
- Le Roy Ladurie E., *Histoire du climat depuis l'an mil*, Paris: Flammarion, 1967.
- Le Roy Ladurie E., *Les paysans de Languedoc*, t. 1–2, Paris, 1966.

- Le Roy Ladurie E., *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris: Gallimard, 1975.
- Löwe H.-D., *Die Lage der Bauern in Rußland 1880–1905*, St. Katharinen: Scripta Mercaturae, 1987.
- Lorenz L., *Sozialgeschichte der Sowjetunion*, t. I, 1917–1945, Frankfurt, 1976.
- Lütge F., *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jh.*, Stuttgart: Eugen Ulmer, 1967.
- Mayer Th. (red.), *Adel und Bauern im deutschen Staat des Mittelalters*, Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1976.
- Maksay F., „Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im 16. Jh.“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 45 (1958), p. 37–61.
- Marx K. und Engels F., *Werke*, Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, 11r kt., Berlin: Dietz, 1958 ir kt.
- Moore B., *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston, 1967.
- Mooser J., *Ländliche Klassengesellschaft 1770–1848. Bauern und Unterschichten, Landwirtschaft und Gewerbe im östlichen Westfalen*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1984.
- Mousnier R., *Fureurs paysannes: les paysans dans les révoltes du 17e siècle*, Paris: Calmann-Lévy, 1972.
- Nitz H.-J. (red.), *Historisch-genetische Siedlungsforschung. Genese und Typen ländlicher Siedlungen und Flurformen*, Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1974.
- North M., „Untersuchungen zur adligen Gutswirtschaft im Herzogtum Preußen des 16. Jh.“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 70 (1983), p. 1–20.
- Patze H. (red.), *Grundherrschaft im späten Mittelalter*, t. 1–2, Sigmaringen: Thorbecke, 1983.
- Pierenkemper T. (red.), *Landwirtschaft und industrielle Entwicklung. Zur ökonomischen Bedeutung von Bauernbefreiung, Agrarreformen und Agrarrevolution*, Stuttgart: F. Steiner, 1989.
- Pirenne H., *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter*, München: Francke, 1974.
- Pirenne H., *Mahomet und Karl der Große*, Frankfurt: S. Fischer, 1963.
- Porschnew B.F., „Formen und Wege des bäuerlichen Kampfes gegen die feudale Ausbeutung“, *Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswiss*, 1952, p. 440–459.
- Postan M.M. (red.), *The Cambridge Economic History of Europe I: The Agrarian Life of the Middle Ages*, Cambridge: University Press, 1966.

- Postan M.M., *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy*, Cambridge: University Press, 1973.
- Puhle H.J., *Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1975.
- Raftis A.J. (red.), *Pathways to Medieval Peasants*, Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 1981.
- Raupach H., *Wirtschaft und Gesellschaft Sowjetrußlands 1917–1977*, Wiesbaden: F. Steiner, 1979.
- Razi Z., *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish. Economy, Society and Demography in Halesowen 1270–1400*, Cambridge: University Press, 1980.
- Redfield R., *Peasant Society and Culture*, Chicago, 1963.
- Riehl W.H., *Die Naturgeschichte des deutschen Volkes*, 1. Teil, Leipzig: A. Kröner, 1935.
- Revez L., *Der osteuropäische Bauer. Seine Rechtslage im 17. und 18. Jh. unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*, Bern, 1964.
- Rösener W., *Bauern im Mittelalter*, München: C.H. Beck, 1987.
- Rösener W. (sud.), *Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1989.
- Rösener W., *Grundherrschaft im Wandel. Untersuchungen zur Entwicklung geistlicher Grundherrschaften im südwestdeutschen Raum vom 9. bis 14. Jh.*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1991.
- Rösener W., „Bauern in der Salierzeit“, in St. Weinfurter (sud.), *Die Salier und das Reich*, 3, Sigmaringen: Thorbecke, 1991, p. 51–73.
- Sabean D.W., *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700–1870*, Cambridge: University Press, 1990.
- Saalfeld D., *Bauernwirtschaft und Gutsbetrieb in der vorindustriellen Zeit*, Stuttgart: G. Fischer, 1960.
- Schissler H., *Preußische Agrargesellschaft im Wandel*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1978.
- Schlesinger W., „Die Hufe im Frankenreich“, in H. Beck u. a. (red.), *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung*, I, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1979, p. 41–70.
- Schlesinger W. (red.), *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, Sigmaringen: Thorbecke, 1975.
- Schneider K.H., Seedorf H.H., *Bauernbefreiung und Agrarreformen in Niedersachsen*, Hildesheim: A Lax, 1989.
- Schulze W., *Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit*, Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1980.
- Schulze W. (red.), *Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit*, Frankfurt: Suhrkamp, 1982.

- Seibt F. (red.), *Europa im Hoch- und Spätmittelalter* (Handbuch der europäischen Geschichte 2), Stuttgart: Klett-Cotta, 1987.
- Shanin T. (red.), *Peasants and Peasant Societies*, Harmondsworth: Penguin Books, 1971.
- Shanin T., *The Awkward Class. Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia 1910–1925*, Oxford: Clarendon Press, 1972.
- Slicher van Bath B.H., *The Agrarian History of Western Europe, 500–1850*, London: E. Arnold, 1963.
- Soboul A., *Problèmes paysans de la Révolution, 1789–1848*, Paris, 1976.
- Tocqueville A. de, *Oeuvres complètes*. Sud. de J.-P. Mayer, I: De la démocratie en Amérique, Paris, 1952.
- Verhulst A., „La genèse du régime domanial classique en France au haut moyen âge“, in *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo*, Spoleto, 1966, p. 135–160.
- Verhulst A. (sud.), *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*, Gent: Centre Belge d'Histoire Rurale, 1985.
- Verhulst A., *Precis d'histoire rurale de la Belgique*, Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles, 1990.
- Wallerstein I., *The Modern World-System. I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, London: Academic Press, 1974.
- Weber M., *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Berlin: Duncker u. Humblot, 1981.
- Wenskus R., ir kt. (sud.), *Wort und Begriff „Bauer“*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1975.
- White L., jun., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 1962.
- Windhorst H.-W., *Spezialisierte Agrarwirtschaft in Südoldenburg*, Leer: Schuster, 1975.
- Wolf E.R., *Peasants*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966.
- Wolf E.R., Cole J.W., *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, New York: Academic Press, 1974.
- Wunder H. (sud.), *Feudalismus*, München: Nymphenburger Verlagshandlung, 1974.
- Wunder H., *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1986.
- Zientara B., „Die Bauern im mittelalterlichen Polen“, *Acta Poloniae Historica*, 57 (1988), p. 5–42.
- Zimmermann C., *Reformen in der bäuerlichen Gesellschaft. Studien zum aufgeklärten Absolutismus in der Markgrafschaft Baden 1750–1790*, Ostfildern: Scripta Mercaturae, 1983.

Iliustracijų sąrašas

1. Augmenijos pasiskirstymo zonos Europoje. Apipavid. W. Rösenerio, pieš. A. Hermeso.
2. Karolingų valdoma imperija IX a. Apipavid. W. Rösenerio, pieš. A. Hermeso.
3. Įvairiais metų laikais atliekami žemės ūkio darbai. Zalcburgo kalendaris (apie 818 m.).
4. Moterys sėjos ir derliaus nuėmimo metu. Iliustracija iš *Pamokymų jaunoms mergelėms* (*Speculum virginum*, XII a.).
5. Akėčias traukia pakinkytas arklys. Sėjantis valstietis akmenų svaidykle vaiko juodvarnius. (Luttrellio psalmynas, Rytų Anglija, apie 1340 m.).
6. Fogtas ir valstietis. Medžio raižinys iš Petro de Krescencijaus „Apie daiktų naudą“ (Peter Drach, *Speyer*, 1483).
7. Maro epidemijų ribos Europoje (1347–1351 m.).
8. Valstiečiai nuima javų derlių. Simono Beningo flamandiškas kalendaris. Rugpjūčio mėnesio iliustracija (apie 1500 m.).
9. Reino aukštupio valstiečių sukilėlių vėliava su išsiuvinėtu sukilimo simboliu – nagine (1513 m.).
10. Vokiečių valstiečių karo dalyviai Algau žemėje. *Meningeno proqramos* viršelis (1525 m.).
11. Albrechto Dürerio paminklo 1525 m. Vokietijos valstiečių sukilimo žlugimui atminti eskizas.
12. Kazokų vado Pugačiovo, 1773 m. suorganizavusio vieną didžiausių valstiečių sukilimų Rusijoje, portretas.
13. Stambių žemės valdų ribos Europoje (XVIII a.). Perpiešta A. Hermeso pagal: H. Kaak, *Die Gutsherrschaft*, Berlin, 1991, p. 474.
14. Javų auginimas ir prekyba grūdais XVII amžiuje. Perpiešta A. Hermeso pagal: N.J. G. Pounds, *Historical Geography of Europe 1500–1840*, Cambridge, 1979, p. 62.
15. Maršų kolonizacija Europoje (XVI–XVIII a.). Pagal: N.J.G. Pounds, op.cit., p. 198.
16. Europos agrarinės zonos. Apipavid. W. Rösenerio, pieš. A. Her-

meso.

17. Grūdų kainos Vidurio Europoje (1500–1670 m.). Pagal: Abel, *Agrarkrisen*, p. 123, Abb. 23.
18. Ariamos žemės naudojimo pokyčiai Vokietijoje (1800–1950). Pagal: Abel, *Agrarkrisen*, p. 269, Abb. 66.
19. 1890 ir 1924 m. traktoriai.
20. 1930 m. tarybinis plakatas, raginantis valstiečius savanoriškai burtis į kolūkius.
21. Europos Bendrijos žemės ūkio produktyvumas 1986 m. Pagal: *Die Lage der Landwirtschaft in der Gemeinschaft. Bericht 1990*, Brüssel, 1991, p. 44.

Rodyklė

- Abel, Wilhelm, 83, 88, 156
Adorno, Theodor, 11
Afrika 16, 17, 27
Airija 147, 163
Akvitanija 41, 113
Aleksandras II, Rusijos caras 34
Algau 87, 108
Alpės 51, 53, 58, 84, 109, 146, 150, 152, 203
Altenešas 94
Altmarkas 128, 143
Amerika (JAV) 20, 23 ir t.t., 161, 163, 201, 211, 229, 231
Amsterdamas 137
Andalūzija 132
Anglija 24, 36, 41, 50, 53, 58–60, 77 ir t.t., 119, 122, 123, 132 ir t.t., 154, 155, 159–161, 163, 198, 210, 228
Antonas, Lotaringijos hercogas 112
Antverpenas 137
Apeninai 58, 131, 152
Aragonas 113
Armengaud, A., 138
Augsburgas 48, 110, 182
Aukštutinė Švabija 87, 104, 106, 110
Aukštutinis Hesenas 156
Austrija 28, 84, 125, 159, 178, 180, 192, 202–204
Azija 16, 17, 39
Badenas 199
Balkanai 30, 60, 151
Balkonyvaldas 144
Baltarusija 31, 121, 186
Baltija 31, 76, 79
Banatas 144
Baranja 144
Bavarija 81, 92, 110, 114, 197, 202
Belgija 19, 77, 82, 90, 159, 227, 229
Beresford, M., 81
Bergas 196
Bizantija 30, 39–41, 64
Blickle, Peter, 110
Blum, Jerome, 115
Bohemija 61, 63, 79, 98, 110, 116, 121, 126, 128, 151, 176
Bois, Guy, 88, 90
Bovė 149
Brabantas 77
Brandenburgas 62, 63, 81, 119, 120, 127
Braudel, Fernand, 34
Braunšveigas-Volfenbiutelis 167, 168
Brėmenas 94
Bretanė 149
Briuselis 137
Brunner, Otto, 31
Bukovina 144
Bulgarija 151
Burgundija 93, 185

- Chajanov, Aleksandr V., 18, 170, 220
 Chmielnicki, Bogdan, 105, 113
 Chruščiov, Nikita, 226
 Conze, Werner, 31
 Čekija 37, 51
 Čekoslovakija 21, 224
 Danija 59, 82, 135, 151, 160, 177, 178, 180, 205
 Didžioji Maskvos kunigaikštystė 30, 31, 34
 Dižonas 93
 Dopsch, Alfons, 56
 Dósa, Georg, 104, 106, 107, 115
 Drėmlingas 143
 Duby, Georges, 54
 Egiptas 32, 33, 67, 157
 Eichsfeldas 157, 158
 Elzasas 110, 166
 Engels, Friedrich, 12, 13, 15, 98, 155, 156
 Etiopija 156
 Fallers, L.A., 16
 Fėmarnas 181
 Flandrija 49, 62, 63, 69, 77, 80, 94, 148
 Fleckenstein, Josef, 40
 Fossier, Robert, 56, 72
 Frankenhauzenas 112
 Frankfurtas 143
 Frankonija 92, 104, 110
 Franz, Günther, 100
 Frydrichas II, Prūsijos karalius 143, 144, 195
 Fryzija 133
 Galicija 61, 63, 126, 128, 144
 Gecas iš Berlichingeno 104
 Genicot, Léopold, 72, 90
 Genuja 137
 Gerhard, Dietrich, 23, 24
 Gibraltaras 29
 Gorbačio, Michail S., 20, 226
 Graikija 60, 233
 Graus, František, 76
 Gubec, Mitija, 105
 Hanoveris 117, 197, 200
 Hardenberg, Karl August von, 194, 195, 197
 Harlės įlanka 140
 Harnisch, Hartmut, 184
 Henegau 77, 93
 Hesenas 62, 84, 199
 Hildebrandt, Bruno, 155
 Hintze, Otto, 43, 44
 Holšteinas 116, 119, 126, 128
 Iberijos pusiasalis 60
 Indija 29, 156
 Irminas, abatas iš St. Germain-des-Prés, 49
 Ispanija 30, 36, 41, 50, 58, 60, 61, 85, 101, 113, 123, 131, 132, 137, 138, 152, 227, 231, 233
 Italija 19, 30, 37, 41, 50, 58, 60, 69–71, 85, 90, 94, 131, 138, 152–154, 205, 206, 227, 228, 233
 Ivanas Rūstusis, Rusijos caras 30, 34, 35
 Jekaterina II, Rusijos carienė 144
 Joinville, Jean, 67
 Jugoslavija 98
 Juozapas II, imperatorius 126, 192, 204
 Karolis Didysis, imperatorius 40–42, 44, 47–51, 57
 Karpatai 58

- Kastilija 61, 152
 Katalonija 103, 113, 153
 Kazanė 113
 Kinija 124
 Knapp, Georg Friedrich, 189
 Knigge, Adolf von, 192
 Krymas 204
 Kroatija 51, 105

 Labrousse, Ernest, 158
 Le Goff, Jacques, 64
 Lenin, Vladimir I., 219, 220
 Lenkija 21, 31, 37, 38, 44, 61–63,
 78, 79, 105, 116, 120 ir t.t., 140,
 151, 159, 224, 225
 Liebig, Justus von, 209
 Lietuva 31, 120, 121
 Lisabona 137
 Liuksemburgas 19, 227, 229
 Lombardija 69, 90
 Londonas 14, 137
 Lotaringija 93, 144
 Lotynų Amerika 16, 17, 27
 Lütge, F., 45, 72
 Luther, Martin, 108, 113
 Lužica 62, 116, 119

 Madridas 137
 Magdeburgas 63
 Malthus, Thomas R., 78
 Marburgas 156
 Marija Teresė, imperatorė 144
 Marx, Karl, 12–15, 97
 Meklenburgas 116, 117, 126, 144
 Mesopotamija 32
 Mykolas Narsusis 121
 Moldova 128
 Mols, Roger, 138
 Moore, Barrington, 206
 Moravija 63, 116, 121, 126, 128,
 151

 Mousnier, Roland, 98
 Münster, Sebastian, 164, 165
 Müntzer, Thomas, 112, 115

 Nagilakas 106
 Namuras 90
 Napoleonas, Prancūzijos impe-
 ratorius 191, 194–196, 204
 Napoleonas III, Prancūzijos im-
 peratorius 12
 Nasau 197, 199
 Nyderlandai 19, 36, 38, 79, 82, 85,
 92, 119, 123, 132–139, 148, 149,
 154, 159, 166, 215, 227, 229
 Noimarkas 140
 Normandija 60, 88, 149, 170
 Norvegija 59, 80, 82, 134, 135, 150,
 178

 Oestreich, Gerhard, 183
 Oferas 144
 Olandija 62, 63, 71, 133, 148, 151
 Oldenburgas 94
 Osmanų imperija 30, 104

 Pamarys (Pomeranija) 116, 119,
 140, 144
 Paryžius 61, 80, 131, 137, 149, 193,
 199
 Peloponesas 153
 Petras I, Rusijos caras 29, 34, 122
 Pfalcas 144
 Pikardija 149
 Pipinas, karalius 41
 Pirėnai 58, 152
 Pirenne, Henri, 53, 69, 76
 Pjemontas 131
 Poršniov, B.F., 96, 97, 98
 Portugalija 36, 227, 228, 231, 233
 Poznanė 63
 Požarevacas 144

- Prancūzija 19, 36–38, 41, 46, 50, 53, 58, 60, 61, 69, 71, 78, 79, 81, 82, 85, 88, 90 ir t.t., 102–104, 113, 116, 122, 123, 126, 128, 137, 140, 146, 148, 149, 152, 154, 159, 160, 161, 168 ir t.t., 177, 178, 185, 189 ir t.t., 227, 229
 Proudhon, P.J., 14
 Prūsija 125, 136, 143, 144, 160, 189, 191, 194–199, 201, 202, 204, 205, 207, 217
 Pugačov, Jemeljan, 104, 105, 113–115

 Ranke, Leopold von, 99
 Raumer, Friedrich von, 194
 Razin, Stepan, 105, 113
 Redfield, Robert, 16
 Reichenau 172
 Riehl, Wilhelm Heinrich, 10, 11
 Rytų Prūsija 116, 119, 140, 143, 196
 Roma 42, 132
 Roskildas 82
 Ruanas 149
 Rūdiniai kalnai 62, 158
 Rumunija 116, 121, 224
 Rusija 20, 21, 24, 28–30, 37, 38, 51, 58, 64, 104, 105, 113, 116, 122, 126, 128, 136, 137, 144, 151, 177, 186–188, 204, 216 ir t.t., 231
 Russel, J.C., 60

 Saksonija 41, 50, 62, 63, 86, 94, 128, 143, 149, 197–199
 Saratovas 144
 Savoja 192, 204, 205
 Schlesinger, Walter, 47
 Schulze, Winfried, 115

 Septimanija 41
 Serbija 51
 Sicilija 64, 131
 Silezija 62, 63, 119, 127, 140, 155, 199
 Sirija 32
 Skandinavija 31, 36, 44, 53, 59, 60, 78, 95, 134, 136, 141, 146, 150, 151
 St. Bertinas, vienuolynas 50
 St. Germain-des-Prés, vienuolynas 49
 Stalin, Josif V., 216, 217
 Stein, Karl, žemvaldys 195, 196
 Stolypin, Piotr A., 35, 186, 187, 218–220
 Sudetų kraštas 63
 Suomija 128, 136

 Šampanė 93
 Škotija 146
 Šlėzvigas-Holšteinas 119, 140, 150
 Štafelzė, vienuolynas 50
 Švarcvaldas 110
 Švedija 59, 82, 125, 135, 150, 151

 Temesvaras 107
 Thaer, Albrecht, 127
 Tirolis 172
 Tiuringija 62, 81, 84, 110, 112, 143, 157, 167
 Tocqueville, Alexis de, 23, 24
 Tönnies, Ferdinand, 10
 Toskana 80, 90, 132
 Tulūza 185
 Turkija 123

 Ukraina 38, 121, 128, 186

 Vakarų Prūsija 140, 144
 Valakija 128, 151

- Valencija 113
Venecija 137
Vengrija 21, 30, 37, 44, 61, 79, 98,
104, 106, 107, 115, 121, 122,
128, 144, 151, 176, 224
Verhulst, Adriaan, 46
Vestfalija 62, 181
Viurtembergas 110, 131, 144, 167
Vokietija 36, 38, 41, 53, 58–60, 63,
71, 77 ir t.t., 92, 100, 103, 105 ir
t.t., 154, 159, 160, 163, 164, 168,
172, 178, 182, 192 ir t.t., 226
– Vokietijos Demokratinė R.
(VDR) 98, 225, 226
– Vokietijos Federacinė R. (VFR)
19, 212, 213, 225, 227, 229
Volynė 140
Wallerstein, Immanuel, 34, 122–
124
Weber, Max, 28, 32, 55, 188
Wenskus, Reinhard, 27
White, Lynn, 53, 54
Wolf, Eric R., 16
Zalcburgas 143
Zelandija 133
Zigmantas, Vengrijos karalius
122
Žemutinė Saksonija 81, 140, 167,
168

Leidykla „Baltos lankos“,
Mėsinių g. 4, 2001 Vilnius
Spausdino AB „Vilspa“,
Viršuliškių sk. 80, 2056 Vilnius
Užsakymas 1142

Knygų serija *Europos kūrimas* atsirado jungtinėmis Europos leidyklų pastangomis – C.H. Beck leidykla Vokietijoje, Blackwell Didžiojoje Britanijoje ir JAV, Seuil Prancūzijoje, Critica Ispanijoje, Laterza Italijoje. Vėliau prie jų prisijungė ir leidėjai iš kitų šalių.

Šios serijos temų spektras labai platus: idėjų istorija ir jos santykis su visuomenės, tautų ir valstybių istorija. Serijos knygos informatyviai ir įtaigiai nagrinėja svarbiausias tautų ir jų kultūrų problemas.

Europos istorijos našta ant savo pečių neša valstiečiai. Jie sudarė didžiausią visuomenės dalį, paruošė dirvą Europos kultūrai, maitino miestą ir kaimą. Valstiečių gyven-sena šimtmečius atspindėjo socialinę realybę. Šioje knygoje žymus vokiečių istorikas Werneris Röseneris tyrinėja Europos valstietijos istorinę plėtrą nuo ankstyvųjų viduramžių iki šių dienų, atkreipia dėmesį į dabartinę žemės ūkio krizę ir galimybes ją įveikti. Knyga įdomi ne tik istorikams, ji padeda suvokti daugelio šiuolaikinių reiškinių šaknis, įveikti stereotipus ir naujai pažvelgti į rūpimus klausimus.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ISBN 9955-00-060-0

ISSN 1392-1673

9 789955 000600

Rekomenduojama kaina 13,20 Lt